

Наукoвi перспективи
Видавнича група

Merry
Christmas

AND HAPPY NEW YEAR

Ho, Ho
Ho!

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

*v rámci publikační skupiny
Scientific Publishing Group*

*Svazek LII mezinárodní
kolektivní monografie*

Česká republika
2025

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. (Česká republika)
Středoevropský vzdělávací institut (Bratislava, Slovensko)
Národní institut pro ekonomický výzkum (Batumi, Gruzie)
Al-Farabi Kazakh National University (Kazachstán)
Institut filozofie a sociologie Ázerbájdžánu Národní akademie věd
(Baku, Ázerbájdžán)
Institut vzdělávání Ázerbájdžánské republiky (Baku, Ázerbájdžán)
Batumi School of Navigation (Batumi, Gruzie)
Regionální akademie managementu (Kazachstán)
Veřejná vědecká organizace „Celokrajinské shromáždění lékařů ve veřejné
správě“ (Kyjev, Ukrajina)
Nevládní organizace „Sdružení vědců Ukrajiny“ (Kyjev, Ukrajina)
Univerzita nových technologií (Kyjev, Ukrajina)
Mezinárodní poradenská společnost "Sidcon" (Kyjev, Ukrajina)
Evropské lyceum "Vědecké perspektivy" (Kyjev, Ukrajina)

v rámci publikační skupiny Publishing Group „ Vědecká perspektiva “

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Česká republika
2025

International Economic Institute s.r.o. (Czech Republic)
Central European Education Institute (Bratislava, Slovakia)
National Institute for Economic Research (Batumi, Georgia)
Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
*Institute of Philosophy and Sociology of Azerbaijan National Academy of
Sciences (Baku, Azerbaijan)*
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan)
Batumi Navigation Teaching University (Batumi, Georgia)
Regional Academy of Management (Kazakhstan)
*Public Scientific Organization "Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in
Public Administration" (Kyiv, Ukraine)*
*Public Organization Organization "Association of Scientists of Ukraine"
(Kyiv, Ukraine)*
University of New Technologies (Kyiv, Ukraine)
International Consulting company "Sidcon" (Kyiv, Ukraine)
European Lyceum "Scientific Perspectives" (Kyiv, Ukraine)

within the Publishing Group "Scientific Perspectives"

MODERN ASPECTS OF SCIENCE

52-th volume of the international collective monograph

Czech Republic
2025

<https://doi.org/10.52058/52-2025>

UDC 001.32: 1/3] (477) (02)
C91

Vydavatel:

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.
se sídlem V Lázních 688, Jesenice 252 42
IČO 03562671 Česká republika
Zveřejněno rozhodnutím akademické rady

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. (Zápis č. 161/2025 ze dne 8. leden 2025)

Monografie jsou indexovány v mezinárodním vyhledávači Google Scholar

Recenzenti:

- Karel Nedbálek** - doktor práv, profesor v oboru právo (Zlín, Česká republika)
Markéta Pavlova - ředitel, Mezinárodní Ekonomický Institut (Praha, České republiky)
Iryna Zhukova - kandidátka na vědu ve veřejné správě, docentka (Kyjev, Ukrajina)
Yevhen Romanenko - doktor věd ve veřejné správě, profesor, ctěný právník Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Humeir Huseyn Akhmedov - doctor of pedagogical sciences, professor (Baku, Azerbaijan);
Oleksandr Datsiy - doktor ekonomie, profesor, čestný pracovník školství na Ukrajině (Kyjev, Ukrajina)
Jurij Kijkov - doktor informatiky, dr.h.c. v oblasti rozvoje vzdělávání (Teplice, Česká republika)
Vladimír Bačišin - docent ekonomie (Bratislava, Slovensko)
Peter Ošváth - docent práva (Bratislava, Slovensko)
Oleksandr Nepomnyashy - doktor věd ve veřejné správě, kandidát ekonomických věd, profesor, řádný člen Vysoké školy stavební Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Dina Dashevskaya - geolog, geochemik Praha, Česká republika (Jeruzalém, Izrael)

Tým autorů

C91 Moderní aspekty vědy: LII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2025. str. 408

Svazek LI mezinárodní kolektivní monografie obsahuje publikace o: utváření a rozvoji teorie a historie veřejné správy; formování regionální správy a místní samosprávy; provádění ústavního a mezinárodního práva; finance, bankovníctví a pojišťovnictví; duševní rozvoj osobnosti; rysy lexikálních výrazových prostředků imperativní sémantiky atd.

Materiály jsou předkládány v autorském vydání. Autoři odpovídají za obsah a pravopis materiálů.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

OBSAH

PŘEDMLUVA.....	8

ODDÍL 1.	
VEŘEJNÁ SPRÁVA.....	9

<i>§1.1 ГРОШОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗСУ: ЦИФРИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ (Романенко Є.О., Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, Гурковський В. І., Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України).....</i>	<i>9</i>

<i>§1.2 ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРОГРАМ ТА ПРОЄКТІВ У СФЕРІ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ЛІКУВАННЯ ОНКОЛОГІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ (Ігнатова Т.О., Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»).....</i>	<i>19</i>

<i>§1.3 МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЯКОСТІ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ: ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ (Кучеренко В.О., Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»).....</i>	<i>31</i>

<i>§1.4 ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ОБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (Любченко А.В., Державний університет інформаційно-комунікаційних технологій).....</i>	<i>42</i>

ODDÍL 2.	
EKONOMIKA A ŘÍZENÍ PODNIKU.....	84

<i>§2.1 UNDERSTANDING SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES: DEFINITION, FUNCTIONS, CLASSIFICATION, AND KEY STAKEHOLDERS (Pashchuk L.V., Taras Shevchenko National University of Kyiv).....</i>	<i>84</i>

<i>§2.2 ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МАЛОГО Й СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ (Бородіна О.М., Вищий навчальний заклад «Київський університет ринкових відносин», Шолудько М.П., Вищий навчальний заклад «Київський університет ринкових відносин»).....</i>	<i>98</i>

§2.3 НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ СТАНУ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ (Подольян М.І., Університет Короля Данила).....108

§2.4 АНАЛІЗ І ПРОГНОЗУВАННЯ ОСНОВНИХ ПОКАЗНИКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА (Соболева Г.Г., Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова).....122

ODDÍL 3. PEDAGOGIKA, VÝCHOVA, FILOZOFIE, FILOLOGIE.....132

§3.1 MULTIMODAL AND DISCURSIVE APPROACH TO CINEMA DISCOURSE RESEARCH (Kosenko A., Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Shayner H., Lviv Polytechnic National University, Barabash O., Lviv Polytechnic National University).....132

§3.2 STUDENT AUTONOMY AND INDEPENDENT WORK IN LEARNING ESP (Kulish I., Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, Nekoz I., Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, Koroliuk H., Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University).....143

§3.3 GENDER POTENTIAL OF PUNS IN ENGLISH CINEMA DISCOURSE (Myskiv I., Lviv Polytechnic National University, Onishchuk I., Separate structural subdivision "Ternopil Professional College" of Ternopil Ivan Puluj National Technical University, Presner R., Ukrainian National Forestry University).....155

§3.4 ENCOURAGING SOCIAL AND EMOTIONAL LEARNING IN ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE CLASSROOMS: A WIN-WIN FOR STUDENTS' HEALTH AND LANGUAGE DEVELOPMENT (Raikhel A.M., Mukachevo State University).....165

§3.5 ВІДОБРАЖЕННЯ АРХЕТИПІВ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ В ПІДРУЧНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ІННОВАЦІЙНИМИ ТЕХНОЛОГІЯМИ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ (Гоголь Н.В., Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка).....179

§3.6 ФІЛОСОФІЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АКСІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ АНТИУТОПІЗМУ (Прокопович Л.В., Національний університет «Одеська політехніка»).....213

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

ODDÍL 4.
LÉKAŘSKÉ VĚDY 245

§4.1 VITAMIN D - A STORY WITH NO END IN HEALTH CARE SYSTEM WORLDWIDE (Burlaka Ie. A., Bogomolets Medical University).....245

§4.2 ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРЦЕВО-СУДИННОЇ СИСТЕМИ НА ФОНІ ВРОДЖЕНОЇ ПАТОЛОГІЇ ЗОРУ У ЮНАКІВ ТА ДІВЧАТ ПЕРШОГО ЗРІЛОГО ВІКУ (Казначесв Д.А., Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя).....260

ODDÍL 5.
CESTOVNÍ RUCH.....272

§5.1 DEVELOPMENT OF SPORTS AND RECREATIONAL TOURISM IN UKRAINE (Arsenenko I., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Donetc I., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Donchenko L., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Sopotnytska O., Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, Nepsha O., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University).....272

ODDÍL 6.
TECHNICKÉ VĚDY.....282

§6.1 ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ АВТОМОБІЛЬНОЇ ГАЗО-НАПОВНЮВАЛЬНОЇ КОМПРЕСОРНОЇ СТАНЦІЇ ШЛЯХОМ ЗАСТОСУВАННЯ ГАЗОГІДРАТНОГО АКУМУЛЯТОРА (Босий М.В., Центральноукраїнський національний технічний університет).....282

ODDÍL 7.
MARKETING.....310

§7.1 COMPANY'S INTERNATIONAL MARKETING STRATEGY ON THE GLOBAL COFFEE MARKET: "STARBUCKS" CASE STUDY (Polous O., State university "Kyiv Aviation Institute", Beznitska D., State university "Kyiv Aviation Institute").....310

ODDÍL 8. PSYCHOLOGIE.....321

§8.1 СОЦІАЛЬНІ ТА ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ (Тертична Н.А., Національний медичний університет імені О.О. Богомольця).....321

§8.2 ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ ЯК ФАКТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (Кернас А.В., Одеський національний морський університет).....331

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Шановні колеги!

Раді вітати вас – провідних фахівців і початківців, представників науки і освіти, дослідників і авторів із виходом у світ LII-го тому міжнародної колективної монографії міждисциплінарного напрямку "MODERNÍ ASPEKTY VĚDY".

Наукові та практичного спрямування матеріали монографії закладають основу для продуктивної діяльності науковців, допомагають їм отримати цінний професійний досвід для впровадження в освітній процес інноваційних технологій.

Нехай у Новому 2025 році у Ваших домівках завжди панує тепло та затишок, а Ваша плідна праця буде надійною запорукою щасливого майбутнього !

Бажаємо Вам міцного здоров'я, матеріального благополуччя та мирного неба над усією Україною !

З повагою,

**директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління, доцент,
Лауреат премії Президента України для молодих вчених,
Лауреат премії Верховної Ради України
молодим ученим**

Ірина ЖУКОВА

ODDÍL 1. VEŘEJNÁ SPRÁVA

§1.1 ГРОШОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗСУ: ЦИФРИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ (Романенко Є.О., Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, Гурковський В. І., Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України)

Вступ. Вторгнувшись до України, володимир путін розв'язав найбільшу з часів Другої світової війни в Європі. В Україні вже десять років йде війна, в якій українська нація веде небачену у 21-му сторіччі битву за своє існування. Повномасштабне вторгнення в Україну росія офіційно називає «спеціальною військовою операцією. Країна-агресор з першого дня війни зосредила значні зусилля на руйнуванні об'єктів цивільної, критичної інфраструктури, виробництв та промислових комплексів, відновлення яких потребує значних інвестицій, зусиль та часу. Багато підприємств призупинили свою роботу через безпосередню військову загрозу або через заблокований доступ до ринків збуту чи сировини.[1]

Виклад основного матеріалу. Водночас війна призвела до збільшення витрат на оборону, що створило додатковий тиск на бюджет. Видатки на безпеку та оборону нині фінансуються виключно коштом доходів від податків та інших платежів, що надходять до бюджету з української економіки. Нині фактично всі вони ідуть на фінансування цієї статті, яка "важить" половину бюджету. За інформацією міністерства фінансів, видатки на безпеку та оборону у 2023 році становили 2,6 трлн грн., або понад 40% від очікуваного ВВП країни. Це на понад трильйон гривень або на 72% більше, ніж у 2022 році. В 2024 році витрати на сектор безпеки й оборони наразі складають не менше 180 млрд. грн. на місяць.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Грошове забезпечення військовослужбовців є важливою складовою функціонування сучасної армії, особливо в умовах тривалої війни. Від рівня матеріальної підтримки залежить не лише боєздатність військових, але й їхня мотивація, соціальна захищеність та здатність ефективно виконувати службові обов'язки. Збройні Сили України, що ведуть безпрецедентну боротьбу за суверенітет держави, опинилися у центрі уваги суспільства, що вимагає адекватного підходу до фінансування їхніх потреб.

За підрахунками економістів, видатки лише на армію в Україні перевищують третину ВВП. Для порівняння: у країнах НАТО, які мають набагато міцніші економіки, ніж в Україні, у мирний час ця цифра становить до 2%.[2]

Професія військового не дарма вважається однією з найнебезпечніших. Військові часто стикаються з ризиком для життя та здоров'я, особливо у бойових умовах. Крім того, багато військових професій потребують високої фізичної та моральної підготовки, а також готовності до виконання складних та небезпечних завдань. Саме тому розмір грошового забезпечення військових повинно бути на високому рівні, адже ці люди кожного дня ризикують своїм життям заради безпеки держави.

Рівень виплат грошового забезпечення військовослужбовцям Сил оборони України в умовах війни залежить від кількох основних чинників, визначених законодавством та нормативно-правовими актами України:

1. Закон України "Про соціальний і правовий захист військово-службовців та членів їх сімей" (від 20 грудня 1991 року №2011-XII):

- Визначає загальні принципи грошового забезпечення, його структуру (основні та додаткові виплати), а також права військовослужбовців на соціальну підтримку.
- Розмір грошового забезпечення залежить від військового звання, посади, вислуги років та специфіки виконуваних завдань.

2. Наказ Міністерства оборони України №260 від 18 травня 2022 року:

- Регламентує порядок нарахування грошового забезпечення, включаючи:
 - Посадовий оклад.
 - Оклад за військове звання.
 - Надбавки за вислугу років.
- Визначає додаткові виплати за специфічні умови служби (робота з державними таємницями, спеціальні звання тощо)[4].

3. Постанова Кабінету Міністрів України №168 від 28 лютого 2022 року:

- Встановлює додаткові виплати під час воєнного стану:
 - 100 000 грн щомісячно для військових, які беруть участь у бойових діях або перебувають у полоні.
 - 30 000 грн щомісячно для військовослужбовців, які виконують спеціальні або бойові завдання.
 - 50 000 грн для працівників штабів та військового управління.
 - З квітня 2024 року додано 70 000 грн для тих, хто діє на лінії зіткнення або в тилу ворога.

4. Постанова Кабінету Міністрів України №704 від 30 серпня 2017 року:

- Визначає порядок преміювання військовослужбовців за бойові заслуги, знищення ворожої техніки, а також інші нагородні виплати.

Військові отримують основні виплати. Окрім цього, передбачені щомісячні та одноразові додаткові виплати.

Основні види грошового забезпечення включають:

- посадовий оклад;

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

- оклад з військового звання;
- надбавки за вислугу років.

Ці виплати становлять обов'язкову базу.

Щомісячні додаткові виплати включають:

- підвищення посадового окладу;
- надбавки (за особливості служби, службу в ССО, кваліфікацію, виконання функцій державного експерта за секретами, безперервний стаж на шифрувальній роботі, роботу в умовах режимних обмежень, почесні та спортивні звання);

- доплати (за науковий ступінь чи вчене звання);
- винагороди за виконання завдань у сфері кібербезпеки та кіберзахисту;
- премії.

Одноразові додаткові виплати включають:

- винагороди за особливі види робіт (морська служба, стрибки з парашутом, водозапірні роботи, протимінна діяльність, бойове чергування, а також виплати в умовах воєнного стану);
- допомога (на оздоровлення, розв'язання соціально-побутових питань або під час укладання першого контракту).

Додаткові виплати в період воєнного стану встановлені Постановою Кабінету Міністрів №168 [5] та варіюються залежно від завдань, що виконуються:

- 100 тисяч гривень на місяць — для тих, хто бере участь у бойових діях на передовій, перебуває на лікуванні після поранення чи опинився у полоні;
- 30 тисяч гривень на місяць — для військовослужбовців, які виконують бойові чи спеціальні завдання згідно з наказами;

- 50 тисяч гривень на місяць — для тих, хто працює в органах військового управління, штабах та командуваннях, які здійснюють оперативне управління;
- 70 тисяч гривень на місяць — з квітня 2024 року запроваджено нову виплату для військовослужбовців, які виконують бойові чи спеціальні завдання на лінії зіткнення з ворогом або у його тилу.

Якщо брати реальні показники, то зарплата молодших сержантів та рядових Збройних Сил складає близько 20 тисяч гривень. Крім цього, передбачено додаткові виплати, що залежать від умов служби та бойових завдань.

Бійці отримують доплати, заявлені Міністерством оборони, проте їх розміри варіюються залежно від посади та інтенсивності бойових дій. Зокрема:

- доплати за інтенсивність бойових дій починаються від 30 тисяч гривень та можуть досягати 120 тисяч гривень в умовах постійних бойових зіткнень;
- додаткова виплата у розмірі 70 тисяч гривень надається за перебування у зоні активних бойових дій понад місяць;
- передбачено премії за знищення ворожої техніки.

Тобто в ЗСУ зарплати військових починаються від 20 000 грн. і можуть доходити до 210 000 гривень на місяць. В перерахунку на долари — це від 479,88 до 5 038,70 доларів.

Редакція Новини. LIVE порівняли зарплати у ЗСУ та арміях США, Ізраїлю, Німеччини, Франції та Росії. Дані про зарплати військових в інших країнах брали з відкритих джерел. Для порівняння ми не використовували зарплатню старшого офіцерського складу. Також для наочності всі зарплати у національних валютах або у євро були переведені у долари.[3]

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Американські військовослужбовці проходять службу за контрактом, а розмір їхньої базової зарплати залежить від звання та стажу. Заробітна плата рядового складу армії США стартує з 2 017,20 долара на місяць і може сягати 25 515 доларів.

Завдяки продуманій системі бонусів військові США можуть отримати значні разові виплати. Наприклад:

- солдати, які вступають до повітряно-десантної школи армії США, отримують бонус до 10 000 доларів;
- кандидати в офіцери, які успішно завершили навчання, мають право на винагороду до 20 000 доларів;
- військовослужбовці, які володіють певними іноземними мовами, можуть претендувати на виплату до 40 000 доларів.

Таким чином зарплатня військовослужбовця в США починається від 2 017,20 долара на місяць і може сягати 60 515 доларів.

Зарплата **військовослужбовців ЦАХАЛ** (Армії оборони Ізраїлю) також варіюється залежно від звання та роду військ. Наприклад, із січня 2022 року солдати бойових частин почали отримувати близько 2 463 шекелів (689,59 долара) на місяць, а з січня 2024 року їхня зарплатня збільшиться до 3 048 шекелів (853,37 долара). Військовослужбовці, які підтримують бойові частини, отримують близько 1 793 шекелі (502,00 долара), а тилові війська — близько 1 235 шекелів (345,77 долара).

Слід зазначити, що вказані суми отримують строковики. Військові, що працюють за контрактом отримують значно ринкову зарплатню. Крім того, строковики в Ізраїлі отримують велику кількість пільг. В тому числі на навчання.

Таким чином зарплатня військовослужбовця в Ізраїлі може починатись від 345,77 долара на місяць і може сягати 853,37 долара.

Зарплата військовослужбовців у **Німеччині** також залежить від звання та роду військ. Наприклад, рядовий отримує близько 2 222 євро (2 336,97 долара) на місяць, фельдфебель від 2 365 (2 487,37 долара) до 3 000 євро (3 155,22 долара), а лейтенант від 3 300 (3 470,74 долара) до 4 370 євро (4 596,11 долара).

Військовослужбовці спеціальних підрозділів, таких як KSK (Командування спеціальних операцій) отримують додаткові надбавки, які можуть досягати 900 євро (946,57 долара) на місяць. Також існує доплата за участь у бойових операціях за кордоном, яка варіюється від 30 до 110 євро на день, залежно від ступеня небезпеки завдання.

Це означає, що зарплатня військовослужбовця у Німеччині починається від 2 336,97 долара на місяць і може сягати 5 542,68 долара.

З 1 жовтня 2023 року у **французьких збройних силах**, включаючи Французький Іноземний легіон, запровадили нову вдосконалену систему оплати праці. Тепер усі військовослужбовці Франції, незалежно від роду військ — легіонери, моряки, льотчики чи солдати — одержують зарплату за єдиними стандартами. Нова система оплати враховує такі параметри, як звання, трудовий стаж, професійні навички та сімейний стан.

Рядові заробляють близько 1 380 євро (1 451,40 долара) щомісяця. Військовослужбовці, які мають звання капрала чи сержанта, одержують від 1 591 євро (1 673,32 долара) до 1 967 євро (2 068,77 долара) на місяць. Середній рівень заробітної плати у французькій армії становить приблизно 2 400 євро (2 524,18 долара).

При цьому максимальний оклад військового у Франції може сягати 5 133 євро (5 398,58 долара), а надбавки — до 3 380 євро (3 554,88 долара). Таким чином зарплатня французького військовослужбовця починається від 1 451,40 долара і може доходити до 8 953,46 долара.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Розмір заробітної плати **російських військових** визначається стажем служби та званням. Грошове забезпечення формується з наступних компонентів:

- основний оклад.
- додаткові виплати.
- премії.

На розмір окладу впливають такі фактори:

- вислуга років;
- особисті досягнення;
- тривалість служби;
- військове звання.

Приблизні показники грошового забезпечення:

Сухопутні війська — 26 000 рублів (249,44 долара) на місяць.
Військово-морський флот — 31 000 рублів (297,41 долара) на місяць.
Повітряно-космічні сили — 29 000 рублів (278,23 долара) на місяць.
Служба на атомних підводних човнах — 55 000 рублів (527,67 долара) на місяць.

У разі підвищення звання збільшується і зарплата. Наприклад, старшини та сержанти отримують у середньому до 33 000 рублів (316,60 долара) на місяць, а лейтенанти — до 42 000 рублів (402,95 долара).

Військовослужбовці за контрактом мають вищий дохід. У 2024 році виплати контрактникам, які виконують завдання у зоні бойових дій, становлять від 195 000 рублів (1 870,83 долара) на місяць. Середня сума — приблизно 204 000 рублів (1 957,18 долара), а максимальні виплати можуть сягати 232 000 рублів (2 225,81 долара), залежно від регіону та роду занять військовослужбовця.

Це означає, що російські військові отримують від 249,44 до 2 225,81 долара на місяць.[3]

Система грошового забезпечення Збройних Сил України, попри значне зростання витрат на оборону в умовах війни, є обмеженою порівняно з арміями провідних країн світу. У 2023 році витрати на оборону сягнули понад 40% ВВП України, що свідчить про пріоритетність цієї сфери для держави. Однак реальні доходи військовослужбовців, особливо рядового складу, є помірними. Зарплати стартують від 20 000 грн (479,88 долара), що, хоч і є значним підвищенням у контексті воєнного часу, залишається нижчим за відповідні виплати у США, Німеччині чи Франції.

Висновки. В цілому, система грошового забезпечення в Збройних Силах України адаптована до специфіки війни завдяки додатковим виплатам: премії за бойові дії, компенсації за ризики, винагороди за знищення ворожої техніки. Ці механізми спрямовані на стимулювання мотивації та частково компенсують ризики, з якими стикаються військовослужбовці ЗСУ. Однак слід визнати, що рівень цих виплат безпосередньо залежить від економічної стійкості держави та фінансової підтримки з боку міжнародних партнерів.

У порівнянні з іншими країнами:

У США грошове забезпечення військових набагато вище завдяки розвиненій економіці та системі бонусів (від 2 017,20 до 60 515 доларів).

В Ізраїлі, попри нижчий рівень зарплат строковиків, існують значні соціальні гарантії, що компенсують низький дохід.

У РФ зарплати військовослужбовців номінально нижчі, але в умовах війни контрактникам надають значні додаткові виплати.

Таким чином, система грошового забезпечення ЗСУ має значний потенціал для вдосконалення. Для збереження конкурентоспроможності та забезпечення належного рівня життя військових необхідно:

Збільшити посадові оклади для рядового та сержантського складу.

Не допускати зменшення чи обмеження пільг, соціальних гарантій для військовослужбовців та їхніх сімей.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Активізувати залучення міжнародної фінансової підтримки з метою збільшення видатків державного бюджету України на сектор оборони, зокрема на фінансування грошового забезпечення військовослужбовців.

З урахуванням високих ризиків та вимог, які постають перед військовими, забезпечення конкурентного рівня оплати праці та соціальних гарантій є ключовим фактором підтримання їхньої боєздатності та мотивації.

Список використаних джерел:

1. Романенко Є.О., Жукова І.В., Підсумки російсько-української війни у 2023 році //Moderní aspekty vědy: XXXIX. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024. - str. 11-23

2. Романенко Є.О., Малахов Р.В., Лукашенко О.О. Влада підвищує податки. наслідки //Moderní aspekty vědy: XLVI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024. - str.11-22

3. Україна не в лідерах - яка зарплата у військових в інших країнах <https://finance.novyny.live/ukrayina-ne-v-liderakh-iaka-zarplata-u-viiskovikh-v-inshikh-krayinakh-219073.html>

4. Порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам, затвердженого наказом Міністерства оборони України від 07.06.2018 № 260 (зі змінами);

5. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану: постанова КМУ від 28.02.2022 № 168

6. Закон України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" (№2011-ХІІ від 20 грудня 1991 року) : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>

§1.2 ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРОГРАМ ТА ПРОЄКТІВ У СФЕРІ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ЛІКУВАННЯ ОНКОЛОГІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ (Ігнатова Т.О., Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»)

Вступ. Упродовж останніх кількох десятиліть у сфері охорони здоров'я відбулись значні трансформації, які позначились не тільки удосконаленням технік медичного оперативного втручання на основі застосування роботизованої системи Da Vinci, але й удосконаленням систем управління медичною сферою на основі цифрового врядування (Е-Здоров'я) [1; 2]. В той же час, не дивлячись на такий значний прогрес, тягар онкологічної хвороби як виклик медицині XXI століття та сфері публічного управління цією галуззю, все ще залишається на порядку денному. Проблема зростання захворюваності та смертності населення світу від різних видів онкологічної патології має глобальний характер.

Онкологічна хвороба не має кордонів, вона існує та посилюється і під час пандемії COVID, і під час дії правового режиму воєнного стану [3].

В Україні на сучасному етапі розвитку проблема онкологічної захворюваності та смертності розглядається в контексті національних пріоритетів, а також в контексті проблематики національної безпеки [4]. А значить потребує консолідації зусиль та прийняття соціально відповідальних управлінських рішень, які б сприяли зменшення тягара онкологічної захворюваності і смертності за рахунок заходів ефективної превенції, профілактичних програм та ранньої діагностики. Саме такий комплексний підхід буде сприяти підвищенню рівня життя та здоров'я громадян України.

Все вищезначене надзвичайно актуалізує здійснення наукових розвідок щодо удосконалення механізмів публічного управління та адміністрування у царині управління профілактикою та лікуванням онкологічних захворювань.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Виклад основного матеріалу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, щорічно в світі помирають від онкологічної хвороби, яка нараховує понад 400 різновидів, майже 9,3 млн осіб [5]. Нажаль, наша держава також має сумні результати у цій боротьбі з невиліковним недугом. В Україні щорічно виявляється близько 140 тис. нових випадків захворюваності, а смертність від цієї патології впевнено посідає II місце в національному рейтингу летальності, навіть не поступившись показнику смертності від COVID [6].

Тож це не проблема окремої держави чи міністерства охорони здоров'я або лікарів-практиків. Ми погоджуємось із відомими вітчизняними науковцями та представниками органів державної виконавчої влади в особі Міністра охорони здоров'я України, що проблеми боротьби із раковою хворобою потребують комплексного підходу [7; 8]. Цей комплексний підхід включає не лише медичні, але й соціальні, економічні, психологічні та публічноуправлінські аспекти. Так, в історії незалежності української держави було реалізовано 3 загальнодержавні програми, окремі заходи на регіональних та місцевих рівнях, прийнята Національна стратегія щодо контролю злоякісних новоутворень до 2030 року [9]. За визначенням Міністра охорони здоров'я В. Ляшка першочергово фокус публічноуправлінської уваги в реалізації Національної стратегії повинен охоплювати такі основні напрями діяльності:

- організація забезпечення первинної профілактики онкологічних захворювань;
- сприяння ранньому виявленню онкологічних захворювань;
- покращення доступу пацієнтів до спроможної мережі закладів охорони здоров'я;
- підвищення рівня професійної освіти медичних працівників;

- поінформованість населення;
- забезпечення реабілітації, догляду та паліативної допомоги онкохворим пацієнтам та підтримка їх доглядальникам на всіх рівнях [8; 9].

На різних рівнях публічного управління вже неодноразово зазначалось, що для української держави загалом, а також і для пересічного громадянина, зокрема, одним із найважливіших пріоритетів управління у сфері охорони здоров'я є превенція онкозахворюваності та організація належного доступного якісного та комплексного лікування. А інструментом в реалізації цих стратегічних цілей, які закріплені в Національній стратегії контролю злоякісних новоутворень до 2030 року, виступають програмно-цільовий та проєктний підходи [9].

Міжнародна практика показує, що розробка та впровадження ефективних профілактичних програм вимагає чіткої науково обґрунтованої категоризації даних щодо захворюваності, факторів ризику та ефективності заходів діагностично-лікувального змісту та відповідної організаційно-розпорядчої діяльності [10; 11]. Для управлінців, які приймають відповідальні рішення в рамках міжсекторальної взаємодії, розвиток та удосконалення понятійно-категоріальної бази надасть змогу розробити більш точні інструменти для моніторингу стану здоров'я населення, оцінки ефективності профілактичних заходів і коригування державної політики в реальному часі.

Однак, як показав наш науково-інформаційний пошук, в жодному із цих нормативно-правових документів, на якому ґрунтується державна політика профілактики та лікування онкологічних захворювань, не надано визначення основних термінів та понять. Наявність такого узгодженого понятійного апарату дозволяє послуговуватися зацікавленим суб'єктам політики, які залучені до формування та реалізації державної політики

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

профілактики та лікування онкологічних захворювань, більш чітко усвідомлювати межі свої функцій, відповідальності, здійснювати контроль, моніторинг, розробляти стратегії тощо. Адже профілактика онкозахворюваності та раннє лікування пацієнтів є проблемою, яка ідентифікується як на глобальному, так і на національному й місцевому рівнях, а значить потребує комплексного міжгалузевого та міжсекторального підходу у її розв'язанні. Тож задля досягнення успіху у цьому всі учасники взаємодії повинні послуговуватися єдиною понятійно-категоріальною базою, що забезпечить синергію позитивного соціально-економічного ефекту, підвищить тривалість життя та якість здоров'я громадян України.

Удосконалення понятійно-категоріальної бази дозволить інтегрувати знання з різних сфер у єдину систему управління, що покращить результативність профілактичних програм та забезпечить їх більшу адаптацію до специфіки кожної громади або регіону.

На нашу думку, термінологічна база даних у сфері публічного управління та адміністрування профілактики й лікування онкозахворюваності повинна включати такі основні терміни та поняття:

1. Охорона здоров'я – це наука та мистецтво запобігання захворюванням, продовження життя та зміцнення здоров'я шляхом організованих зусиль та усвідомленого вибору суспільства, організацій, державного та приватного секторів, громад та окремих людей. Приклад використання поняття: Ініціативи громадського здоров'я відіграють вирішальну роль у профілактиці раку, сприяючи більш широкому упровадженню програм онкоскрінінгу та кампаніям проти куріння [12].

2. Профілактика раку – це стратегії, дії та політика, спрямовані на зниження захворюваності на рак шляхом пом'якшення факторів ризику та сприяння захисним заходам. Приклад використання поняття: первинна

профілактика раку включає вакцинацію проти вірусу папіломи людини (ВПЛ) для зниження ризику раку шийки матки.

3. Фактори ризику – це атрибути, характеристики або вплив, які підвищують ймовірність розвитку раку у певної особи за наявності певних умов. Приклад використання поняття: вживання тютюну, нездорове харчування та тривалий вплив ультрафіолетового випромінювання є значними факторами ризику розвитку видимих форм раку (рак шкіри чи рак губи тощо).

4. Політика охорони здоров'я – рішення, плани та дії, вжиті для досягнення конкретних цілей охорони здоров'я в суспільстві. Приклад використання поняття: Національна політика охорони здоров'я часто включає певні часові рамки для реалізації програм профілактики та контролю раку, що можна пояснити етапністю в реалізації політики. Кожний етап має свої межі. В Україні прийнята та реалізується Національна стратегія щодо контролю злоякісних новоутворень до 2030 року [9].

5. Скринінгові програми – це організовані зусилля уряду, профільного міністерства та галузевих органів управління у сфері охорони здоров'я з виявлення раку на ранній, більш піддатливій для лікування стадії шляхом систематичного тестування практично здорового населення з метою виявлення мінімальних ознак наявності в організмі людини онкологічних маркерів. Приклад використання поняття: програми скринінгу мамографії значно знижують рівень смертності від раку молочної залози. Вони є доступними навіть для жителів віддалених територіальних громад за рахунок застосування так званих мамобусів та відсутності потреби у спеціальній підготовці пацієнта перед проходженням скринінгу.

6. Інтегрований догляд – скоординований підхід до надання медичних послуг, який забезпечує пацієнтам комплексну медичко-соціальну допомогу

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

за рахунок залучення різних постачальників послуг. Приклад використання поняття: інтегровані моделі догляду підвищують безперервність послуг з профілактики, лікування раку чи догляду в умовах хоспісу.

7. Справедливість у сфері охорони здоров'я – це принцип забезпечення чесного та справедливого доступу до ресурсів і можливостей охорони здоров'я для всіх людей. Приклад використання поняття: ініціативи щодо справедливості в охороні здоров'я спрямовані на те, щоб незабезпечені громади мали можливість отримувати послуги з профілактики раку.

8. Онкологічна служба – це мережа спеціалізованих закладів різного рівня та функціонального призначення, в тому числі 46 онкологічних диспансерів, онкологічні відділення в багатопрофільних лікарнях, які проводять діагностику, верифікацію та лікування онкологічних хвороб. Загальна кількість ліжок для лікування онкологічних хворих становить 12218, забезпеченість - 75 ліжок на 1000 первинних хворих при потребі 123,3 [13].

9. Первинна профілактика – це комплекс заходів, спрямовані на запобігання початковому розвитку раку шляхом зменшення впливу факторів ризику. Приклад використання поняття: Заборона азбесту є прикладом первинної профілактики мезотеліоми.

10. Вторинна профілактика – це зусилля з виявлення та лікування раку на ранній стадії для запобігання подальшого прогресування хвороби. Приклад використання: регулярні колоноскопії для осіб старше 50 років служать вторинною профілактикою колоректального раку.

11. Третинна профілактика – це комплекс заходів для зменшення впливу поточної хвороби та покращення якості життя хворих на рак. Приклад використання поняття: програми реабілітації та паліативна допомога є компонентами третинної профілактики.

12. Системи спостереження – це системи для систематичного збору, аналізу та інтерпретації даних про здоров'я для прийняття рішень у сфері охорони здоров'я. Приклад використання поняття: національні реєстри раку (НКР) надають життєво важливі дані для моніторингу тенденцій і оцінки стратегій профілактики та прийняття відповідних управлінських рішень. НКР являє собою мережу територіальних канцер-реєстрів із центральною ланкою у відділенні епідеміології раку з Національним канцер-реєстром Національного інституту раку України. Об'єднана база даних НКР містить більш 3 млн. записів про випадки захворювань раком на території України. Ці дані є основою для моніторингу рівня онкологічної захворюваності і смертності в країні, аналізу діяльності онкологічної служби, проведення наукових досліджень тощо [6; 13]. Усі персоніфіковані бази даних захищені відповідно до Закону України «Про захист персональних даних».

13. Аналіз економічної ефективності – це метод оцінки економічної ефективності медичних заходів шляхом порівняння витрат і результатів. Приклад використання: аналіз економічної ефективності підтримує рішення щодо фінансування національних програм скринінгу раку.

14. Нормативно-правова база – правові та політичні структури, які регулюють втручання та практику громадського здоров'я. Приклад використання поняття: надійна нормативно-правова база досить ефективно регулювала політику щодо пандемії COVID-19 [14]. Забезпечує безпеку та ефективність заходів із запобігання раку, наприклад законів про контроль над тютюном.

15. Залучення громади – це активна участь членів громади у плануванні, прийнятті рішень та впровадженні ініціатив у сфері охорони здоров'я [17]. Приклад використання поняття: залучення громади має важливе значення для адаптації програм профілактики раку до місцевих потреб.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

16. Багатосекторний підхід – це стратегія, що включає багато секторів, таких як охорона здоров'я, освіта та міське планування тощо для вирішення складних проблем охорони здоров'я. Приклад використання поняття: багатогалузевий підхід має вирішальне значення для боротьби з екологічними факторами ризику, зокрема такими, що провокують рак.

17. Глобальні ініціативи у сфері охорони здоров'я – це міжнародні зусилля, спрямовані на покращення показників здоров'я шляхом скоординованих дій між різними країнами. Приклад використання поняття: Рамкова конвенція ВООЗ по боротьбі проти тютюну була прийнята у 2003 році і спрямована на зниження рівня раку легенів. Україна ратифікувала цю конвенцію у 2006 році. Прогрес української держави у цьому напрямку є очевидним: з 2010 року по 2018 рік поширеність тютюнопаління серед дорослого населення зменшилась на 20%, а серед молоді – на 40% [15].

18. Адвокація – це діяльність, спрямована на вплив на державну політику та розподіл ресурсів для досягнення цілей охорони здоров'я. Приклад використання поняття: пропагандистські кампанії були успішними у збільшенні фінансування досліджень і профілактики раку.

19. Неінфекційні захворювання (НІЗ) – це хронічні захворювання, включаючи рак, які не передаються від людини до людини. Приклад використання поняття: профілактика раку є критично важливим компонентом національних стратегій боротьби з НІЗ [16].

20. Грубий (звичайний) показник захворюваності (смертності) (crude rate, CR) – це кількість нових випадків захворювання на злоякісні новоутворення (або, відповідно, випадків смерті від злоякісних новоутворень), які відбулися в популяції протягом року, віднесена до середньої чисельності цієї популяції в тому самому році, виражена через показник на 100 тис. населення. Характеризує частоту захворювання та смерті від захворювання в

популяції регіону і використовується для аналізу онкоепідеміологічної ситуації в регіоні [6].

21. Показник розповсюдженості захворювання (або т.зв. ”контингенти хворих”) – кількість осіб зі злоякісними новоутвореннями в анамнезі, які перебувають на онкологічному обліку на кінець року, виражена через показник на 100 тис. населення [6].

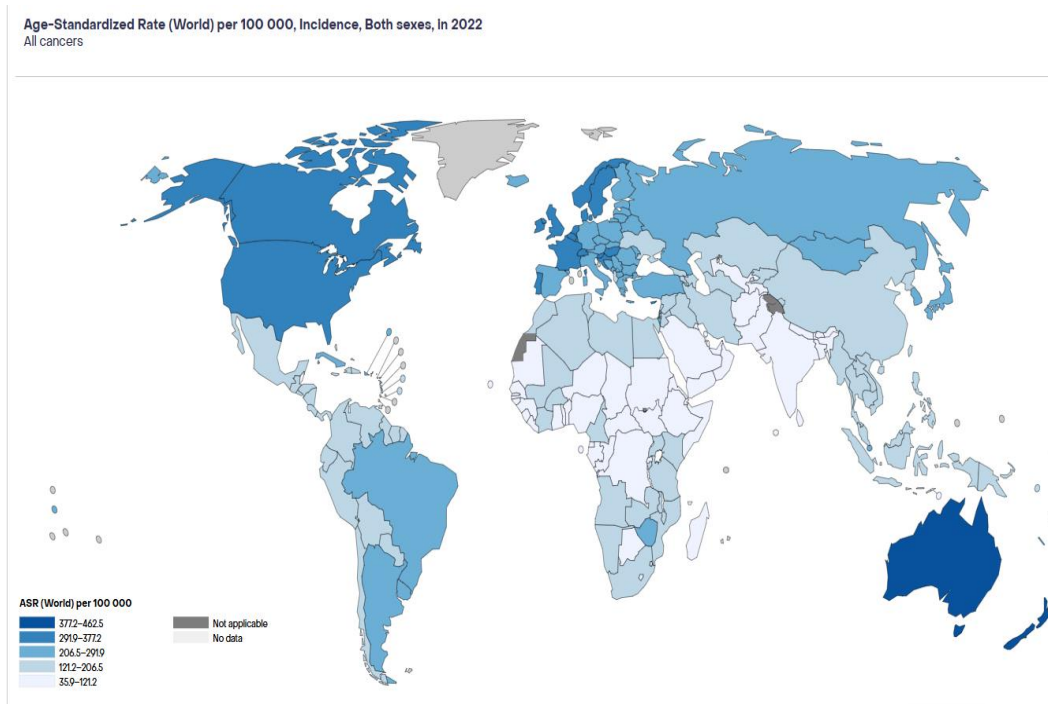

Рис. 1 Світовий розподіл країн за стандартизованим показником захворюваності на рак на 100 тис. ос. : Україна в III групі країн

(джерело: *Як поширюється рак у світі.*

https://www.bbc.com/ukrainian/health/2016/02/160205_cancer_top10_vc)

22. Стандартизований за віком показник захворюваності (смертності) (age standardized rate, ASR) – показник захворюваності (смертності) населення, розрахований за віковою структурою «стандартного населення» для нівелювання відмінностей у віковому розподілі різних популяцій. За

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

стандартні населення тут вибрані: широко вживаний для порівняння показників між країнами світу світовий стандарт населення, а також український стандарт населення, розрахований на основі вікової структури населення України у 2000 році [6].

23. Поняття «5-річна розповсюдженість» – це обсяг 5-річних контингентів хворих на злоякісні новоутворення, що перебувають на онкологічному обліку на кінець року і захворіли впродовж 5-річного інтервалу до цієї дати [6]. Цей показник надає оцінку кількісного та структурного складу осіб, які найбільш вірогідно потребуватимуть послуг онкологічної служби впродовж наступного календарного року за умови відсутності екстремальних сплесків у перебігу онкоепідеміологічного процесу і регулярного (принаймні щорічного) відстеження життєвого статусу зазначених осіб.

Висновки. Представлена за результатами дослідження база містить аналітично-статистичний огляд лише частини ключових понять і термінів, які є складовою частиною міжнародних та вітчизняних нормативно-правових документів та наукових праць. Основне її призначення полягає у тому, що понятійно-категоріальна база повинна забезпечувати термінологічний супровід публічноуправлінської діяльності та прийняття рішень у сфері профілактики та лікування онкологічних захворювань в Україні на засадах повсюдної інтеграції до змісту відповідних програм і проєктів. Сприяючи спільному розумінню між зацікавленими сторонами, єдина понятійно-категоріальна база сприятиме підвищенню ефективності та координації заходів всіх суб'єктів державної політики у сфері профілактики та лікування онкологічної захворюваності на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

Список використаних джерел:

1. Probst, P. (2023). A review of the role of robotics in surgery: To DaVinci and beyond! *Mo Med*, 120(5), 389–396. <https://doi.org/10.1007/s12026-023-10000-0>. PMID: 37841561; PMCID: PMC10569391
2. World Health Organization. (2020). *Global strategy on digital health 2020-2025*. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240020924>
3. Президент України. (2022). Указ Президента України про введення воєнного стану. № 64/2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
4. Щодо профілактики, ранньої діагностики та лікування злоякісних новоутворень: рішення Ради національної безпеки і оборони України від 22.12.2023 р. (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0049525-23#Text>
5. Кіхтенко, В. Чи провокує постійний стрес від війни рак? Лікарі про 8 міфів щодо онкології. *The Village Україна*. <http://surl.li/akqydp>
6. Національний канцер-реєстр України. (2024). *Рак в Україні, 2022-2023: Бюлетень № 25*.
7. Дузь, О. М. (2022). Профілактика як захід протидії онкологічній захворюваності в Україні: державно-управлінський аспект. *Публічне управління та адміністрування*. Випуск 27. 2022. С. 52-55. <https://pag-journal.iei.od.ua/archives/2022/27-2022/10.pdf>
8. Уряд схвалив стратегію контролю злоякісних новоутворень до 2030 року. *МОЗ України*. <https://moz.gov.ua/uk/uryad-shvaliv-strategiyu-kontrolyu-zloyakisnih-novoutvoren-do-2030-roku>
9. Національна стратегія щодо контролю злоякісних новоутворень до 2030 року: розпорядження КМУ від 2 серпня 2024 р. № 730-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/730-2024-%D1%80?find=1&text=%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD#Text>

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

10. Kickbusch, I. (2008). Health governance: The foundations of global health diplomacy. *BMC International Health and Human Rights*, 8(1), 1–5. <https://doi.org/10.1186/1472-698X-8-1>
11. Cunningham, M., & Wenzel, R. (2017). Public health policy and cancer prevention: A global perspective. *Cancer Control Journal*, 24(4), 1–7. <https://doi.org/10.1177/1073274817729056>
12. Lalonde, M. (1974). *A new perspective on the health of Canadians*. Minister of Supply and Services Canada.
13. Організація онкологічної допомоги в Україні. http://www.onconurse.ltd.ua/files/no_1_1_1.htm
14. Хожило П. Охорона респіраторного здоров'я як напрям державної політики України: наукова дискусія у фокусі пандемії та війни. Дніпр. наук. часопис публ. упр. психології права [Інтернет]. 7 листоп. 2023 [цитовано 10 листоп. 2023]; (4):61-8. Доступно на: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.4.10>.
15. МОЗ України. (2018). Україна досягла помітного прогресу і продовжує боротьбу з тютюнокурінням. <http://surl.li/lrxuqc>
16. World Health Organization. (2013). *Noncommunicable diseases country profiles 2013*. World Health Organization. <https://www.who.int/publications/i/item/9789241506236>
17. Чикаренко, І., & Маматова, Т. (2019). Розширення предметної сфери муніципального менеджменту. *Аспекти публічного управління*, 7(1-2), 43-52. <https://doi.org/10.15421/15195>

*§1.3 МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЯКОСТІ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ:
ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ (Кучеренко В.О., Національний
технічний університет «Дніпровська політехніка»)*

Вступ. В умовах глобалізації та інтенсифікації міжнародного обміну досвідом і технологіями, питання впровадження міжнародних стандартів якості в національні системи охорони здоров'я набуває особливої актуальності. Відповідність світовим стандартам якості медичних послуг є ключовим фактором, що визначає ефективність медичного обслуговування та задоволення потреб пацієнтів на національному рівні. Як зазначають багато вітчизняних дослідників, зокрема Г. Слабкий, О. Мартинюк, В. Пономаренко, О. Юрківська та ін., вітчизняна медицина повинна інтегруватись в єдиний європейський медичний простір. А для цього необхідним постає питання належного публічного управління та адміністрування питань стандартизації медичних і фармацевтичних послуг, а також стандартизації управлінських процесів на рівні внутрішньосистемної організації процесів та процедур в галузі охорони здоров'я. Адже стандартизація медичних послуг не тільки сприяє підвищенню рівня здоров'я населення, але й забезпечує інтеграцію української системи охорони здоров'я в міжнародний, а насамперед, європейський, медичний простір. Останнє уточнення є суттєвим та особливо значущим в контексті європейської інтеграції України.

Виклад основного матеріалу. Період, що охоплює кінець XX ст. та початок XXI ст., визначається інтенсивною глобалізацією та стрімким розвитком технологій у багатьох галузях економіки. Протягом цього часу особливу роль у сфері стандартизації відіграють стандарти Міжнародної організації зі стандартизації (ISO), котрі спрямовані на ратифікацію серії стандартів ISO 9000, які розроблені на основі міжнародного консенсусу щодо

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

використання процесного підходу як методології управління якістю, стали фундаментом для гармонізації виробничих процесів у багатьох країнах. У процесі розробки стандартів беруть участь експерти з понад 170 країн, котрі представляють Всесвітню федерацію національних організацій зі стандартизації (WFNOS). Крім того, ISO підтримує взаємодію майже з 400 міжнародними організаціями, активно працюючи над різними аспектами стандартизації у різноманітних галузях.

Стандарти ISO представляють детально розроблені технічні вимоги до продукції та послуг, що сприяє інтенсифікації обміну товарами, послугами та ідеями між країнами глобального співтовариства. Серед міжнародних стандартів, серія ISO 9000 вирізняється своєю популярністю та широким поширенням, оскільки нараховує понад 16,000 стандартів, які підлягають регулярному перегляду, оновленню та вдосконаленню, при цьому близько 500-600 стандартів щороку переглядаються та приймаються заново.

В даний час у сфері охорони здоров'я використовуються наступні стандарти серії ISO 9000: ISO 9000:2015, який охоплює основи систем управління якістю та використовувану термінологію; ISO 9001:2015 – встановлює вимоги до систем управління якістю; ISO 9004:2018, який надає керівництво щодо якості організації та досягнення сталого успіху та ISO 19011:2018, що включає керівництво з аудиту систем управління, зокрема на основі принципів ISO 9000.

На думку, У. Балік та В. Орлової вказані стандарти не зачіпають клінічні аспекти медичного обслуговування, але вони критично важливі для забезпечення єдиних вимог до всіх процесів, пов'язаних з виробництвом продукції та наданням якісних медичних послуг [1, с. 7].

Як відомо, стандартизація у сфері охорони здоров'я є фундаментальною для забезпечення високого рівня медичного та фармацевтичного

обслуговування. Вона відіграє ключову роль у систематизації покращень і оцінці якості медичних послуг. Без впровадження чітко визначених стандартів неможливо досягнути послідовного розвитку та удосконалення в медичній галузі.

У межах національної системи охорони здоров'я, стандарти якості виступають як нормативно-правові акти, які диктують вимоги до виконання медичних процедур установами, що надають здоров'я покращуючи послуги та спрямовані на підвищення якості життя як окремих осіб, так і ширшого кола споживачів через забезпечення високоефективних медичних інтервенцій. Крім того, такі системи підвищують загальну ефективність надання медичної допомоги, вирішуючи одну з найгостріших і соціально значущих проблем. Дозволяючи установам надавати високоякісну допомогу з економічною ефективністю, ці системи відповідають ширшим цілям соціальної політики, особливо в контекстах, де ефективність охорони здоров'я є критичною проблемою.

В ієрархії застосування медичних стандартів розрізняють міжнародні, національні, галузеві, регіональні та місцеві рівні [3]. Міжнародні правові стандарти в сфері охорони здоров'я, які визначаються документами Організації Об'єднаних Націй, Світової організації здоров'я та інших важливих міжнародних інститутів [5], формують основу для національної політики у цій сфері.

На міжнародному рівні, правовий регулятив, що має на меті забезпечення прав на охорону здоров'я і доступ до медичних послуг, підкріплюється численними юридичними документами та стандартами, розрізняючись за типами і спеціалізацією. На національному рівні, в Україні, стандартизація є важливим інструментом державного регулювання якості, яке включає:

- ліцензування практики у сфері охорони здоров'я;

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

- ліцензування закладів вищої медичної освіти на підготовку медичних кадрів;
- стандарти вищої медичної освіти першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів;
- державну акредитацію медичних установ різних форм власності (комунальної, державної та приватної сфери);
- сертифікацію медичних працівників;
- розробку галузевої бази медичних стандартів (медичних технологій та втручань).

За всіма цими напрямками в Україні сформовано та діє чинне законодавство, яке представлено законом України «Про державні соціальні стандарти та соціальні гарантії» від 05.10.2000 № 2017-III та Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я » від 19.11.1992 № 2801-XII. Ці закони встановлюють правові рамки для впровадження та застосування державних соціальних стандартів, які спрямовані на забезпечення базового пакету медичних послуг, що надаються безоплатно, з метою реалізації основних соціальних гарантій, закріплених у Конституції України та інших законах України.

В контексті глобалізації медичних стандартів, Україна активно інтегрує міжнародні нормативи в національну систему охорони здоров'я. Зокрема, галузеві стандарти в сфері охорони здоров'я регулюються центральним органом виконавчої влади, який відповідає за державну політику в галузі охорони здоров'я, тобто Міністерством охорони здоров'я України (МОЗ) [6, с. 230]. Зазначені стандарти включають регуляції, спрямовані на забезпечення високоякісних результатів лікування та реабілітації.

За даними П. Іванчова, Україна застосовує кілька стратегій для імплементації міжнародних норм у національне законодавство через:

- прямі рішення міжнародних організацій, таких як Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ);
- непряме впровадження через міжнародні угоди, доктринальне використання базових ідей та фундаментальних принципів міжнародного медичного права;
- інституційне врахування розробок та рекомендацій міжнародних організацій [6].

Система стандартів ISO 9000, адаптована як національні стандарти України. Завдяки цьому система стандартів ISO 9000 відіграє ключову роль у забезпеченні якості медичних послуг, які періодично оновлюються для забезпечення відповідності сучасним міжнародним вимогам [2, с. 279]. Оновлення проводиться Державним підприємством «Український науково-дослідний і навчальний центр зі стандартизації, сертифікації та якості».

Інтеграція організаційних технологій на основі стандартів серії ISO 9000 та їхніх національних аналогів дає змогу адміністраторам медичних закладів ефективно відповідати сучасним вимогам управління якістю. Ці системи дозволяють точно планувати параметри якості послуг і процесів управління, забезпечуючи послідовне застосування технологій управління разом з ефективним використанням ресурсів. Ключові компоненти включають комплексний операційний контроль якості шляхом систематичного моніторингу медичних, діагностичних і допоміжних процесів, періодичної оцінки отриманих даних і ретельного аналізу для виявлення відхилень від запланованих показників. Після виявлення невідповідностей ці системи підтримують оперативне вжиття коригувальних дій, водночас сприяючи циклу безперервного вдосконалення процесу, навіть якщо досягнуто заздалегідь визначених рівнів якості.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Системи управління якістю пропонують значні переваги для організації роботи як великих лікарень, так і невеликих медичних центрів. Ці переваги охоплюють покращену якість управління та спрощену координацію робочого процесу. Найважливішим є те, що основна функціональна перевага полягає в значному підвищенні якості медичної допомоги без значного зростання витрат. Це досягається завдяки ретельно розробленим і задокументованим процедурам, які дозволяють персоналу виконувати свої функції з чіткістю та точністю. Отже, співробітники залишаються готовими ефективно реагувати на критичні ситуації, пом'якшуючи проблеми до того, як вони переростуть. Цей проактивний підхід, притаманний системам управління якістю, є явною перевагою.

Таким чином, процес адаптації міжнародних стандартів у сфері охорони здоров'я в Україні є комплексним та багаторівневим, а їх упровадження вимагає, насамперед, синхронізації національного законодавства з глобальними вимогами та рекомендаціями. Так, у 2020 році групою зарубіжних дослідників було проведено міжнародного дослідження та проаналізовано понад 900 статей, які були опубліковані у восьми базах даних (EBSCO, PubMed, Web of Science, Emerald, ProQuest, Science Direct, Scopus і Virtual Health Library). Вивчалось питання щодо впливів акредитації на якість медичної допомоги. Результати показали, що позитивні впливи акредитації медичних підприємств можна виміряти на підставі таких 7 показників якості медичних послуг як: ефективність; безпека; результативність; своєчасність; орієнтацію на пацієнта; доступність; справедливість стосовно права на охорону здоров'я [7].

Показник ефективності – це вимір медичних послуг, що надаються на основі наукових знань і призводять до покращення результатів для здоров'я. Медичні послуги надаються всім, хто може отримати вигоду, утримуючись

від надання послуг тим, хто, ймовірно, не отримає користі. Цей критерій показує, чи послуги охорони здоров'я надаються таким чином, щоб максимізувати використання ресурсів і уникнути марнотратства, включаючи марнотратство обладнання, матеріалів, ідей та енергії. Він націлений на найбільше покращення здоров'я за найменших витрат і з найвигіднішою рентабельністю.

Показник доступності – визначає, чи медична допомога є своєчасною, географічно обґрунтованою та надається в умовах, де навички та ресурси відповідають медичним потребам набувачів медичних послуг.

Показник пацієнтоцентризму – вказує, чи медична допомога поважає та чуйно реагує на індивідуальні переваги, потреби, культуру та цінності пацієнтів. Існує відповідність уподобанням пацієнтів щодо стосунків між пацієнтом і лікарем, доступності послуг та зручностей, ефекту та вартості лікування

Показник своєчасності – визначає, чи медична допомога надається вчасно, скорочуючи час очікування та шкідливі затримки як для тих, хто отримує, так і для тих, хто надає медичну допомогу.

Показник безпеки – визначає, чи медична допомога надається у спосіб, який мінімізує ризики та шкоду для користувачів послуг, уникаючи травм пацієнтів від догляду, який призначений для надання їм допомоги.

В той же час показано, що жодне дослідження ще не вивчало впливу акредитації на такий показник як справедливість медичних послуг через відсутність методологічної бази щодо вивчення таких впливів. А тому позитивний вплив акредитації на охорону здоров'я слід інтерпретувати з обережністю.

В Україні на даний момент актуальною є імплементація наступних стандартів ISO 9000:

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

1. ISO 9000:2015 (IDT) – «Системи управління якістю. Основні положення та глосарій термінів»;
2. ISO 9001:2015 (IDT) – «Системи управління якістю. Вимоги»;
3. ISO 9004:2018 (IDT) – «Управління якістю. Якість організації. Керівництво для досягнення сталого успіху».
4. ISO 19011:2019 (IDT) – «Керівництво з проведення аудитів систем управління».

Зазначені стандарти формують комплексний підхід до впровадження міжнародних вимог у сферу охорони здоров'я на рівні національних медичних установ, включаючи уніфіковані методи управління якістю. Більшість українських приватних медичних підприємств мають сертифікати якості, видані національними експертами.

Це можна пояснити тим, що на даний момент Міністерство охорони здоров'я України активно працює над введенням добровільної сертифікації управлінських систем якості для внутрішніх медичних установ, базуючись на вищезазначених міжнародних стандартах. Тож можемо констатувати, що цей процес поки що рухається досить повільно, принаймні він був фактично замороженим від початку пандемії COVID-19 і ця пауза триває й до цього часу, поки в Україні діє період воєнного стану [4].

Проте, після підписання Угоди про Асоціацію України з Європейським Союзом процес подачі заявок до міжнародних центрів сертифікації у сфері охорони здоров'я почали надходити заявки і від українських медичних підприємств. Таким міжнародним центром, який проводить оцінку відповідності організації діяльності щодо надання медичних послуг об'єднана комісія – *Joint Commission International, JCI*. Ця організація акредитує лікарні та медичні установи по всьому світу. В рамках експертної діяльності JCI стандартизації підлягають такі напрямки: якість та безпека

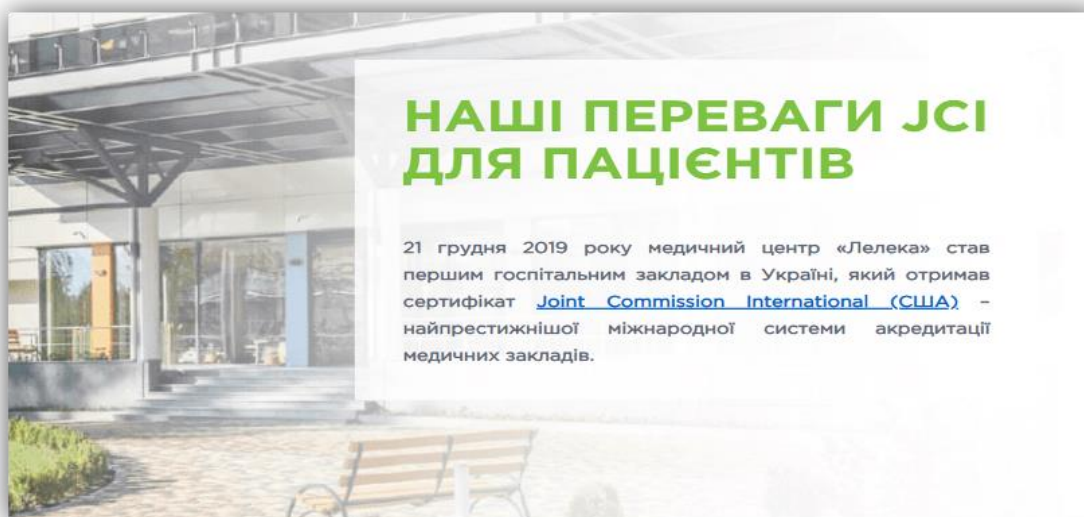

догляду за пацієнтами; контроль за інфекціями; управління ризиками; освіта персоналу. В Україні першим медичним закладом, який пройшов у 2019 році повну процедуру відповідності міжнародним стандартам якості від Joint Commission International, JCI став столичний медичний центр «Лелека» (рис.1).

Що таке Золота медаль підтвердження якості (Gold Seal of Approval®) від JCI?

Акредитація JCI розглядається як золотий стандарт якості в охороні здоров'я у світі. Організація охорони здоров'я, яка відповідає суворим стандартам JCI, може з гордістю продемонструвати золоту медаль підтвердження якості, як знак цього відмінного досягнення. Водночас це підтвердження того, що медична установа, котра отримала акредитацію JCI, віdda своїй місії надання якісної медичної допомоги у безпечному для пацієнта середовищі.

НАШІ ПЕРЕВАГИ JCI ДЛЯ ПАЦІЄНТІВ

21 грудня 2019 року медичний центр «Лелека» став першим госпітальним закладом в Україні, який отримав сертифікат Joint Commission International (CША) – найпрестижнішої міжнародної системи акредитації медичних закладів.

(джерело: офіційна веб-сторінка МЦ «Лелека»,
<https://leleka.com.ua/ua/about/zolota-medal-yakosti-jci/>)

У зв'язку з вищезазначеним, потрібно створити деталізовану систему стандартизації, яка враховує регіональні особливості та забезпечує адекват-

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

ність медичного догляду відповідно до національних стандартів. Ці регіональні стандарти передбачають специфікації захворювань, видів медичної допомоги та умови їх надання і фінансування, а також адаптацію місцевих медичних установ до національних вимог з метою підвищення ефективності медичних послуг.

Інтеграція міжнародних стандартів ISO 9000 сприяє не лише поліпшенню якості медичного обслуговування, але й оптимізації внутрішніх процесів управління ресурсами, удосконалення процесів, управління ризиками та інших аспектів діяльності медичних установ.

Висновки. В рамках дослідження міжнародних стандартів якості медичних послуг та їхнього впровадження в Україні, було встановлено, що стандарти ISO 9000, прийняті на рівні національних нормативів, сприяють забезпеченню послідовності, надійності та безпеки в медичній галузі. Стандарти зорієнтовані на підвищення рівня задоволеності пацієнтів медичними послугами на всіх рівнях організації їх надання. Також стандарти в галузі охорони здоров'я значно підвищують ефективність публічноуправлінської діяльності у напрямку оперативної ефективності та міжнародної конкурентоспроможності вітчизняної галузі охорони здоров'я за рахунок регулярного оновлення їх змісту та дотримання цих стандартів об'єктами управління у зазначеній галузі.

Трансформація української системи охорони здоров'я потребує інтеграції вітчизняних досягнень з кращими міжнародними практиками та стандартами. Це передбачає впровадження глобальних методик у лікуванні, медичне обслуговування та професійний розвиток медичних кадрів.

В контексті правового механізму публічного управління розвитком та упровадженням стандартів у сфері охорони здоров'я вважаємо, що одним із важливих пріоритетів є застосування вже прийнятих міжнародних стандартів не в контексті зміни основних принципів українського законодавства, а для

оптимізації внутрішньосистемних управлінських процесів з метою покращення якості доступності та безпеки медичних послуг та медичних втручань.

Список використаних джерел:

1. Балик У. О., Орлова В. В., Данило С. І. Аналіз розвитку міжнародних стандартів якості послуг у контексті глобалізаційних викликів. *Здобутки економіки: перспективи та інновації*. 2024. Вип. 8. С. 1-2. <https://doi.org/10.5281/zenodo.12755126>
2. Грузін Р. П. Чикаренко І. А. Європейський досвід реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я . Матеріали XIV Міжнародної науково-технічної конференції аспірантів та молодих вчених «Наукова весна» 2024. С. 279-280.
3. Сенюта І. Я. Стандарти у сфері охорони здоров'я як джерело правовідносин у сфері надання медичної допомоги. *Медичне право. Спеціальний випуск*. № 3. 2017. URL: <https://medcom.unba.org.ua/publications/publications/print/2975-standarti-u-sferi-ohoroni-zdorov-ya-yak-dzherelo-pravovidnosin-iz-nadannya-medichnoi-dopomogi.html>
4. Про введення воєнного стану в Україні: указ Президента України № 64 від 24.02.2022 <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
5. Lingur L., Martyniuk O., Ivchenko I., Ivchenko O. (2022). Creating digital space of socially sustainable development for food enterprises. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. Vol. 4 (13 (118)), p. 22–33.
6. Ivanchov P. V. (2020). International standards of health care provision: guidelines for Ukraine. *Accounting, Analysis and Audit*. Vol. 6, p. 229-231.
7. Claudia A S Araujo, Marina Martins Siqueira, Ana Maria Malik, Hospital accreditation impact on healthcare quality dimensions: a systematic review, *International Journal for Quality in Health Care*, Volume 32, Issue 8, October 2020, Pages 531-544, <https://doi.org/10.1093/intqhc/mzaa090>

§1.4 ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ОБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (Любченко А.В., Державний університет інформаційно-комунікаційних технологій)

1.1. Історико - теоретичні підходи до аналізу міжнародної інформаційної політики.

В історичному калейдоскопі подій і століть Україна як держава то виникала на географічних і політичних картах Європи, то тимчасово зникала з них, то з'являлася знову в певних модифікаціях назв і кордонів. Давня Русь із політичним центром у Києві, Галицько-Волинська держава – спочатку князівство, згодом королівство, суспільно-політичне утворення українського козацтва – Запорозька Січ, феномен держави Богдана Хмельницького «Військо Запорозьке», згодом Лівобережна та Правобережна Гетьманщина після втрати державно-територіальної цілісності у XVIII ст., Українська Народна Республіка 1917 р., Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. і знову УНР часів Директорії, Західно-Українська Народна Республіка, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Карпатська Україна 1938 – 1939 рр., нарешті, Україна – після проголошення Акта про державну незалежність 24 серпня 1991 р. – такий складний шлях пройшла Україна в процесі становлення та розвитку державотворчості українського народу.

Історія Києва, Київського князівства, визвольних змагань українського народу та історія незалежної України нерозривно пов'язані між собою. Українці є нащадками древніх русів, які колись заснували східнослов'янську державу з центром у місті, появу якого на пагорбах Дніпра, згідно з «Повістю минулих літ», пророче передбачив апостол Андрій[1].

В цьому дослідженні автор намагається проаналізувати еволюцію становлення та розвиток міжнародної інформаційної політики на теренах сучасної України, на основі формування історико-теоретичних підходів до цього феномену.

На наш погляд, аналіз еволюції міжнародної інформаційної політики не можна розглядати відокремлено «від початку» науки про «міжнародні відносини», від її виникнення та розвитку в контексті парадигмальної еволюції сучасної науки як специфічної діяльності з виробництва нових знань. Цю обставину слід враховувати при системному аналізі та виходити з того, що міжнародні відносини є переважно політико-управлінськими, бо їх головною ланкою залишається взаємодія між державами. Тому ядром глобальної міжнародної інформаційної політики, безумовно, виступає система міждержавних відносин.

Отже, виникнення людської мови приблизно 40 тис. років тому нерідко називають “першою комунікативною революцією”. Мова стала основним засобом спілкування й передачі інформації. Писемність стала першою інформаційною технологією, адже вона дозволила людям виокремлювати знання з локального контексту і координувати свою діяльність в ширшому просторі.

«Перша інформаційна революція (4 тис. р. до н.е.), визначає І.Г.Ханін [2], полягала у появі мови та роздільного людського мовлення. Мовлення зробило можливим розвиток процесів абстрактного мислення, тобто зародження інтелектуальної діяльності людей, а також накопичення та розповсюдження знань, які передавались від покоління до поколінь. Винахід писемності, призвів до гігантського якісного і кількісного стрибка у цивілізаційному розвитку внаслідок отримання можливості накопичення та передачі інформації. Цей винахід дозволив не лише забезпечити збереження

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

вже накопичених людством суспільних знань, але і створити умови для їх більш широкого розповсюдження.

Друга інформаційна революція розпочалася в епоху Відродження та пов'язана з винаходом книгодрукування, яке слід вважати однією з перших ефективних інформаційних технологій. Винайдення Йоганном Гутенбергом 1453 року у Німеччині книгодрукування та його швидке поширення у 16–17 століттях (у Європі у 14–15 століттях використовували техніку гравюри). Прикладом революційного впливу інформації на суспільство є історичний факт перемоги Мартіна Лютера 1517 року, коли важливим фактором став не сам друкарський верстат, а масштабніша система поширення інформації. Тиражування памфлетів, балад, ксилографії (що було значно дешевше і швидше) та стрімке їх розповсюдження одночасно кількома мовами в Ляйпцигу, Нюрнберзі й Базелі дозволило швидко ознайомити з тезами Мартіна Лютера усю Німеччину (поширення його ідей вороги порівнювали з епідемією).

Третя інформаційна революція (кінець XIX століття) розпочалась тоді, коли з'явилися такі засоби інформаційної комунікації, як радіо, телефон та телебачення. У часи парової машини, електрики, електроніки відбулися події, що можна вважати інформаційною революцією: винайдення 1826 року фотографії, 1832 року телеграфу, 1876 року телефону, створення 1895 року кіно та радіо, у 1930-і роки – телебачення. Інформацію почали оперативно й швидко передавати на будь-які відстані. Завдяки цим засобам комунікації активно почала розвиватися міжнародна інформаційна політика, адже уряди країн почали отримувати небачені раніше об'єми інформації, а інформаційні комунікації стали здійснюватися з більш високою оперативністю. Це мало величезне значення для розвитку індустрії новин, поширення інформації через національні кордони та посилення впливу засобів масової інформації на розвиток людства.

Четверта інформаційна революція розпочалась у 50-ті роки XX століття, коли в соціальній практиці стали використовуватись засоби цифрової обчислювальної техніки. Використання цих засобів для обробки наукової, економічної та соціальної інформації кардинальним чином змінило можливості людини щодо активізації та ефективного використання інформаційних ресурсів. Найважливішим та принципово новим результатом четвертої інформаційної революції є те, що вперше за всю історію розвитку цивілізації людина отримала високоефективний засіб для посилення власної інтелектуальної діяльності, що підняло світову цивілізацію на якісно новий рівень розвитку.

Таким чином, в ході суспільного розвитку, інформація стала необхідним ресурсом розвитку соціальних систем; відбулися зміни в світовому інформаційному просторі і відповідно в міжнародних відносинах між державами.

Отже, можна припустити, що в суспільстві, зокрема, в процесі взаємодії між людьми виникає потреба взаєморозуміння, на основі якої виникають, а потім застосовуються доступні засоби передачі інформації. До них відносять міміку, спілкування, жести, тон голосу, слова, писемність, друк, залізниця, телеграф, телефон і самі останні досягнення по завоюванню простору й часу.

А, зародження соціальних комунікацій, продовжило формування та становлення міжнародної інформаційно-комунікаційної політики держав, а саме:[3,с.32-33]

По-перше, створення бібліотек на початку III тисячоліття до н.е. було новим етапом розвитку цивілізації, що вимагало нового підходу до збереження інформації (упорядкування рукописів за певними критеріями й принципами). Нові умови збереження інформації вимагали появу нового на

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

той час комплексу організованих дій, спрямованого не тільки на збереження, а й трансляцію соціокультурної інформації, яка виконувала роль регулятора соціальних дій, взаємодій та відносин між соціальними інститутами, соціальними класами, соціальними групами та індивідами. В цьому аспекті формуються і міжнародні зв'язки щодо інформування та обміну книгами між іншими країнами, що призвело до появи стійких міжнародних комунікацій між країнами, урядами, тощо. Кожна політична система розгортає власну інформаційно - комунікативну мережу відповідно до своїх можливостей.

По-друге, існування Римської імперії (I–V століття) упродовж п'яти століть було відзначено різними типами й видами соціальних дій, взаємодій та відносин, що «диктувало» появу нового комплексу організованих дій на всіх рівнях суспільства.

По-третє, зародження й розповсюдження християнства в I ст. внесло суттєві зміни в соціальні стосунки між індивідами, соціальними групами, соціальними класами й інститутами. Такі соціально організовані дії стали підґрунтям для появи й функціонування нових правил, принципів, приписів та норм для суспільства, для збору й обробки, збереження й трансляції інформації.

По-четверте, місіонерська експансія Х.Колумбом у XV столітті американського континенту призвела до зміни корінного населення Америки. На той час фіксується процес асиміляції культури індіанців Америки з європейською культурою, а отже, із їх соціальними діями, взаємодіями та відносинами, що зумовило появу нових на той час комплексів організованих дій, які ми називаємо міжнародними комунікаціями.

По-п'яте, винахід Й. Гутенбергом у XV ст. комплексного підходу до виготовлення книг вплинув на соціальні дії, взаємодії та відносини в суспільстві. Процес підготовки інформації до трансляції й збереження набув

нових форм і норм, видів і шляхів її розповсюдження, що й стало причиною зародження нових інформаційних комунікацій.

По-шосте, стрімкий розвиток засобів масових комунікацій (винахід радіо (О. Попов і Г. Марконі), механічного телебачення (П. Ніпков)) у ХІХ ст., електронного телебачення й інтернету у ХХ ст. стали причиною формування нових поглядів на засоби збору, збереження, трансляції й обміну інформації в міжнародному просторі, взаємодіях та відносинах між соціальними суб'єктами й об'єктами в суспільстві.

По-сьоме, винахід інтернету (1969 рік) здійснив поштовх до зміни умов збору інформації, підготовки її до трансляції, обміну й вимірювання її впливу на соціальні дії, взаємодії та відносини. Саме поява електронної мережі зробила інформаційні та соціальні комунікації якісно іншими.

По-восьме, від середини 80-х років ХХ ст. з'явився стільниковий (мобільний) телефон, обмін інформацією завдяки якому став вимагати нових правил та принципів соціальних дій, що слід вважати причиною появи нових комунікацій.

Таким чином, можна говорити, що інформаційно-комунікаційний простір існує стільки ж, скільки існує людське суспільство, виступаючи як його системоутворююча основа.

Власно кажучи, історія виникнення сучасних міжнародних відносин, відповідно і міжнародної інформаційної політики держав починається з підписання так званого Вестфальського миру, вважає Л.Герасіна[4,С.81] Після закінчення Тридцятирічної війни в Європі та підписання Вестфальського миру 1648 р. був визнаний ключовий принцип національного (державного) суверенітету – це стало найважливішою віхою світового розвитку. Так складалася Вестфальська система світу, де суверенна держава виступала основною структурною одиницею, формувались внутрішні та

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

міждержавні комунікації з властивими системі механізмами, політичними і правовими нормами й апаратом управління. Згодом державно – центристська система поширилась на інші частини планети, ставши дійсно світовою «моделлю» міжнародних (інформаційно-комунікативних – ред. А.Любченко) відносин».[4,С.81]

Тридцятилітня війна, охопивши всю Європу, стала одним з найбільших за тривалістю, масштабом та кількістю учасників збройних конфліктів в історії людства. Вестфальський мир став поворотним пунктом в історії народів, оскільки його умови були одночасно надзвичайно простими і всеохоплюючими. Відтепер саме національна держава, а не імперія, династія або релігійна конфесія визнавалася «цеглинкою» європейського світопорядку, як її визначив Генрі Кіссінджер, колишній державний секретар США.

Л.Герасіна визначає особливості сучасної міжнародної комунікативної системи: [5,С.81]

«Перша, соціальна особливість міжнародної системи – це система взаємодії людей, які керуються у своїх діях волею, свідомістю, певною ідентичністю, ціннісними і політичними орієнтаціями тощо.

Друга, слабка інституціоналізація, тобто вона характеризується відсутністю верховної влади, нерозвинутою формалізацією ієрархій та функцій і так званим «плюралізмом суверенітетів». Саме з цим пов'язаний властивий міжнародним системам низький рівень інституційності та внутрішньої централізації.

Третя, полягає в тому, що зазвичай (на відміну від систем фізичного або біологічного типу) просторові межі міжнародних комунікативних систем мають умовний характер. У світі одночасно можуть співіснувати дві (або більше) глобальні міжнародні системи, які змушені враховувати свої «умовні кордони», хоча б як сфери глобальних інтересів; і це так само стосується взаємодії регіональних міжнародних систем.

Четверта, загальна особливість міжнародних комунікативних систем, яку з необхідністю слід враховувати при системному аналізі, походить від того, що міжнародні відносини є переважно політичними, бо їх головною ланкою залишається взаємодія між державами.

Нарешті, п'ята особливість – ступінь автономії суверенних держав у міжнародній системі недоцільно абсолютизувати (ні в теорії, ні в практичній площині), бо міжнародні відносини характеризуються не тільки конкуренцією інтересів, а й взаємозалежністю акторів, особливо за умов глобалізації. Цей висновок підтверджується як стабільно діючою системою міждержавного співробітництва (економічного, політико-правового, військового, гуманітарного тощо), так і розвитком взаємодії традиційних і нових міжнародних суб'єктів.

Саме підписання Вестфальського миру 1648 р., на нашу думку, стало базовою засадою міжнародних відносин та відповідно формування сучасної міжнародної інформаційної політики держав, ставши дієвим механізмом розвитку міждержавного інформаційно-комунікативного спілкування.

2. Формування міжнародної інформаційної політики за доби Київської держави IX-XIII рр. та козацької держави

Як уже наголошували, основною метою дослідження має стати дослідження еволюції становлення та розвитку міжнародної інформаційної політики на теренах України. Такими, найбільш глобальними для нашої країни періодами стали період розквіту Київської держави IX-XII століття, доба козацької держави, період функціонування Української народної республіки. На цих історичних віхах розвитку України, ми зупинимося в цьому та наступному підрозділах.

Невід'ємною і надзвичайно важливою складовою функціонування будь-якого державного організму (починаючи з його архаїчних форм

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

державності і до сучасних держав), є її зовнішньополітична комунікативна політика. Висвітлення окремих періодів становлення та розвитку Київської держави надає можливості для визначення основних напрямів міжнародної політики того часу, проаналізувати її інформаційну складову. Починаючи із заснування Русі та зв'язків зі Скандинавією, Візантією, а потім із країнами Європи, Київська держава досить активно займалася зовнішньою політикою у різних напрямках: політичному, економічному, релігійному та культурному.

Виділяють такі періоди розвитку Київської держави:

1. IX-XIIст. – період розквіту Київської держави як великої східноєвропейської держави.
2. Друга половина XII – середина XIV ст. Період політичної роздробленості під тиском татаро-монгольської навали.
3. Друга половина XIV століття – XVI ст., деякі дослідники вважають до середини XVII ст.). Перехід українських земель під егіду сусідніх держав (Князівство Литовське, Польща).

В період розквіту Київської Русі соціально-політичні процеси були аналогічні загальноєвропейським. Певна економічна й політична незалежність мешканців міст (ремісників, купців) та великих землевласників (бояр, церкви) не сприяли монополізації влади князем і перешкоджали виникненню деспотичного режиму.

Від початків свого існування Київська держава прагнула стати активним суб'єктом міжнародних зносин, маючи для цього відповідні кадрові служби. Їх обов'язком було здійснювати вплив на підкорені неслов'янські народи, забезпечувати відносини з близькими та віддаленими сусідами.

Особливість геополітичного положення середньовічної Київської держави – вона народжувалася і формувалася на межі двох світів – греко-

візантійського та західного і об'єктивно ставала природною частиною їх обох. Тому можна визнати два напрями розвитку і міжнародних інформаційно-комунікативних зв'язків Київської держави з іншими державами.

Південний напрямок (греко-візантійський) мав велике значення для піднесення міжнародного рівня і культурно-господарських здобутків української держави: Русь-Україна прилучилася до високорозвиненої грецької культури, до передової християнської релігії у її візантійському варіанті, увібрала деякі елементи соціально-політичного життя тощо. Саме Візантія була основною державою з якою формувалися комунікативні відносини Київської держави. Попри постійні збройні сутички і недружелюбні дипломатичні маневри, були укладені перші міжнародні договори, утворення династичних шлюбів, конфесійна спорідненість (після Хрещення Русі), тощо.

Русько-візантійські угоди вже понад двісті років залишаються предметом уваги істориків, дипломатів, філологів, правознавців. Завдяки «Повісті минулих літ» до нашого часу збереглися лише тексти угод 907, 911, 944рр. Вони свідчать про те, що руським правителям вдалось досягти вершин тодішніх міжнародно-правових відносин – укладення письмових двосторонніх міждержавних угод, що регламентували політичні, економічні, військові питання. Усі вони включали традиційні для того часу умови «миру і любові», визначали статус руських посольських і торгових місій.

Особливе місце серед них займає договір 911 року[6], який засвідчує, що вже на той час Київська Русь розпочала освоєння вершин тодішньої дипломатії. Цей договір, крім загальних, включав також так званий ряд, тобто конкретні статті, які присвячувались конкретним торговельним, військово-союзним, юридичним та іншим питанням. Всі ці договори не

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

присвячені темі заявленого нами дослідження. В них піднімаються військові, торговельні, територіальні проблеми, але з нашої позиції – всі вони направлені на становлення та розвиток міжнародних відносин, зовнішньополітичної діяльності, що дає можливість проаналізувати перші паростки формування дипломатії на шляху до міжнародних комунікацій.

Князь Володимир Святославич, відомий як Володимир Великий, залишив значний слід в історії Київської Русі завдяки своїм численним здобуткам, які змінили державу на краще.

Головною подією князювання Володимира Святославовича, безперечно, є *загальнодержавна християнізація Русі у 988 р.* Впровадження нової релігії зробило Україну-Русь членом співтовариства християнських держав, які об'єднувались навколо Другого Риму – Константинополя.[7]

Хрещення Русі започаткувало православну цивілізацію на теренах України і надало Русі «перепустку» до родини європейських народів, а язичництво прирікало на ізоляцію та ворожість з боку християнізованих сусідів, які ставилися до язичників як до нелюдей.

Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави. Завдяки цьому Київська Русь прилучилася до європейської цивілізації, поживалися міжнародні комунікативні зв'язки, зріс її авторитет у Європі як могутньої держави. Хрещення стало, безперечно, вагомою загально-цивілізаційною подією. Цим актом Русь остаточно визначила своє входження в загальноєвропейський історично-культурний та політико-правовий простір. Розширювалися її економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами. На Русі поширювалася писемність, література, мистецтво, архітектура, зачатки права, виникли школи. Нова релігія здійснила цементуючу дію на процес формування давньоруської народності, сприяла державному єднанню всіх руських земель. Зовнішні

інтереси Київської держави сягали країн Арабського Сходу, Скандинавії, Західної Європи.

Становлення міжнародної інформаційної політики Київської Русі починається з написання книг, створення рукописів. Феномен надзвичайного злету культури Давньоруської держави вчені пояснюють тісними зв'язками з Візантією, Хазарією, країнами Центральної і Західної Європи. У Києві в XI – XII ст. існувало три літературні осередки: в Софіївському соборі, Печерському та Видубицькому монастирях. У них переписувались і перекладалися книги, з'являлися оригінальні твори, літописання. Звідси література поширювалася по всій Київській Русі, а також закордон.

Розглядаючи історію «європейської цивілізації, просвіти та літератури в середні віки, в епоху прийняття християнства», помічаємо, в основному, «майже однакові явища. Це спільне багатство християнської літератури та культури пов'язано з Грецією, з грецькою церквою і зі східною імперією – Візантією.» [8].

Найвідомішим літописом є "Повість временних літ", укладена близько 1110 р. ченцем Києво-Печерської лаври преподобним Нестором. Твір дійшов до нас у двох найповніших списках XV ст.: Іпатіївському та Лаврентіївському.

«Літопис руський» за Іпатським списком (Іпатський літопис) – це велетенська епопея про події всесвітньої історії та історії Давньої Русі від незапам'ятних часів до кінця XIII ст. Це документальне першоджерело, де значущим є кожне слово. Складається воно з «Повісті минулих літ», Київського літопису та Галицько-Волинського літопису.[9]

«Повість временних літ» показово втілює найсуттєвіші риси, притаманні всій давньоукраїнській літературі: релігійність, патріотизм, моралізаторський характер. Вона увібрала в себе не лише весь досвід

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

історичних знань, нагромаджень на Русі в попередню епоху, а й досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської християнської культури.

«Остромирове Євангеліє» – найдавніша точно датована велика за обсягом рукописна пам'ятка, створена на Київській Русі. В ньому, крім особливостей загальнодавньоруських, відбито й такі мовні особливості, які згодом стали характерними для мови українського народу. «Остромирове Євангеліє» є одним із важливих джерел вивчення старослов'янської і давньоруської мов.[10]

Отже, розвиток письменності, а разом із нею і рукописних літописів, книг та поширення їх по різних князівствах того часу, надав поштовх для більш тісних міжнародних комунікативних зв'язків, прилучитися до європейської цивілізації, зростанню її авторитету у Європі як могутньої держави.

Важливим напрямком зовнішніх інформаційно-комунікаційних зв'язків є **західний вектор**, який вів до встановлення різнобічних зв'язків та співробітництва з країнами Західної Європи. Почав він формуватися дещо пізніше, ніж південний, поясненням чого були серйозні, як політичні, так і природно-географічні причини. Як зазначає М.Грушевський: «...в міру того, як слабшали зносини чорноморські – з Балканськими країнами, Візантією, Малою Азією, зносини з німецькими землями набирали все більшого значення».[11]

У XI-XII ст. Київська Русь відіграє визначну роль і в політичному житті Європи, з нею шукали зв'язків і порозуміння не тільки сусідні держави, а й віддалені, в тому числі Німеччина й Франція.

Міжнародні інформаційно-комунікативні контакти Київської Русі з країнами Західної Європи діставали своє відтворення в тогочасних західно-

європейських хроніках та космографіях. Першою такою відомістю в науці вважається коротке повідомлення «Бертинських анналів» за 839 рік про прибуття до імператора франків Людовика Благочестивого, разом з візантійськими послами, послів «народу росів», котрі не могли виїхати на батьківщину прямим шляхом по Дніпру, оскільки цей шлях перекрили ворожі варварські племена, і змушені були добиратися обхідним шляхом через Західну Європу [12,с.60-63]. Під 959 роком західні хроніки повідомляють про посольство княгині Ольги до майбутнього німецького імператора Оттона I з проханням прислати на Русь єпископа та священників; Оттон I з радістю вхопився за цю можливість схилити Русь до «західного християнства» і послав до Києва єпископа Адальберта; проте місія останнього зазнала повної поразки.

Однією і з форм міжнародних комунікаційних відносин того часу було надання *притулку жертвам міжусобних конфліктів*. Адже прихисток могли надати лише могутні володарі, авторитет яких не викликає питань у втікача. Не було бажаючих сховатись у, наприклад, печенігів, котрі були відомими найманцями та за гроші могли б, очевидно, видати втікача його політичним опонентам. Ця, «своєрідна послуга» надала Київській Русі статусу надійного партнера та захисника, на якого можна покластися в суворі часи.

Особливо розгалуженими і динамічними зовнішні комунікації стали в часи правління сина Володимира Святославича, князя Ярослава Мудрого (1019-1054). Він активно використовував поширений в часи середньовіччя метод здійснення дипломатії – *укладання династичних шлюбів*. Син Ярослава Всеволод одружився з донькою візантійського імператора Константина IX Мономаха. Одна з дочок Ярослава – Анна була віддана за французького короля Генріха I. Інша донька, Єлизавета, стала дружиною норвезького короля Гаральда Суворого, а третя Анастасія – угорського короля Андраша I.[13]

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Королева Франції – Анна (1024-1075) дружина Генріха I та Рауля IV Валуа, користувалася безмежною повагою як усередині Франції, так і у Європі. Так, наприклад, дружина другого чоловіка Анни, з якою він не розлучився, зійшовшись з Анною, тим не менш називала дочку Ярослава «найчарівнішою, найкращою серед жінок Франції»; ім'я первістка Анни – Філіп, не було відоме у Європі, адже мало грецько-візантійське коріння, проте стало досить популярним, якщо поглянути на французькі імена сьогодні. Єдина при дворі мала підпис, адже єдина була писемною, її візи прикрашають усі документи того часу поряд із хрестиками короля та знаті. До речі, її підпис вважається найстаршим існуючим зразком старо-українського письма.[14,С.28-41]

Друга половина XII – середина XIV ст. Період політичної роздробленості під тиском татаро-монгольської навали. У XIIст. відбувається дуже важлива з геополітичної точки зору подія – поліцентралізація Київської Русі, політичне розмежування окремих князівств і земель. Якщо у IX-XIст. епіцентром соціального, економічного і політичного життя Русі був Київ, то в XIIст. підносяться осередки інших князівств і земель: Чернігів, Полоцьк, Галич, Новгород Великий, Володимир-Волинський, тощо. Деструктивні, децентралізуючи процеси на теренах колись могутньої Київської Русі призвели до формування нового, послабленого геополітичного простору, що сприяло активному втручання агресивних зовнішніх сил – татаро-монгольської навали. Для України-Руси настали страшні часи, що позначилися руїною українських міст включно з Києвом, спустошенням сіл, великими людськими втратами. Всі ці події на тривалий час загальмували соціально-економічний і культурний розвиток українського народу. Проте, як зазначав С.Рудницький, “монгольська хуртовина XIII віку, що зруйнувала так багато могутніх народів і держав, не змогла знищити українського

народу”.[15] Слід особливо відзначити, що в цей складний підневільний період татаро-монгольської окупації українські державотворчі процеси фактично не припиняються, українська геополітика наповнюється новим змістом, знаходячи своє існування у житті Галицько-Волинського князівства, для якого, під тиском різних внутрішніх та зовнішніх обставин західний напрямок української геополітики стає визначальним.

Друга половина XIVст. - XVI, середина XVIIст.). Перехід українських земель під егіду сусідніх держав (Князівство Литовське, Польща).

Неможна не згадати період України у складі Великого князівства Литовського. Утворення литовської держави припадає на 1240-ві рр., коли литовські племена були консолідовані Міндовгом. З цього періоду литовські володарі розпочали активне втручання у справи сусідніх князівств, поступово приєднуючи території сусідніх руських князівств. З 1340-х рр. почалося утвердження влади литовських князів на Волині. Завдяки шлюбом з місцевими князівськими династіями литовські правителі мали династичні права на Галицько-Волинське князівство. Але, в результаті тривалого конфлікту з Польщею, у 1370-х влада литовських князів остаточно утвердилася лише на Волині. Український народ втратив державність у середині XIV ст., коли Галичину захопила Польща, а Волинь – Литва. Остання поступово приєднує інші українські землі, зокрема Середнє Подніпров'я з Києвом. Відбулось це "без гвалту і крику", бо Литва "старини не рушила, а новини не вводила". Незважаючи на бездержавність та національне гноблення, що особливо посилювалося після злиття Литви з Польщею 1569 р., Україна з XIV по XVII ст. продовжувала розвиток у лоні європейської цивілізації. Адже і Литва, і Польща були європейськими країнами.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

В цьому аспекті, необхідно внести деякі корективи щодо того, що існування східнослов'янського світу як цілості в післямонгольський період не існувало, уважає Дмитро Наливайко,: ...«його південно-західні й західні землі, Україна й Білорусь, перебували в іншому становищі, ніж землі північно-східні, де складалася Московська (Російська) держава, і їхній розвиток відбувався в іншому напрямі. Якщо останні були надовго підкорені татарами й зазнавали «татаро-монгольського ярма», з яким остаточно було покінчено лише в останній третині XV ст., то українські й білоруські землі в другій половині XIII — на початку XIV ст. були приєднані до Великого князівства Литовського і фактично не знали згаданого «іга». На західно-українських землях існувало незалежне Галицько-Волинське князівство, яке зникло тільки в середині XIV ст. й було розподілене між Польським королівством і Великим князівством Литовським. В аспекті нашої тематики важливо зазначити, що обидва ці державні утворення належали до системи європейських держав і підтримували з ними різнобічні зв'язки, що відкривало й певні можливості для становлення та розвитку культурних відносин українських і білоруських земель з «латинською Європою».[16, с.32]

З XIV ст. бере початок і така форма українсько-європейських культурних контактів, як навчання студентів-українців у західноєвропейських університетах. Так, у списках найдавнішого в Європі Болонського університету імена студентів українського ("рутенського") походження зустрічаються, починаючи з другої половини XIV ст. Приблизно в цей же час студенти-українці з'являються і в другому з найдавніших європейських університетів – Паризькому (Сорбонні).

Офіційною мовою Великого князівства Литовського була «руська мова» – попередник сучасної української і білоруських мов. Цією мовою, зокрема, були укладені Литовські статuti – правові кодекси, що діяли у

литовській державі. На прикладі першої статті першого розділу Статуту 1566 р. можемо впевнитися, що зрозуміти тогочасний текст для сучасного українця не становить великих складнощів.

Литовські князі переходили у православ'я, сприймали мову, культуру, звичаї Русі, охоче укладали шлюби з українськими та білоруськими княжими доньками. Можна виділити такі особливості статусу українських земель у складі Великого князівства Литовського:

- приєднання відбувалося переважно мирним шляхом через бажання князівств позбутися монгольського ярма, система управління залишалася незмінною: руські князі сплачували щорічну данину та надавали збройну допомогу; руська мова стала державною; православна церква зберігала панівне становище; збереглося руське законодавство; литовці приєднувалися династичними шлюбами з українцями; панувала українська культура.

Отже, історія міжнародної інформаційно-комунікаційної політики сучасної України зароджувалася на теренах Київської держави. Від початків свого існування Київська держава стала *активним суб'єктом міжнародних зносин*, маючи для цього відповідні кадрові служби. Їх обов'язком було здійснювати комунікативний вплив на підкорені неслов'янські народи, забезпечувати відносини з близькими та віддаленими сусідами. Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави. Завдяки цьому Русь прилучилася до європейської цивілізації, поживалися міжнародні комунікативні зв'язки, зріс її авторитет у Європі як могутньої держави. Український народ втратив державність у середині XIV ст., коли Галичину захопила Польща, а Волинь - Литва. Остання поступово приєднує інші українські землі, зокрема Середнє Подніпров'я з Києвом. Незважаючи на бездержавність та національне гноблення, що особливо посилювалося після

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

злиття Литви з Польщею 1569 р., Україна з XIV по XVII ст. продовжувала розвиток у лоні європейської цивілізації. Адже і Литва, і Польща були європейськими країнами.

У XVI - XVIII ст. стрижнем українського етносу стало козацтво. В Європі українців називали "козацькою нацією", а Україну "країною козаків". Козацтво – це своєрідний прояв традицій європейського лицарства в Україні, яке відіграло провідну роль на середньовічному етапі розвитку європейської цивілізації. Лицарство – суттєвий елемент, що відрізняє середньовічний Захід від східних деспотій.

Після занепаду і розпаду Давньоукраїнської держави, реальний поступ української дипломатії та розвиток міжнародних інформаційних комунікацій став особливо помітним у Козацьку добу. Розпочавши своє формування у першій половині XVI ст., українське козацтво поступово перетворюється на носія національної державності.

З приходом гетьмана Богдана Хмельницького, міжнародні контакти козацтва суттєво активізуються і розширюються.

Українська революція, що розпочалась узимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, а невдовзі охопила всі соціальні прошарки тогочасного українського суспільства, закінчилася появою на політичній карті Європи нового державного утворення – Української козацької держави (Війська Запорозького). Її становлення внесло принципові зміни в геополітичну обстановку в регіоні. Україна, яка доти виступала здебільшого як об'єкт регіональної міжнародної політики, стала її важливим суб'єктом.

Військо Запорізьке стає суб'єктом міжнародних зносин, впливовим військово-політичним фактором у Східній і Південно-Східній Європі. У 1594 році козацтво уклало договір з представниками християнського союзу держав «Священною лігою» про спільну боротьбу проти Османської імперії.

Січ вперше за свою історію стає повноправним учасником міжнародної коаліції.

У працях тогочасних західних істориків, ці події були висвітлені у брошурах і летючих листках (тогочасних газетах), де неодмінно зазначалась велика роль козаків у здобутті перемоги.

Визнання козацької держави відбулося не тільки завдяки воєнним успіхам, але поширенню на теренах європейських держав інформаційних видань, наприклад, «Загальна історія турків» француза М. Бодье (1631), «Трактат про Польське королівство» Ж. де Лабураера (1648), «Турецькій історії» англійця П. Рікоута (1668) та ряді інших, козаки зображались як основна сила, що протистояла туркам і татарам на європейському сході [17,с.183,228,231]

Д. Наливайко у своєму дослідженні «Українське козацтво та західно-європейський світ» доходить висновку, що в першій половині XVII ст. в Західній Європі «склалась певна система уявлень про Україну, землю козаків, як країну, що розташована на крайній межі з мусульманським світом і перебуває в постійних війнах із цим світом. Ці війни, ця героїчна боротьба з «невірними» повсюдно сприймалася на Заході схвально.

Великий вплив на історичну еволюцію української державності, формування міжнародної інформаційно-комунікативної політики займає видатна і в той же час неоднозначна постать Богдана Хмельницького (1595-1657). [17]

Одним з перших зовнішньополітичних завдань Б. Хмельницького, полягало у тому, щоб підштовхнути Московію до зміни своєї позиції зацікавленого спостерігача за українсько-польським протистоянням та виступити проти Речі Посполитої. Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмних завдань і зміна геополітичної ситуації в регіоні істотно вплинули на характер московської політики Б.Хмельницького.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Стосунки з царським урядом посідали одне з пріоритетних місць у діяльності гетьманської адміністрації і саме вони певною мірою визначали напрями зовнішньої комунікаційної політики Чигирина в цілому. Щоб досягти бажаного, гетьман мусив створювати для царського уряду максимально складну політичну ситуацію, використовуючи для цього ідею турецького протекторату над козацькою Україною та свої династичні плани в Молдові. І це спрацювало, адже у Москві чудово усвідомлювали той факт, що реалізація обох зовнішньополітичних проєктів гетьмана надовго ставила хрест на експансіоністських планах Московії щодо козацької України.

Одностороння переяславська присяга на вірність цареві, була вимушеним заходом з боку гетьмана зумовленим вкрай важким становищем козацької України, в якому вона опинилася внаслідок укладення наприкінці 1653 р. Кам'янецького договору між Кримом і Річчю Посполитою.

Маловідомі сучасному загалу так звані Березневі статті (називалися ще “Переяславським договором”, “Договором Богдана Хмельницького” тощо.) Оригінали документів договору не збереглися. Відомі тільки їхні копії та чернетки. У березні 1654 року гетьман Богдан Хмельницький підписав угоду з Московським царством. Відповідно до неї, Україна зберігала широку автономію в галузі адміністрації, судочинства, збору податків та збільшила кількість реєстрових козаків до 60 тис. Але, як і Богдан Хмельницький, так і московський уряд, допускали багато помилок, щоб у майбутньому використати це на свою користь.

Б. Хмельницький мав на меті отримати військову допомогу від Москви у боротьбі з Річчю Посполитою та добитися повної незалежності та самостійності України, а московський уряд мріяв про те, щоб згодом зробити з неї звичайну провінцію Московії. Сподівання гетьманського уряду на возз'єднання українських земель у межах єдиної держави за допомогою

Московії не справилися, а навпаки ще більше ускладнили досягнення зазначеної мети.

«Березневі статті» Богдана Хмельницького свідчили про порядок правових взаємовідносин між українською козацько-шляхетською делегацією та російським урядом, а також визначали суспільно-політичний устрій Гетьманщини. Російсько-український договір 1654 року варто розглядати як двобічний акт виявлення волі обох країн та значною мірою як військово-політичний союз держав.

Угода з Московією сформувала низку перспективних чинників для комплексного вирішення військово-стратегічних завдань.

Правова невизначеність «Березневих статей» відносин між Українською козацькою й Російською державами спричинила різні оцінки цих статей з боку дослідників. Одні з них вбачали у цьому договорі унію, другі – військовий союз, треті – протекторат, четверті – васалітет, п'яті – неповне включення до складу Російської держави, шості – приєднання України до Росії, сьомі – «возз'єднання» України з Росією. Найвірогідніше, договір (за формальними правовими ознаками) передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності чи протекторату. Його значення полягало в тому, що він у юридичній формі зафіксував акт відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої, засвідчив визнання України як окремої держави з боку Росії, а також відкрив перспективу урядові Б.Хмельницького разом із Росією довести до переможного кінця війну проти Речі Посполитої. Однак царський уряд став на шлях порушення умов, намагаючись обмежити внутрішній суверенітет Української козацької держави. Тому українсько-російський договір проіснував 4,5 року і був розірваний гетьманом І.Виговським у зв'язку з укладанням Гадяцького договору 1658 з Річчю Посполитою. [18,С.45]

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Основна функція «Березневих статей» полягає у військовому союзі з Московією. Натомість гетьманові було заборонено вести дипломатичні переговори з Османською імперією та Річчю Посполитою. Але ця заборона для гетьмана була лише формальною і *de facto* не мала значення, оскільки вже через кілька місяців Б. Хмельницький відправив послів до Стамбула, а наступного року почне інтенсивні переговори про підданство султанові. Відбувався також частий обмін посольствами з Яном Казимиром. Тут варто наголосити, що у 1654 році Московська держава надала великі автономні повноваження Гетьманщині, проте майже відразу почала вести політику на їхнє обмеження. Саме тому жодна зі статей договору за життя Богдана Хмельницького не виконувалася – він, як і раніше, провадив незалежну зовнішню політику і не платив жодної копійки Московії.

Після Б.Хмельницького найбільший внесок у становлення і розвиток української міжнародних інформаційних комунікацій зробили гетьмани Іван Виговський, Іван Мазепа і Пилип Орлик.

Іван Виговський(1608-1684). Рішенням Корсунської козацької ради від 21 жовтня 1657 року обрала І.Виговського Гетьманом України. На Корсунську раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії, Волощини. Було оформлено союзний договір із Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случчю і Горинню, було укладено перемир'я. Одночасно Виговський поновив союз із Кримським ханством і Туреччиною, продовжуючи політику Богдана Хмельницького щодо Кримського ханства.

З Московською державою політика І. Виговського сформульована лаконічно: „Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна - Україною, ми є військо непереможне”. Звичайно, таке ставлення і така політика не могли

сподобатись Москві. За свідченням джерел, він прагнув домогтися входження козацької України до складу Речі Посполитої на правах рівноправного суб'єкта федерації, що викликало невдоволення в правлячих колах Польщі.

I. Виговський поклав своє життя в ім'я реалізації ідеї державної самостійності України.

I. Мазепа (1639-1709) був першим українським гетьманом, який незмінно тримав гетьманську булаву протягом майже 22 років (8081 днів). Цей період характеризувався економічним розвитком України-Гетьманщини, стабілізацією соціальної ситуації, піднесенням церковно-релігійного життя та культури.

На початку XVIII ст., в умовах Північної війни (1700-1721), гетьман I. Мазепа в союзі з польським королем Станіславом Лещинським та шведським королем Карлом XII здійснив спробу реалізувати свій військово-політичний проект, метою якого був вихід з-під протекторату Московської держави і утворення на українських землях незалежної держави.

Вагомий внесок, зроблений Іваном Мазепою у розбудову української козацько-гетьманської держави та її зовнішньополітичної діяльності та міжнародних комунікацій у такому:

1. Завдяки дипломатичному хисту Мазепа зумів налагодити стосунки як з царівною Софією та фактичним керівником московського уряду кн. В. Голіциним, так і з їх наступником – царем Петром I, що врятувало Україну від можливих руйнацій після державного перевороту у Московській державі 1689 р..

2. Гетьман I. Мазепа є найбільш відомим в Європі та Америці представником України. Йому присвячено 186 гравюр, 42 картини, 22 музичні твори, 17 літературних творів, шість скульптур.

3. І.Мазепа насправді проводив комунікації з іншими державами всупереч Коломацьким статтям, які підписав із царем. Як і Б.Хмельницький, він швидко переконався у тому, що Московська держава ніколи не дасть можливості Україні стати дійсно автономною, не говорячи вже про її суверенітет. Це вже був етап відходу від Москви.

Яскравим свідченням такої політичної позиції гетьмана є славетна “Дума гетьмана Мазепи”, в якій В.Кочубей, доводить дії І.Мазепи проти держави великого государя виявляється супротивенство”. Ця «дума» містить у собі всю програму внутрішньої та закордонної політики: вона осуджує три чужинні орієнтації – на Росію, Туреччину та Польщу, що панували серед тодішніх українських провідників, і протиставляє їм ідеал з’єднаної, сильної самостійної України, якій у глибині душі Мазепа залишався вірним усе життя”[19,С.11-12]

Як справедливо зауважує І. Куташов, Мазепа підніс ідею суверенної України. Як і в діяльності Б.Хмельницького, в еволюції його політичних позицій бачимо два періоди. На першому він виступає лояльним до Москви, вірячи в те, що цар Петро І дасть змогу Україні бути повноцінними автономним політичним утворенням. Він підтримує реформи Петра І, дбаючи при цьому про реформування української еліти на зразок європейської. Але дуже швидко І.Мазепа переконався у тому, що Москва не дасть автономних можливостей Козацькій державі. Тому він змінює свою політичну орієнтацію і робить ставку на союз зі шведським королем. На жаль, ця акція Мазепи, спрямована на утвердження незалежної України, зазнала поразки.[20,С.35]

Нарешті, розглянемо, ще одну велику постать в історичному становленні сучасної України та її міжнародної інформаційно-комунікативної політики. Це Гетьман Пилип Орлик (1672-1742).

Згідно традиції обрання гетьмана 5 (16) квітня 1710 року Пилип Орлик уклав зі старшиною та запорожцями угоду, «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького» – документ, який пізніше дістав назви Конституція Пилипа Орлика, «Бендерська конституція», українська конституція 1710 року. Нею він зобов'язався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Московії у випадку, якщо він здобуде владу в Україні. Відмінністю «Договорів та постанов» від 5 квітня 1710 року від попередніх договорів гетьманів з московськими царями полягала у тому, що цей політико-правовий документ приймався для всіх наступних українських правителів та був передусім між українськими гілками влади (хоча шведський король виступав протектором України) [21,с.24]

Основними пріоритетами зовнішньої політики Пилип Орлик уважав: необхідність шведської протекції з гарантією незалежності й територіальної цілісності України, встановлення міцного миру та військового союзу з Кримським ханством. Він збирав сили для походу проти московських найманців, що засіли в Україні. У 1711 та 1712 роках двічі намагався збройною боротьбою здійснити свої права на рідній землі.

Тоді ж була ухвалена і перша Конституція України. Її повна назва така: «Пакти та конституції законів вольностей Війська Запорізького між ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між старшиною, полковниками і Військом Запорізьким». Зберігся латиномовний варіант документа та його скорочений переклад українською.

Конституція Пилипа Орлика – важлива пам'ятка політико-правової думки початку XVIII сторіччя. Документ унікальний для того часу. Він регламентував основні питання державного будівництва України після здобуття нею незалежності, складався з преамбули і 16-ти статей.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Зовнішня політика передбачала шведську протекцію з гарантією незалежності й територіальної цілісності України. Встановлювався мир і військовий союз з Кримом.

Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа. Тому некоректно «її вважати першою українською конституцією», «першою у світі демократичною конституцією», подавати її як попередника прийнятої у 1787 р. Конституції США – першого в історії чинного основного закону держави. Конституція П. Орлика має велике значення як свідчення того, що українська політико-правова думка розвивалася в руслі передових західноєвропейських політичних традицій. Уперше в світовій практиці передбачався поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Ще одним документом, в якому обґрунтовується ідея незалежної української держави, є звернення П. Орлика до урядів європейських держав під назвою «Вивід прав України». Попри висловлювані дослідниками сумніви щодо автентичності цього документа, його автором традиційно вважають саме Пилипа Орлика. Написаний французькою мовою «Вивід прав України» скерований насамперед на інформаційну комунікацію із освіченим закордонним читачем, представників політичної еліти тогочасних провідних країн. Завдання автора – переконати європейців у необхідності існування Української козацької держави як запоруки миру та стабільності у цілій Європі. Для обґрунтування цієї тези автор наводить низку історичних аргументів. Найпереконливішим із них, незаперечним доказом суверенності України є сам факт укладення Б. Хмельницьким договору з Росією, де Україна виступила як самостійна держава. [23]

Період раннього нового часу (Запорізька Січ, Гетьманщина) відрізнявся більш прогресивними поглядами на державний устрій. Запорізькій Січі

були притаманні певні риси демократичної держави, бо тут не було ні проявів феодалізму, ні кріпацтва, панувала формальна рівність між усіма козаками, функціонувала виборна система органів управління, власне козацьке право і своя територія.

Таким чином, міжнародна інформаційна політика української козацької держави, по – перше, була націлена на засудженні орієнтацій, що панували серед тодішніх українських провідників на Росію, Туреччину та Польщу, і протиставляла їм ідеал з'єднаної, сильної самостійної України, і по-друге, засобами інформування та всебічних комунікацій намагалася переконати європейців у необхідності існування Української козацької держави як запоруки миру та стабільності у цілій Європі.

1.3.Формування, становлення та розвиток міжнародної інформаційної політики України у XX столітті.

У новітню добу, XX століття, міжнародна інформаційна політика України проходить 3 основних етапи:

Перший етап, на початку XX століття, з появою Української народної республіки (УНР) – період відродження української національної державності, проходить поступова організаційно-правова інституціоналізація сфери інформаційних відносин, створюються органи публічної влади, відповідальні за регулювання суспільних відносин цієї предметної сфери, відбувається поступове формування відповідної інфраструктури. З огляду на історичне минуле, можемо стверджувати, що саме в цей період проходить зародження і поступове вдосконалення інформаційної сфери держави у теперішньому її розумінні. Створення і становлення Міністерства закордонних справ України як повноцінної державно-управлінської структури пов'язане з проголошенням 10 червня 1917 року I Універсалу Української Центральної Ради і створенням Української Народної Республіки (УНР). УНР встановила

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

дипломатичні відносини з понад 20 країнами світу. До березня 1918 року мала міжнародну підтримку Німецької та Австро-Угорської імперій.

Другий етап, – за історіографією часів СРСР, початком існування радянської влади на українських землях вважається 12 (25) грудня 1917, коли російськими більшовиками (РСДРП(б)) разом із російськими соціалістами-революціонерами був організований Перший Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові, на якому обраний Народний секретаріат, оголошений «радянським урядом України». Таким чином, радянська історіографія веде історію УРСР від 25 грудня 1917 р.

Згідно означення «Енциклопедії українознавства», УРСР – комуністична державно-політична формація, як особлива форма окупаційної російсько-більшовицької влади в Україні [24]. Україна, як і інші республіки в складі СРСР, була політично й економічно безправною автономією без суверенного уряду, армії, кордонів, власних грошей, зовнішньої політики. Виключенням стало, відновлення певних функцій зовнішньополітичної діяльності України. 1 лютого 1944 року сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат». Однією з основних причин, що змусили Сталіна та союзне керівництво розширити повноваження УРСР на міжнародній арені, стало бажання збільшити свій вплив у новій міжнародній структурі за рахунок додаткових голосів.

Міжнародна діяльність України в період 1944-1990 років була в основному зорієнтована на участь у роботі Організації Об'єднаних Націй (ООН), що давало можливість, хоча й символічну і обмежену, інформувати світову громадськість про життя України, брати участь у обговоренні

світових та регіональних проблем, здобувати досвід у сфері багатосторонньої дипломатії.

I, нарешті, 3 етап розвитку, 1990- по теперішній час, отримання незалежності України. Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

22 грудня 1917 року Голова Генерального Секретаріату Української Народної Республіки, проголошеної III Універсалом Центральної Ради, Володимир Винниченко і Генеральний секретар з міжнаціональних справ Олександр Шульгин підписали «Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ», який цього ж дня був схвалений на засіданні Уряду УНР. Справді цілеспрямовані інформаційні акції за кордоном було розгорнуто в добу Директорії через дипломатичні представництва (тоді було відкрито 24 представництва за кордоном, а також дипломатичні місії – без урахування тимчасових) та спеціалізовані у зовнішньополітичній пропаганді закладів.

Питання про донесення до зарубіжних держав правдивої інформації про появу на світовій мапі Української Народної Республіки постало з перших днів її існування. Це зумовило віднесення міжнародного інформування до ключових напрямів діяльності зовнішньополітичного відомства УНР. Задля досягнення присутності в європейському інформаційному просторі Генеральний Секретаріат наприкінці грудня 1917 р. скерував зі спеціальною місією до Берна особистого ад'ютанта генерального секретаря військових справ С.Петлюри Г.Гасенка. Його завдання полягало в організації українського інформаційного прес-бюро в Європі. Наприкінці грудня 1917 року українська делегація взяла участь у мирних переговорах у

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Бресті, де 27 січня 1918 року було підписано перший мирний договір у світовій війні.[25,с.112-114]

Основна діяльність українських дипломатичних представництв і спеціальних делегацій УНР була спрямована на те, щоб забезпечити визнання України та заручитися міжнародною підтримкою у її державницьких прагненнях, а це вимагало здійснювати широку інформаційну та видавничу роботу, а також виконувати основні консульські функції. В країнах, де перебували українські полонені, було організовано їхнє повернення Батьківщину; при представництвах у Берліні, Відні й Римі існували військово-санітарні місії військовополонених.

Виходячи на міжнародну арену, УНР одразу ж зіткнулася з повною непоінформованістю в українських справах світової дипломатії. З огляду на перебування України протягом століть під владою Російської та Австро-Угорської імперії закордонні політики були мало обізнані з новою державою. Потрібна була наполеглива праця для поширення навіть елементарних відомостей про Україну як таку, про її народ, історію, сучасну політику тощо.

Потрібно визнати, що незважаючи на невеликий досвід дипломатичної роботи, українські представництва закордоном почали вести активну пропагандистську, роз'яснювальну роботу що таке Україна, українська народна республіка, які цілі ставить перед собою її уряд тощо.

Пропаганда стає одним із важливих напрямів діяльності дипломатичних представників молодій українській державі. Напрямки, на думку, Ластовець Н., за якими проводилася інформаційна політика українськими дипломатичними представництвами «можна поділити на декілька складових:[26,с.95-103]

– публікація різноманітних статей, присвячених Україні, її географічному, економічному положенню, населення, культуру тощо;

- публікація інтерв'ю послів, радників та секретарів українських дипломатичних представництв у виданнях країни перебування та часописах української еміграції;
- видання брошур, буклетів, в яких показано найважливіші факти з української історії;
- проведення відкритих лекції представниками українських дипломатичних місій присвячених Україні та українському питанню, які відбувалися достатньо рідко, але все таки мали місце.[26,с.210]

Одним із важливих напрямів міжнародної інформаційної політики УНР став проект створення «Центрального Інформаційного Інституту» [27].

Ідея створення цього центра надавала більше можливостей для публікації різноманітних матеріалів, які б розкривали зовнішню політику держави, її самобутню культуру, особливості внутрішньої політики.

Нажаль, треба визнати, що проведення роботи на «інтуїтивному» рівні без наявності достовірної інформації від Міністерства закордонних справ та Міністерства інформації і преси, отримання необхідних даних з періодичної преси зарубіжних країн та української еміграції, відсутність умов та повноважень для проведення культурних заходів робило складною, а подекуди зовсім унеможливило повноцінну діяльність українських представництв за кордоном з метою популяризації України та української культури. «Відвідування різноманітних світських раутів, знайомства з дипломатичними представниками іноземних країн в країні перебування, створення з культурними діячами країн перебування спільних громадських організацій та товариств не могли компенсувати відсутність необхідної інформації та значно ускладнювало роботу з популяризації української справи за кордоном», підсумовує Н.Ластовець умови, в яких проводилася міжнародна інформаційна політика Української держави [26].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Невід'ємною сторінкою в історію української дипломатії увійшла зовнішньополітична діяльність Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР).

1 листопада 1918 року в результаті збройного повстання до влади у Львові прийшла Національна Рада, яка 13 листопада прийняла Тимчасовий Основний Закон про самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської імперії та утворення самостійної держави.

Зовнішньополітична діяльність ЗУНР головним чином зводилася до двох ключових напрямів: відносини з Наддніпрянською Україною, тобто Українською Народною Республікою та державами Антанти.

З самого початку формування владних структур Радянської України виконання «зовнішньополітичних функцій» було певною мірою покладене на Народне секретарство міжнаціональних справ, на чолі з Володимиром Затонським. У цей період діяльність Наркомату закордонних справ УСРР була в основному спрямована на розвиток дипломатичних відносин з іншими державами, вдосконалення внутрішнього законодавства в межах компетенції наркомату, підтримку контактів з представництвами іноземних держав в УСРР.

Водночас, ситуація кардинально змінилася після утворення в грудні 1922 року Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Всі зовнішньополітичні, економічні, торговельні зв'язки України невдовзі перейшли у підпорядкування союзного центру, а УСРР була позбавлена права на власну зовнішньополітичну діяльність.

Ще 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про згортання апарату НКЗС УСРР», повноваження якого мали бути передані союзному наркомату.

І, тільки, 1 лютого 1944 року сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх

зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат». Цим актом після двадцятирічної перерви були формально поновлені права союзних республік у сфері зовнішньополітичної діяльності. Однією з основних причин, що змусили Сталіна та союзне керівництво розширити повноваження УРСР на міжнародній арені, стало бажання збільшити свій вплив у новій міжнародній структурі за рахунок додаткових голосів.

Міжнародна діяльність України в період 1944-1990 років була в основному зорієнтована на участь у роботі Організації Об'єднаних Націй (ООН), що давало можливість, хоча й символічну і обмежену, інформувати світову громадськість про життя України, брати участь у обговоренні світових та регіональних проблем, здобувати досвід у сфері багатосторонньої дипломатії.

Сформована після Другої світової війни біполярна система поступово еволюціонувала від «жорсткої біполярності» другої половини 40–50-х рр. до так званої «м'якої біполярності» 70–80-х рр. XX ст., аж поки не припинила існування в 1991 р. внаслідок самоліквідації СРСР.

Як держава-засновниця ООН Україна (Українська РСР) брала участь у розробці Статуту цієї організації, формуванні її структури, органів та установ.

Делегація УРСР розгорнула активну діяльність в ООН вже в перші роки її існування. Українська делегація внесла чимало пропозицій до Статуту ООН, тимчасових правил процедури Генеральної Асамблеї ООН, резолюцій щодо біженців і переселенців, переміщених осіб, представництва неурядових організацій в Економічній і Соціальній Раді ООН (ЕКОСОР).

У 1945 р. Українська РСР стає членом Міжнародного Суду, в 1946 р. – Всесвітньої організації охорони здоров'я, в 1947 р. – Всесвітнього поштового

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

союзу, в 1948 р. – Всесвітньої метеорологічної організації, в 1954 р. – Міжнародної організації праці (МОП,) ЮНЕСКО, в 1956 р. – Європейської Економічної Комісії, в 1957 р. – МАГАТЕ.

У 1948-1949 і 1984-1985 роках Україна обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН. Однак лише у 2000-2001 роках, коли Україна була втретє обрана до РБ ООН, наша держава діяла як незалежний учасник міжнародних відносин.

Новий історичний етап у розвитку української дипломатії розпочався 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. У Декларації зазначається, що Україна «як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій». Україна «виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах».[28]

Після прийняття історичного Акту про незалежність України 24 серпня 1991 року перед Міністерством закордонних справ постали цілком нові завдання, пов'язані з визнанням України міжнародним співтовариством, встановленням дипломатичних відносин, створення ефективної мережі власних дипломатичних і консульських представництв, розбудовою повноцінних двосторонніх відносин з зарубіжними країнами, набуттям членства і утвердженням в провідних міжнародних організаціях. [28]

За перші роки незалежності Україну визнали понад 170 зарубіжних країн. Практично з усіма ними встановлені дипломатичні відносини та активно розвивається двостороннє співробітництво.

Загальні висновки.

1. Комунікативну мережу публічного управління в сфері міжнародної інформаційної політики, можна представити у вигляді двох найбільш загальних інформаційно-комунікативних підсистем. Одна з них характеризує внутрішні зв'язки й механізми управління, які безпосередньо відчують впливи та виклики зовнішнього середовища за допомогою яких держава вирішує інформаційно-комунікативні завдання. Друга ж розкриває ту сферу управлінських зв'язків, де інформація, з одного боку, у вигляді рішень, законодавчих та нормативно – правових документів здійснює той або інший інформаційний вплив в міжнародному спілкуванні.

2. Міжнародну інформаційну політику як систему, безперечно, слід відносити до масштабних систем соціального типу, її сутнісний зміст складає система міжнародних відносини, які за своїм характером є «продуктом» адаптації до конкретно-історичних умов, зовнішнього середовища.

3. Зародження соціальних комунікацій, а разом з ними і міжнародної інформаційної політики в цілому можна звести до низки причин, які вплинули на еволюцію розвитку міжнародної інформаційної політики, а саме: виникнення людської мови приблизно 40 тис. років тому нерідко називають “першою комунікативною революцією”. Мова стала основним засобом спілкування й передачі інформації. Писемність стала першою інформаційною технологією, адже вона дозволила людям виокремлювати знання з локального контексту і координувати свою діяльність в ширшому просторі. Цей процес удосконалювався в міру винаходу різних технічних засобів зв'язку – листа, друку, газет, телефону, телеграфу, радіо, телебачення, але жодне з них не применшує провідної ролі мови як основного істинно людського засобу спілкування.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Якщо говорити мовою комунікативістики, то друга революція перетворила усне мовлення в письмові символи передачі інформації, третя – трансформувала їх у друковані, а четверта – в електронно-комп'ютерні.

4. Власно кажучи, історія виникнення сучасних міжнародних відносин, відповідно і міжнародної інформаційної політики держав починається з підписання так званого Вестфальського миру. Підписання Вестфальського миру у 1648 р. стало базовою засадою міжнародних відносин та відповідно формування сучасної міжнародної інформаційної політики держав, ставши дієвим механізмом розвитку міждержавного спілкування.

5. В своєму становленні та розвитку міжнародна інформаційна політика України пройшла декілька важливих етапів.

Перший етап, пов'язаний з добою Київської держави IX-XXIII ст. (Київської Русі), етап народження дипломатії, зародження міжнародних комунікаційних відносин, характеризується політичним, економічним та культурним розквітом держави, міжнародними активними відносинами з Візантією, Святим Престолом, Германською імперією, Польщею, Угорщиною, Францією, скандинавськими державами. Також активно використовувався в часи середньовіччя, як метод здійснення дипломатії – укладання династичних шлюбів.

Другий етап – реальний поступ української дипломатії та розвиток міжнародних відносин у Козацьку добу. Розпочавши своє формування у першій половині XVI ст., українське козацтво поступово перетворюється на носія національної державності. На початку XVII ст. Військо Запорізьке стає суб'єктом міжнародних інформаційних комунікацій, впливовим військово-політичним фактором у Східній і Південно-Східній Європі.

Третій етап (1917-1922) – наступний шанс можливостей щодо становлення незалежної української держави з'явився аж через два століття, з

проголошенням 10 червня 1917 року I Універсалу Української Центральної Ради і створенням Української Народної Республіки (УНР). УНР встановила дипломатичні відносини з понад 20 країнами світу. Питання про донесення до зарубіжних держав правдивої інформації про появу на світовій мапі Української Народної Республіки постало з перших днів її існування. Це зумовило віднесення міжнародної інформаційної політики до ключових напрямів діяльності зовнішньополітичного відомства УНР. Невід'ємною сторінкою в історію української дипломатії увійшла зовнішньополітична діяльність Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР);

Четвертий етап, – (1922-1944) період занепаду зовнішньополітичної діяльності. Всі зовнішньополітичні, економічні, торговельні зв'язки України невдовзі перейшли у підпорядкування союзного центру, а УСРР була позбавлена права на власну зовнішньополітичну діяльність. 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про згортання апарату НКЗС УСРР», повноваження якого мали бути передані союзному наркомату.

П'ятий етап – (1944-1990) відновлення певних функцій зовнішньополітичної діяльності України. 1 лютого 1944 року сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат». Цим актом після двадцятирічної перерви були формально поновлені права союзних республік у сфері зовнішньополітичної діяльності. Однією з основних причин, що змусили І.Сталіна та союзне керівництво розширити повноваження УРСР на міжнародній арені, стало бажання збільшити свій вплив у нових міжнародних за рахунок додаткових голосів. Міжнародна діяльність України в період 1944-1990 років була в основному зорієнтована на участь у роботі Організації Об'єднаних Націй

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

(ООН), що давало можливість, хоча й символічну і обмежену, інформувати світову громадськість про життя України, брати участь у обговоренні світових та регіональних проблем, здобувати досвід у сфері багатосторонньої дипломатії.

Шостий етап, сучасний (1990р.-по теперішній час). Декларація про державний суверенітет України визначила її, «як суб'єкт міжнародного права, що здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій». Україна «виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах».

Наступні наукові розвідки будуть присвячені аналізу сучасного стану реалізації міжнародної інформаційної політики України в умовах цифрової трансформації крізь призму її впливу на українське суспільство, міжнародну спільноту, політичне позиціонування української держави в світі та її національних інтересів, а також, буде окреслено стан правового забезпечення та регулювання міжнародної інформаційної політики України, інституційні механізми реалізації міжнародної інформаційної політики України.

Список використаних джерел:

1. Літопис Руський За Іпатіївським списком/відп. ред. О.Мишанич. Київ: Дніпро, 1989
2. Ханін І.Г. Інформаційно-технологічні передумови формування пост-індустріального суспільства як концепції нової глобальної цивілізації. Ефективна економіка 2012, № 9, URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1765>

3. Холод О. М. Соціальні комунікації: тенденції розвитку авч. посіб. – 2-ге вид., перероб. й доп. К. : Видавництво «Білий Тигр», 2018. 370 с.
4. Вестфальський мир заклав актуальні донині принципи міжнародних відносин URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/24/vestfalskyj-myr-zaklav-aktualni-donyni-pryncypy-mizhnarodnyh-vidnosyn/>
5. Герасіна Л. М. Історико-політична еволюція міжнародних систем: сутність, закономірності, типи. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». № 2 (29) 2016. С.81.
6. Договір Русі та Візантії 911 текст. URL: <https://buddmi.sontse.cx.ua/articles/dogovir-rusi-ta-vizantii-911-tekst.html>
7. Дипломатичні місії при Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві: історичний і правовий аналіз. Visegrad Journal on Human Rights <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6158183d-8112-4aa0-a7db-6c8126873ff4/content>
8. Грушевський М.С. Історія української літератури [Текст]Т. 2. К.-Л., 1923
9. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком).Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990.558 с.
10. Остромирове євангеліє. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2011.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси. К., Львів, 1898-1936.
12. Turgenev A.(1841). Historica Russiae Monumenta. Petropoli, T.1.
13. Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони» «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», (1899).

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

14. Толочко О. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості давньої русі XII – XIII ст. Феодалізм на Україні. К., 1990. С.28- 41

15. Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони» «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», (1899).

16. Наливайко Д. (Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ.«Основи» 1998[с.32], <http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus1.htm>)

17.Наливайко Д.С. Українське козацтво та західноєвропейський світ.Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Київ, 2007. Т. 2. С. 183, 228, 231.

18. Енциклопедичний словник довідник. Випуск 1. Предметно-тематична частина: А-Г. Відп. ред. М.М.Варварцев. К: Ін-т історії України НАН України, 2009. 184 с.

19. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого Гетьмана. К., 1991. С.11–12.

20. Куташов І. Державотворча концепція і політична діяльність І. Мазепи. Наукові записки. Вип. 32.2018.С.35.URL: https://ipend.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/07/kutashov_derzhavotvorcha.pdf

21. Чухліб Т. В. Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2011. Т. 8 : С. 24.

22. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Мюнхен, Нью-Йорк, 1949-52. 1230 с.

23. Кресін О.В. «Вивід прав України» 1712 р. . Енциклопедія історії України : у 10 т. редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2003. Т. 1 : 688 с.

24. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Мюнхен, Нью-Йорк, 1949-52. 1230 с.

25. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали /Упор. Л.В.Андрієвська. К., 2010. С.112–114.

26. Ластовець Н. Повсякденність українських дипломатичних представництв періоду Директорії УНР (1919 -1921 рр.) Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, 19(1), 95-103. URL:<https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/9881>

27. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали /Упор. Л.В.Андрієвська. К., 2010. С.112–114.

28. Історія. Міністерство закордонних справ України. Опубліковано 23 жовтня 2019 року. URL:<https://mfa.gov.ua/pro-ministerstvo/istoriya>

ODDÍL 2. EKONOMIKA A ŘÍZENÍ PODNIKU

§2.1 UNDERSTANDING SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES: DEFINITION, FUNCTIONS, CLASSIFICATION, AND KEY STAKEHOLDERS (Pashchuk L.V., Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Introduction. Small and medium-sized enterprises are the driving force, creating a critical mass of active subjects in developed economies. According to the World Bank, it is small and medium-sized enterprises that play a key role in job creation and global economic development, they represent about 90% of businesses and more than 50% of the world's population works in small and medium-sized enterprises. Formal small and medium-sized enterprises contribute up to 40% of GDP to the economies of developing countries. These figures are much higher if we include unofficially registered, so-called "informal" small and medium-sized enterprises. According to the World Bank, by 2030, 600 million jobs will be needed to employ the growing global workforce. This fact makes the development of SMEs an important priority for many governments around the world. In emerging markets, most formal jobs are provided by small and medium-sized enterprises, which create 7 out of 10 jobs [1].

In the European Union, they account for 99% of the total number of enterprises, providing jobs for over 60 million people. An important issue is the definition of the essence of small and medium-sized enterprises (SMEs).

Presentation of the main materials. Leading world economists and leading economic organizations, particularly the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), note that a problem for comparing small and medium-sized enterprises in different countries is their definition. Definitions in the national context can vary significantly from country to country, as well as within countries

in different policy areas, with smaller countries typically setting lower thresholds than larger countries. This creates problems for international statistics on small and medium-sized enterprises. Therefore, in their research, statistics and documentation, in particular the OECD Small and Medium-sized Enterprises and Entrepreneurship Review 2019, SMEs are considered to be enterprises that employ fewer than 250 people [2]. Table 1 below summarizes the European Commission's definition of small and medium-sized enterprises, so we have the most accurate data.

Table 1.

Definition of small and medium-sized enterprises by the European Commission

Type of enterprise	Number of employees		Annual turnover (in million euros)		Annual balance (in million euros)
Microenterprise	< 10	and	≤ 2	or	≤ 2
Small business	< 50	and	≤ 10	or	≤ 10
Medium-sized enterprise	< 250	and	≤ 50	or	≤ 43

Source: compiled by the author based on data from the European Commission [3]

It is worth considering how Ukraine defines small and medium-sized enterprises. In 2012, the Commercial Code of Ukraine defined which business entities are considered micro, small, medium or large enterprises. These definitions are summarized in Table 2 below.

As Table 2 shows, microenterprises are entities of economic activity with up to 10 employees and annual revenue during the reporting period of up to 2 million euros. A small enterprise is an entity of economic activity of any organizational and legal form and form of ownership, the average number of employees in which during the reporting period, i.e. the calendar year, does not exceed 50 people, and

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

the volume of annual gross revenue does not exceed 10 million euros. Large enterprises are those companies that employ more than 250 people and annual revenue exceeds 50 million euros. Medium-sized enterprises are those that are not included in other groups of enterprises. In many ways, the Ukrainian definition correlates with the definition of small and medium-sized enterprises of the European Commission.

Table 2.

Definition of micro, small, medium and large enterprises in Ukraine

	Number of employees	Annual income from any activity, million Euros
Micro	Up to 10 people	Up to 2
Mali	Up to 50 people	Up to 10
Medium (according to the Code, all enterprises that are not small or large)	51-250 people or those enterprises with annual revenue below 50 million Euros	10-50 or those enterprises with fewer than 250 employees
Large	Over 250 people	Over 50

Source: compiled by the author based on Article 55 of the Commercial Code of Ukraine [4]

When considering small and medium-sized enterprises, it is worth providing a qualitative classification of them. We consider it appropriate to generalize the widely accepted criteria for classifying enterprises, highlighting the following groups of classification criteria: target, foundational, behavioral and strategic, geographical and control, organizational and legal (Fig. 1).

We consider the following criteria for classifying enterprises to be targeted, which determine the purpose and nature of the establishment of the enterprise, the type and nature of economic activity. Enterprises can be commercial and non-

commercial by the purpose and nature of their activity. Considering the economic activity, they can represent different industries (industrial, trade, service, agricultural, construction, transport, finance and credit, insurance, tourism, etc.).

Foundational criteria allow classifying enterprises by the method of creation (newly created, modified, reorganized enterprises, including privatized state-owned enterprises), as well as by the stage of development or life cycle of the enterprise (startups, growing, mature, stagnant).

Behavioral and strategic criteria cover the characteristics of enterprises in terms of staff size and gross revenue; as well as market behavior strategy.

Geographical control criteria generalize the classification of enterprises by ownership of capital and control of their activities (we mean national, foreign, joint and mixed enterprises), and by territorial integrity and subordination (parent, subsidiary, branches of companies).

Organizational and legal criteria allow to classify enterprises by form of ownership, legal status, organizational form, method of formation and formation of authorized capital, as well as taxation system. The described approach to classification is summarized in Fig. 1.

An important point is the definition of the functions of small and medium-sized enterprises. In modern realities, enterprises must work taking into account their impact on society, their own results, the country's economy, their partners, customers and employees, as well as the environment. The role of small and medium-sized enterprises, as already noted above, is constantly growing from year to year, so the functions of enterprises should be summarized in view of the multifaceted impact of entrepreneurship. A fairly successful approach may be the concept of the triple bottom-line, first proposed by John Elkington [5 ; 6]. According to this approach, companies should evaluate their activities in terms of three dimensions: social, environmental and economic. The concept of the triple bottom-line is also known by the abbreviation 3P (people, planet, profit) [7].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

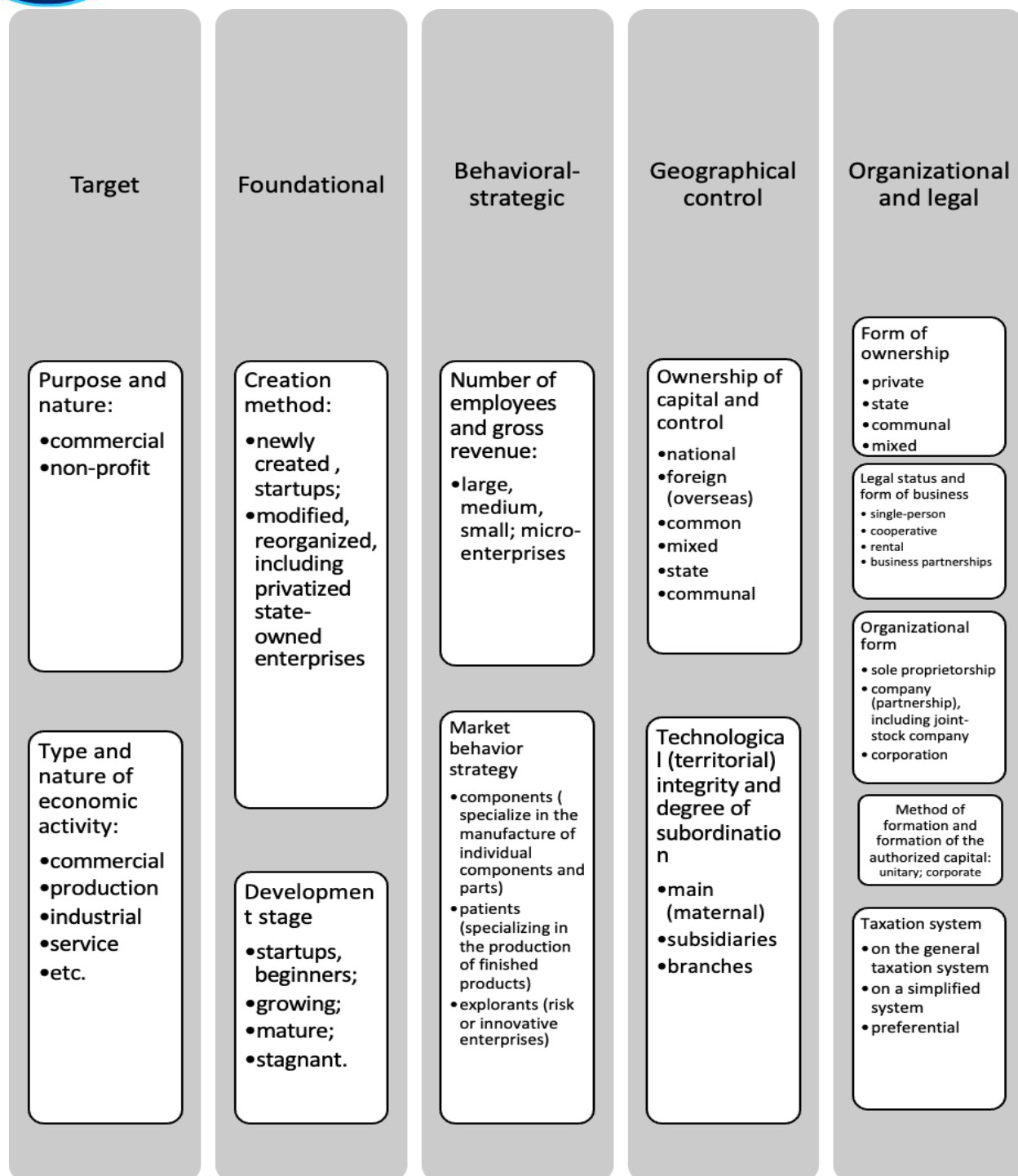

Fig. 1 Generalized criteria for classifying enterprises.

Source: compiled by the author

The social impact or “people” dimension considers corporate social responsibility initiatives, the integrity of the enterprise’s activities, interaction with

partners, customers, suppliers, employees, etc. The economic dimension (profit) deals with the financial results of the enterprise's activities, the sustainability of its development, issues of production development, and optimization of the use of funds. The environmental impact dimension (planet) focuses on the enterprise's impact on the environment, responsible production and consumption, reducing negative environmental impact, recycling issues, etc.

In general, these three dimensions provide a basis for generalizing the functions of enterprises in different sectors, which can be considered in three main dimensions: social, environmental, and economic.

In the social dimension, the functions of small and medium-sized enterprises are as follows:

- The socio-economic function is that enterprises fill local and central budgets by paying taxes and fees at various levels. Enterprises also create jobs, providing income for residents of the region and the country;
- the customer-oriented function of enterprises means a responsible attitude towards all stakeholders, contact groups of the enterprise, in particular customers, partners, competitors and employees of the company, which consists in respecting their rights, conscientious fulfillment of obligations, as well as integrity in conducting business activities;
- The socially responsible function reflects the important activities of enterprises in creating decent and safe working conditions, manufacturing goods and providing services in accordance with current legislation and taking into account the needs of consumers. Also within the framework of this function, enterprises, through corporate and social responsibility measures, influence and develop the country and local communities. This refers to the participation of enterprises in social life by supporting initiatives to develop infrastructure and support vulnerable segments of the population;

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

- the educational function of enterprises is formed through the activities of enterprises aimed at creating a perception by other market participants and society in the general dimension of products, services and responsible consumption;
- The personal function reflects the important impact of enterprises on the possibility of self-realization of enterprise owners and employees, the opportunity to translate their own aspirations into reality.

In terms of the environment, the functions of enterprises are as follows:

- the regenerative function involves investing in the development, renewal, and modification of the enterprise and its divisions, taking into account the need to reduce the negative impact on the environment;
- The innovation function is extremely important, meaning the development and introduction of innovations taking into account the needs of the external environment. Often, it is enterprises that act as the driver of change in society, thereby supporting the development of science.

In the economic dimension, the functions of an enterprise are more focused on the results of the enterprise's activities, which consist in generating profits for its owners and/or shareholders. To this end, the enterprise implements a number of extremely important functions:

- The management function consists of effective management of the enterprise, its relationships, and the implementation of new methods.
- remuneration, collaboration and building relationships with key stakeholders;
- the organizational function makes it possible to ensure the implementation of innovative methods and forms of activity, rational organization of the company's work, including labor and resources;
- The economic function involves the effective use of the company's own and attracted resources (material, financial, intellectual, labor, information

resources, etc.) to maximize profits in the long term, since entrepreneurship is a sustainable and long-term activity.

The functions of entrepreneurship according to the three-dimensional 3P concept are summarized in Fig. 2.

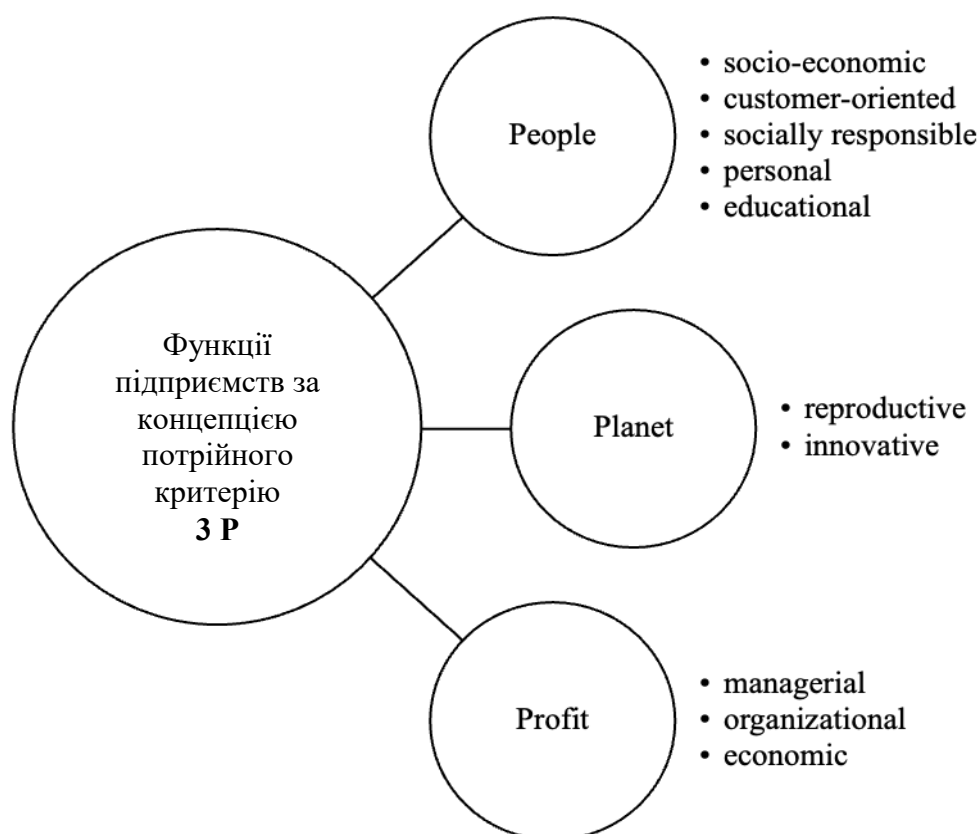

Fig. 2 Functions of enterprises according to the triple criterion concept

Source: developed by the author based on [6]

The highlighted list of functions is not exhaustive, but it covers the vast majority of areas of activity and influence of enterprises in general and small and medium-sized enterprises in particular. It is clear that an enterprise is a social structure that interacts with a number of stakeholders or interested parties, including suppliers, consumers, competitors, the business community, society, business associations, opinion leaders, educational institutions, partners, etc. In this regard, it is advisable to consider the features of interaction with each group of stakeholders, which we will do in the next section.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

These include not only direct participants in the process of production, sales, communication and development of the enterprise, but also wider groups. We consider it appropriate to define the essence of the concept of "stakeholder". The word "stakeholder" comes from the English "stakeholder" and is translated as an interested party, intermediary, involved party, group of influence. There is no single interpretation of this concept, so it is appropriate to consider the interpretation in the works of scientists. In ISO standards, the concept of stakeholders is disclosed as "people or systems" that have certain shares, rights, interests, and requirements for the system [8]. The Project Management Guide interprets the concept of stakeholders as those parties (people, groups, organizations, teams) that can influence and who can be affected by the results of the project's activities and operations [9]. R. Freeman noted that stakeholders can influence or be influenced by the achievement of the organization's goals [10, p. 46]. V. Evan and R. Freeman specify that stakeholders can benefit or be affected by the actions of companies [11, p. 79]. A. Weeks, D. Gilbert, R. Freeman note that stakeholders interact and determine the activities of corporations [12, p. 483]. T. Donaldson and L. Preston define stakeholders as individuals or groups with legitimate interests in procedural and / or additional aspects of corporate activities [13, p. 85]. I. Voronchak defines stakeholders as "individuals and legal entities who have a legitimate interest in the activities of the organization, that is, to some extent depend on it or can influence its activities" [14]. L. Pashchuk in the manual "Marketing for Business Associations" gives the following definition: "Stakeholders or parties involved are groups of influence inside and outside the organization. Their interests can often conflict with each other" [15, p.7]. We consider this definition appropriate and agree with it, specifying it in the context of this work. Therefore, stakeholders are the parties involved, groups of influence inside and outside the enterprise or individuals who can influence the activities of

the enterprise directly or indirectly, as well as those who can be directly or indirectly affected by the activities of the enterprise.

Having defined stakeholders, it is necessary to proceed to the definition and generalization of the stakeholders of the enterprise. R. Mitchell and others propose a model of stakeholder intervention for their classification and management of relations with them [16]. According to this model, the stakeholders of the enterprise can be classified according to the following criteria:

- powers, i.e. rights and opportunities for influence;
- legitimacy of the relationship, the presence of documented relationships;
- urgency of requests and appeals to the enterprise [17].

Table 3.

Small and medium-sized enterprise stakeholders

Stakeholder level	Representatives
Macro-level stakeholders	state and local authorities, fiscal service society opinion leaders international organizations, donors investment funds business associations, business associations, chambers of commerce and industry, etc. trade unions educational institutions research institutions business incubators, business accelerators
Micro-level stakeholders	consumers intermediaries partners suppliers, including outsourcing investors active citizens, contact audiences
Internal stakeholders	employees, owners, board of directors

Source: compiled by the author

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Based on the intervention model, S. Sen and J. Cowley summarized the identified stakeholders of small and medium-sized businesses, providing a list of them: owners, employees, consumers, suppliers, investors, owner families, political groups, trade unions, communities [18]. Let us take the above list of stakeholders as a basis, but group them, taking into account the distance of stakeholders from the enterprise. A.O. Starostina notes that the enterprise operates in an environment consisting of a macro- and micromarketing environment [19]. In the process of defining stakeholders, it is also worth adding the internal environment of the enterprise to this list. Therefore, we distinguish three levels of interaction of the enterprise with stakeholders: macro-, micro- and internal. Macro-level stakeholders are those legal entities and individuals outside the company who can indirectly influence its activities, the company can adapt to their actions rather than establish or demand conditions that are beneficial to itself. In this case, contacts can be minimized. Micro-level stakeholders are those organizations, individuals or legal entities outside the company, with interactions occurring at a certain frequency and the company has a greater influence on them with its actions and decisions, being in direct contact. Internal stakeholders are individuals inside the organization and regularly interact with the company. Table 3 shows these stakeholder groups.

In fact, the listed stakeholders largely shape the behavior scenarios of the enterprise, determine its strategy and influence the final result. The degree of influence of each of them is different, but in general, the vast majority of them belong or may belong to the entrepreneurship development ecosystem.

Conclusions. In Ukraine, microenterprises are defined as entities with up to 10 employees and annual revenue of up to 2 million euros during the reporting period. A small enterprise is an entity of any organizational and legal form and form of ownership, the average number of employees in which during the reporting period, i.e. a calendar year, does not exceed 50 people, and the annual gross

revenue does not exceed 10 million euros. Large enterprises are those companies that employ more than 250 people and annual revenue exceeds 50 million euros. Medium-sized enterprises are those that do not belong to other groups of enterprises. In many ways, the Ukrainian definition correlates with the definition of enterprises of the European Commission. It is advisable to generalize the generally accepted criteria for the classification of small and medium-sized enterprises by identifying groups of classification criteria, in particular the following: target (by purpose and nature; by type and nature of economic activity) ; foundational (by method of creation: by stage of development); behavioral and strategic (by number of employees and gross income; by strategy of behavior in the market); geographical and control (by ownership of capital and control; by technological (territorial) integrity and degree of subordination), organizational and legal (by form of ownership; by legal status and form of business; by organizational form; by method of formation and formation of authorized capital; by taxation system).

To determine the functions of enterprises, a triple criterion approach was used, according to which organizations should evaluate their activities in three dimensions: social, environmental and economic. In the social dimension, the following functions were identified: socio-economic; customer-oriented; socially responsible; personal; educational. In the environmental dimension, enterprises have the following functions: reproductive; innovative. The economic dimension allows them to perform a number of functions, in particular managerial; organizational and economic. The functions and roles of small and medium-sized businesses are clearly expressed in their interaction with various groups of stakeholders who influence the behavior of enterprises, determine strategy and influence the final result. The degree of influence of each of them is different, but in general, the vast majority of them belong or may belong to the ecosystem of entrepreneurship development.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

References:

1. Small and medium enterprises (SMEs) finance: Overview. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/sme/finance>.
2. OECD SME and Entrepreneurship Outlook 2019. Paris : OECD Publishing. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/industry-and-services/oecd-sme-and-entrepreneurship-outlook-2019_34907e9c-n.
3. Entrepreneurship and Small and medium-sized enterprises (SMEs): SME definition. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/growth/smes/sme-definition_en.
4. Господарський Кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
5. Elkington J. Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of Twenty-First Century Business. Oxford : Capstone Pub., 1997. 402 p.
6. Triple bottom line: it consists of three Ps: profit, people and planet. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/news/2009/11/17/triple-bottom-line>.
7. Slaper T.F., Hall T.J. The Triple Bottom Line: What Is It and How Does It Work? *Indiana Business Review*. URL: <http://www.ibrc.indiana.edu/ibr/2011/spring/article2.html>.
8. ISO/IEC 15288:2008. Systems and software engineering – System life cycle processes. URL: <https://www.iso.org/standard/43564.html>.
9. 5th Edition PMBOK. Guide –Chapter 2: Stakeholders. URL: <https://4squareviews.com/2013/01/28/5th-edition-pmbok-guide-chapter-2-stakeholders>.
10. Freeman R.E. Strategic management: A stakeholder approach. Marshfield : Pitman Publishing, 1984. 276 p.
11. Evan W.M., Freeman R.E. A stakeholder theory of the modern corporation: Kantian capitalism. *Ethical theory and business* / edited by T.L. Beauchamp, N.E. Bowie. NJ : Prentice Hall, 1988. P. 75-84.

12. Wicks A.C., Gilbert D.R., Freeman R.E. A feminist interpretation of the stakeholder concept. *Business Ethics Quarterly*. 1994. No. 4(4), P. 475-497.
13. Donaldson T., Preston L.E. The stakeholder theory of the corporation: Concepts, evidences and implications. *Academy of Management Review*. 1995. No. 20(1). P. 65-91.
14. Ворончак І. Соціальна відповідальність бізнесу як соціально-економічний феномен. *Відповідальна економіка*. 2009. № 1. С. 90-103.
15. Пащук Л.В. Маркетинг для бізнес-асоціацій. Сучасні можливості практичного використання : Посібник з маркетингу для бізнес-асоціацій. К. : Міжнародний банк реконструкції та розвитку, 2013. 48 с.
16. Mitchell R., Agle B., Sonnenfeld J. Who Matters to CEOs? An Investigation of Stakeholder Attributes and Salience, Corporate Performance, and CEO Values. *The Academy of Management Review*. 1999. Vol. 22 (5). P. 507-525.
17. Stakeholder Analysis, Project Management, templates and advice. *Stakeholder Salience*. URL: <https://www.stakeholdermap.com/stakeholder-analysis/stakeholder-salience.html#Salience>.
18. Sen S., Cowley J. The Relevance of Stakeholder Theory and Social Capital Theory in the Context of CSR in SMEs: An Australian Perspective. *Journal of Business Ethics*. 2013. Vol. 118. No. 2. P. 413-427.
19. Длігач А.О., Старостіна А.О. та ін. Маркетинг: теорія, світовий досвід, українська практика : підруч. / за заг. ред. А.О. Старостіної. К. : Знання, 2009. 1070 с.

§2.2 ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МАЛОГО Й СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ (Бородіна О.М., Вищий навчальний заклад «Київський університет ринкових відносин», Шолудько М.П., Вищий навчальний заклад «Київський університет ринкових відносин»)

Вступ. Малі та середні підприємства є ключовим сегментом ринкової економіки. Вони забезпечують економічну стабільність країни, наповнюють бюджети, створюють робочі місця, насичують ринок товарами та послугами, формують конкурентне середовище. МСП демонструють мобільність в умовах стрімкої динаміки суспільних процесів, адаптуються до змін ринку, впроваджують новітні технології. Розвиток МСП сприяє формуванню середнього класу, становленню громадянського суспільства, зменшенню соціальної нерівності та напруги, прискоренню демократизації ринкових відносин, забезпеченню соціальної стійкості. Багато малих і середніх підприємств в Україні зазнали серйозних збитків через повномасштабну війну, яку розпочала Росія, що призвело до їх припинення та зростання безробіття в країні. Тому відновлення та розвиток малого та середнього бізнесу є критичним багатоаспектним завданням.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з війною велика кількість підприємств зазнали серйозних збитків, припинили діяльність або перемістилися в інші регіони країни, скориставшись можливістю передислокації. Це призвело до істотного зниження обсягів виробництва та продажів, що, своєю чергою, позначилося на економіці країни загалом. Дестабілізація сектора малого та середнього бізнесу, зниження його ділової активності негативно позначились на рівні зайнятості та стали факторами зростання безробіття.

Станом на вересень 2023 року, за результатами опитування громадської організації «Інститут економічних досліджень та політичних консультацій», два відсотки підприємств не відновили свою діяльність після початку

повномасштабного вторгнення Росії в Україну, 90 відсотків обмежили свою діяльність. Крім того, бізнес-середовище в Україні продовжує страждати від проблем, пов'язаних з корупцією, обтяжливою податковою системою, слабкою судовою системою та недостатнім захистом прав власності. Недостатньо сприятливе бізнес-середовище негативно впливає на зацікавленість іноземних інвесторів та приплив приватного капіталу [1].

Проведені дослідження у грудні 2023 – січні 2024 роках в рамках проєкту Програми розвитку ООН (ПРООН) «Підтримка України» [2], показали, що до повномасштабної війни п'ята частина підприємств (22,3%) оцінювала свій фінансово-економічний стан як задовільний чи поганий, то до кінця 2023 року таких підприємств було вже 78,1%. Лише 36,5% суб'єктів малого та середнього бізнесу України продовжували працювати під час війни, а 6% були змушені призупинити свою діяльність більш як на один рік. Найбільше постраждали підприємства в східних та південних регіонах. Так, в східних регіонах країни 18,2% підприємств були змушені призупинити свою діяльність на 12 місяців і більше через військові дії, в південних регіонах частка таких підприємств становила 12,7%. Найбільші втрати зазнали сфери будівництва та транспорту, громадського харчування та туризму, а найменше постраждали ІТ-сектор та сільське господарство.

Як показує це дослідження, у січні 2024 року індекс активності бізнесу (UBI) становив 37,3 (зі 100 можливих). В порівнянні з листопадом 2023 року індекс трохи підвищився (тоді він становив 36,3), але залишається нижче локального максимуму (38,2), зафіксованого в серпні того ж року. Значення UBI вказує на певну виснаженість бізнесу через невизначеність і стагнацію ринкової ситуації, що також відображає зниження обсягів реалізованої продукції. Проте частка останнього для середніх підприємств у загальному його обсязі всередині країни у 2022 році становила 44,4%, для малих

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

підприємств – 19,4%, це трохи більше, ніж у 2021 році, через значні втрати серед великих підприємства [2].

Серед переваг розвитку малого та середнього бізнесу в умовах війни можна виділити:

- стійкість малого та середнього бізнесу, поступове відновлення та реконструкцію економіки;
- часткове відновлення попиту товари та послуги;
- збереження загальної макрофінансової стабільності;
- наявність розвиненої інфраструктури підтримки малого та середнього бізнесу;
- наявність програм державної підтримки, спрямованих на задоволення потреб малого та середнього бізнесу у фінансуванні («Доступні кредити 5-7-9%», «єРобота»);
- доступ до міжнародної допомоги та підтримки, що доповнює державну підтримку за рахунок грантів та інших програм від партнерів з розвитку та фінансових інституцій;
- готовність споживачів підтримувати бізнес за умов повномасштабної збройної агресії Росії проти України.

До слабких сторін розвитку малого та середнього бізнесу в сьогоднішніх умовах відносяться:

- довготривалий вплив повномасштабної збройної агресії Росії проти України, яка залишається серйозним викликом, що призводить до збоїв у ланцюгах поставок та енергопостачання;
- обмежений доступ до робочої сили внаслідок вимушеного переміщення населення внаслідок повномасштабної збройної агресії Росії проти України;
- фінансові обмеження, високі ринкові процентні ставки, жорсткі умови кредитування та загальний рівень ризиків, що не дозволяє малому та середньому бізнесу залучати фінансування для власного розвитку;

- наявність недобросовісної конкуренції, пов'язаної зі зниженням собівартості продукції чи обсягу послуг окремими суб'єктами господарювання внаслідок невиконання ними передбачених законодавством обов'язків щодо належного оформлення трудових відносин та створення здорових і безпечних умов праці;

- надмірний тиск з боку державних органів, у тому числі правоохоронних.

Серед перспективних можливостей розвитку малого та середнього підприємництва слід зазначити:

- залучення фінансування внаслідок отримання доступу до європейських програм розвитку малого та середнього підприємництва, інновацій, сталого розвитку та цифрової трансформації;

- можливість впливати на політику ЄС щодо малого та середнього підприємництва та, як наслідок, на перебіг переговорів про вступ України до ЄС;

- зниження обмежень на експорт до країн-членів ЄС внаслідок процесу інтеграції України до ЄС;

- відновлення та реконструкція, які передбачають залучення малого та середнього підприємництва до заходів щодо відновлення та подолання наслідків війни;

- створення додаткових можливостей для малого та середнього підприємництва у системі державних закупівель, застосування практик державних закупівель, призначених для малого та середнього підприємництва;

- використання потенціалу окремих категорій населення, яким потрібні додаткові заходи інклюзії (жінки-підприємці, молоді підприємці, особи віком від 50 років, внутрішньо переміщені особи, ветерани війни, люди з обмеженими можливостями).

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

До загроз для розвитку малого та середнього бізнесу належать:

- складність планування підприємницької діяльності в умовах повномасштабної війни;
- економічна нестабільність, зокрема, коливання в економіці під впливом повномасштабної збройної агресії Росії проти України та світових економічних тенденцій;
- проблеми ринку праці. Ринок праці залишається нестабільним через міграцію, мобілізацію та брак кваліфікованого персоналу, що призводить до труднощів із найманням та утриманням кваліфікованого персоналу, дотриманням гендерного балансу та захистом певних груп населення;
- енергетична нестабільність і витрати. Ціни на енергоносії та їх доступність залишаються проблемою, особливо з огляду на загальну глобальну енергетичну ситуацію, яка може призвести до збільшення операційних витрат і труднощів, пов'язаних із плануванням;
- виклики, пов'язані з цифровою трансформацією. Потреба в цифровій трансформації стане більш відчутною, але обмежені ресурси та навички можуть створити проблеми для малого та середнього бізнесу в ефективному впровадженні цифрових технологій;
- захист навколишнього середовища, зміна клімату, необхідність реструктуризації бізнес-процесів з метою зменшення шкоди навколишньому середовищу;
- необхідність конкурувати в майбутньому з європейськими виробниками в умовах внутрішнього ринку ЄС;
- необхідність дотримання стандартів та адаптація до вимог законодавства ЄС [1].

На третьому році повномасштабної війни 30 серпня 2024 року Уряд затвердив Стратегію відновлення, сталого розвитку та цифрової трансфор-

мації малого та середнього підприємництва (МСП) на період до 2027 року, а також затвердив оперативний план заходів з її реалізації на 2024-2027 роки [3].

Урядова Стратегія направлена на досягнення чотирьох основних цілей: [4]

1. Відновлення та спрощення бізнес-процесу. Вона передбачає доступ до капіталу, дерегуляцію та впровадження нових інструментів підтримки. Насамперед цьому сприятимуть програми державної політики «Зроблено в Україні»: гранти для переробних підприємств, «Доступні кредити 5-7-9» та можливості страхування від військових ризиків. До існуючих програм додаються нові, наприклад, ширше залучення МСП до державних закупівель. Деретуляція та нові канали комунікації, такі як платформа «Пульс», підвищують якість державних послуг.

2. Інноваційний розвиток, цифрова трансформація та «зелений перехід». Стратегія включає підхід розумної спеціалізації, створення галузевих кластерів та наукових парків, які сприятимуть залученню інвестицій та розвитку регіонів. Ці процеси також посилюватимуться цифровізацією бізнес-процесів, технологіями штучного інтелекту, електронним інструментом виставлення рахунків та миттєвими платежами Національного банку за умови забезпечення кібербезпеки. Для сприяння зеленому переходу МСП буде запущено онлайн-інструмент для самостійної оцінки вуглецевого сліду підприємств, професійний енергоаудит.

3. Розвиток людського капіталу та підприємництва. Включає дуальну освіту та програми для жінок, ветеранів та людей з обмеженими можливостями. Розширення мережі регіональних представництв «Зроблено в Україні» для підтримки мікро- та малих підприємств.

4. Підвищення конкурентоспроможності та збільшення експорту. Стратегія включає співпрацю з міжнародними мережами, такими як Enterprise Europe Network, Erasmus for Young Entrepreneurs, розвиток бренду

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

«Зроблено в Україні», надання підтримки у пошуку партнерів, проведення переговорів та запуск спільних ланцюжків, розширення діяльності ПрАТ «Експортно-кредитна агенція».

За оцінками Мінекономіки, реалізація Стратегії призведе до покращення наступних показників: [5]

- 1) «Свобода ведення бізнесу» в Індексі економічної свободи збільшиться з 61,1/100 (2022) до 75+/100 (до 2027);
- 2) Наукоємність валового внутрішнього продукту збільшиться з 0,33% (2022) до 0,7% (до 2027);
- 3) Рівень безробіття зменшиться з 18,3% (2023) до 11% (до 2027);
- 4) Кількість експортерів серед МСП збільшиться з 27300 (2021) до 35000+ (до 2027).

Подолання викликів та проблем в умовах війни підприємці вважають першочерговими завданнями уряду ліквідацію корупції (66,7%) та покращення доступу до кредитних ресурсів (42,4%). Значна частина підприємців також визнає необхідність проведення судової (36,4%) та податкової (32,5%) реформ, впровадження електронного бронювання (32,6%), посилення мораторію на перевірки бізнесу з боку ДПС та БЕБ (29,3%), прискорення переміщення товарів через митницю (26,4%).

Політика держави в період повномасштабної війни була спрямована на активну підтримку малого та середнього бізнесу через інструментарій податкових преференцій, субсидованого кредитування, грантових проєктів тощо [6].

Основні завдання держави в контексті розвитку малого й середнього підприємництва під час воєнного стану полягає в [6]:

1. Недопущенні тиску правоохоронних органів на бізнес та мінімізація корупції в регуляторній сфері, які призводять до значних економічних втрат та зменшення потенційних надходжень до державного бюджету.

2. Реформуванні Державної митної служби України, для чого доцільно залучити міжнародних експертів та консультантів з досвідом реформування митних служб для надання рекомендацій та допомоги у процесі реформування.

3. Підвищенні ефективності роботи Бюро економічної безпеки відповідно до стандартів ЄС; для контролю цієї ефективності доцільно створити та затвердити якісні та кількісні критерії оцінки.

4. Сприянні розширенню інструментів ризикового фінансування та страхування, у тому числі військових, розширення можливостей кредитування з боку банківського сектору, отримання фінансування через донорські проекти та гранти тощо, що особливо важливо для бізнесу для вирішення проблем відновлення після руйнування і втрати.

5. Впровадженні оптимальної та прозорої моделі бронювання працівників, яка передбачає оперативне цифрове (електронне) бронювання призовника, який своєю працею сприяє обороноздатності країни.

6. Сприянні розширенню ролі малого та середнього бізнесу в міжнародній торгівлі.

7. Запровадженні системи підтримки та стимулювання підприємництва на територіях можливих військових дій у деокупованих громадах.

8. Здійсненні заходів, спрямованих на підвищення прозорості та ефективності бюджетних програм підтримки бізнесу, моніторинг та контроль ефективності витрачання коштів за такими програмами.

9. Розробці інструментів забезпечення гнучкості ринку праці.

10. Реалізації стратегій створення робочих місць та умов для гідної праці на національному, регіональному та місцевому рівнях.

Висновки. Доцільність подальших дій щодо забезпечення сприятливих умов для відновлення та розвитку малого та середнього бізнесу підтверд-

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

жується його стійкістю та здатністю виконувати важливі соціально-економічні функції у вкрай складних умовах. Нині розвиток бізнесу багато в чому залежить від ефективності прийнятих урядом рішень. Завдання держави – оперативно реагувати на мінливу ситуацію, вибирати правильні інструменти та методи контролю, сприяти подоланню викликів та перешкод у сфері функціонування середнього та малого бізнесу. Це забезпечить його успішне функціонування, сприятиме стабільності економіки країни за умов війни та стане міцним фундаментом для побудови економічно сильної України у майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках: Розпорядження Кабінету міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 821. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 4.01.2025).
2. Дослідження стану бізнесу в Україні. Грудень 2023 – січень 2024. [Презентація]. Київ, 2024. 108 с. URL: https://business.diia.gov.ua/uploads/7/37703-rezul_tati_opituvanna_bizn... (дата звернення: 7.01.2026).
3. Підтримка малого і середнього підприємництва. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/ekonomichne-zrostannya/pidtrimka-malogo-i-serednogo-pidpriyemnictva> (дата звернення: 7.01.2025)
4. Уряд схвалив Стратегію розвитку малого та середнього бізнесу до 2027 року та операційний план заходів на 2024-2027 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-skhvalyv-stratehiiu-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu-do-2027-roku-ta-operatsiinyi-plan-zakhodiv-na-2024-2027-roky> (дата звернення: 6.01.2025)

5. Стратегія відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва. URL: <https://me.gov.ua/view/78058a5d-4cbf-4eea-9724-c12aa8adda72> (дата звернення: 7.01.2025)

6. Національний інститут стратегічних досліджень. Проблеми розвитку малого та середнього бізнесу в Україні як основного джерела робочих місць. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu-v-ukrayini-yak> (дата звернення: 6.01.2025)

§2.3 НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ СТАНУ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ (Подолян М.І., Університет Короля Данила)

Вступ. Послуги ресторанного бізнесу в Україні належить до сфер, що зазнали значних викликів у зв'язку з глобальною пандемією COVID-19. Цей період характеризувався скороченням попиту, тимчасовим закриттям закладів, вимушеною зміною формату роботи на доставку або винос, що підірвало фінансову стабільність багатьох підприємств. Ресторанний бізнес, як один з найбільш постраждалих секторів, зіткнувся не лише з економічними труднощами, але й з необхідністю адаптації до нових санітарних норм і стандартів.

На додаток до викликів, спричинених пандемією, ресторанний бізнес в Україні сьогодні зіштовхується з новими проблемами через воєнний стан в країні. Військові дії вплинули на логістику, доступність продуктів, а також на фізичну безпеку закладів харчування. Ці виклики вимагають відповідних законодавчих регулювань, спрямованих на забезпечення надійної роботи ресторанів, захисту прав споживачів та дотримання високих стандартів якості продукції. Окрім того, актуальним залишається питання екологічної відповідальності бізнесу, яке включає управління відходами та енергоефективність у умовах кризи.

З огляду на викладене, існує потреба у глибокому аналізі чинної нормативно-правової бази та розробці пропозицій щодо її вдосконалення. Важливо оцінити як національні, так і міжнародні практики в даній галузі. Важливим ресурсом для цього аналізу можуть стати рекомендації Всесвітнього економічного форуму та дослідження Європейської асоціації рестораторів, що висвітлюють кращі практики та інноваційні підходи в

регулюванні галузі, спрямовані на зміцнення ринкової стабільності та розвиток відповідального бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Державна політика з регулювання ресторанного бізнесу спрямована на підвищення якості функціонування ресторанного бізнесу, що включає:

- 1) забезпечення безпеки харчових продуктів,
- 2) технологічної ефективності,
- 3) екологічної відповідності [2,с.4].

Основними адміністративними механізмами державного регулювання, що сприяють підвищенню ефективності діяльності підприємств ресторанного сектору, є процедури ліцензування та сертифікації. Ліцензування у сфері гостинності має на меті захист прав і інтересів споживачів, забезпечення належного рівня обслуговування, запобігання його зниженню, а також дотримання встановлених санітарних, екологічних та інших норм. Чітке визначення параметрів і критеріїв, які регламентують необхідність отримання ліцензії, дозволить сформувати ефективну систему ліцензування, що сприятиме підтриманню стандартів якості в галузі [2,с.4].

Ресторанна сфера виконує значну роль у формуванні економічних і соціальних зв'язків, тому нормативно-правове забезпечення технологічної, організаційно-технічної та інституціональної бази є важливою передумовою для зміцнення ділових відносин і задоволення потреб населення у сфері громадського харчування [2,с.4].

Ключовими *об'єктами нормативно-правового регулювання* ресторанного бізнесу є технології, пов'язані з організацією, виробництвом та реалізацією послуг у сфері харчування. Це включає широкий спектр питань: від дотримання санітарних норм і часових регламентів до впровадження методологічних підходів у створенні ресторанного продукту.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Сучасні тенденції у сфері нормативно-правового регулювання орієнтовані на формування справедливих та взаємовигідних економічних відносин, що сприяють ефективному управлінню фінансами, персоналом, клієнтами та стратегічними планами. Це досягається через використання прозорих організаційно-розпорядчих документів, які гарантують безпеку, стабільність, екологічність та відповідність умов праці.

Як зазначають Л. Гончар і А. Беляк, регулювання діяльності суб'єктів готельно-ресторанного бізнесу в Україні здійснюється за допомогою чинного законодавства (Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, законів «Про технічні регламенти та оцінку відповідності», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про захист прав споживачів» тощо), постанов Кабінету Міністрів України, національних та міжнародних стандартів, а також інших нормативно-правових актів [2, с. 4-5].

Крім того, стандарти, що регулюють ресторанний бізнес, як на національному, так і на міжнародному рівнях, визначають сучасні вимоги до підприємців, забезпечуючи просування лише легальних послуг та дотримання найвищих стандартів якості у процесі їх надання споживачам. Систематизуємо нормативно-правову базу ресторанного бізнесу в Україні у табл.1.

Таблиця 1.

Нормативно-правова база ресторанного бізнесу в Україні

Назва	Опис
Цивільний кодекс України	Охоплює відносини, пов'язані з наданням послуг у готельно-ресторанному і туристичному бізнесі
Господарський кодекс України	Встановлює правові основи господарської діяльності
Закон України "Про стандартизацію"	Визначає правові та організаційні засади стандартизації
Закон України "Про технічні регламенти та оцінку відповідності"	Регламентує процеси розробки, прийняття та застосування технічних регламентів
Закон України "Про безпечність та якість харчових продуктів"	Регламентує порядок забезпечення безпеки та якості харчових продуктів, що виробляються, обертаються чи ввозяться в Україну
Закон України "Про санітарне та епідемічне благополуччя"	Регулює відносини у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя
Закон України "Про захист прав споживачів"	Визначає права споживачів і механізми їхнього захисту
ДСТУ 4281:2004 «Заклади ресторанного господарства. Класифікація»	Висуває загальні вимоги до закладів і дає характеристики їхніх структурно-функційних параметрів за типами і класами
ДБН В.2.2-25:2009 «Підприємства харчування (заклади ресторанного господарства)»	Регулює вимоги до проектування та будівництва закладів ресторанного господарства
ДБН В.2.2-9:2018 «Громадські будинки та споруди. Основні положення»	Визначає вимоги до проектування нових і реконструкції існуючих громадських будівель і споруд
СанПін 42-123-5777-91. Санітарні правила для підприємств громадського харчування, включаючи кондитерські цехи і підприємства, що виробляють м'яке морозиво	Встановлює санітарні вимоги до закладів ресторанного господарства, гігієни персоналу
Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України «Про затвердження Рекомендованих норм технічного оснащення закладів громадського харчування»	Визначає рекомендовані технічні норми для закладів ресторанного господарства.
Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження вимог щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР)»	Регулює вимоги до впровадження процедур, заснованих на принципах НАССР, які забезпечують безпечність харчових продуктів. Містить положення щодо розробки, спрощення підходів для окремих потужностей і забезпечення ефективності цих процедур.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Загалом, нормативно-правове регулювання діяльності ресторанів спрямоване на зменшення ризиків для споживачів (забезпечення безпеки харчових продуктів, заборона куріння в невідповідних місцях тощо), зниження негативного впливу на довкілля, створення сприятливих умов для сплати податків і їх контролю, підвищення прозорості трудових відносин між роботодавцями та працівниками, впровадження технологічних рішень (зокрема, оплата через онлайн-банкінг або за допомогою QR-кодів). Також регуляції враховують необхідність адаптації до сучасних викликів, таких як пандемія COVID-19 чи воєнні загрози [3,с.22].

Правове регулювання діяльності закладів громадського харчування в Україні спрямоване на забезпечення справедливих умов для споживачів. Забезпечення дотримання цих вимог сприяє створенню прозорих та чесних умов надання послуг, а також запобіганню порушенням прав клієнтів [9].

Юридичною основою забезпечення безпечності та якості харчових продуктів є закріплення в законодавстві основних принципів державної політики в цій сфері. Відповідно до статті 1 Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [8], до показників безпечності харчових продуктів належать такі параметри:

- максимальні межі залишків хімічних або біологічних речовин;
- максимально допустимий вміст забруднюючих речовин, які є прийнятними для певного продукту;
- допустимі добові дози.

Ці параметри регулюються, зокрема, гігієнічними нормами, а також допустимими рівнями радіонуклідів у продуктах харчування. Перевищення зазначених норм може спричинити токсичні, канцерогенні, мутагенні, алергенні або інші негативні наслідки для організму людини. Тому

пропонується вдосконалити законодавство, розглядаючи безпечний харчовий продукт як такий, що не містить шкідливих чинників або містить їх у межах нормативно визначених допустимих доз чи концентрацій [6, с. 149].

Регулювання якості та безпечності сільськогосподарської продукції і харчових продуктів здійснюється через низку підзаконних актів, зокрема:

- Постанова Кабінету Міністрів України від 11.11.2015 № 930 про затвердження порядку видачі експлуатаційних дозволів;
- Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 01.10.2012 № 590, яким затверджено вимоги до системи НАССР;
- Накази Міністерства аграрної політики та продовольства України від 10.02.2016 № 39 і № 40 про порядок реєстрації потужностей операторів ринку та ведення відповідних реєстрів;
- Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України № 41 від 06.02.2017 про затвердження форми акту державного аудиту щодо дотримання оператором ринку системи НАССР;
- Накази Міністерства аграрної політики та продовольства України № 288 і № 289 від 25.06.2018, що регламентують методи відбору зразків для перевірки забруднень у продуктах рослинного та тваринного походження [5].

За порушення вимог щодо безпечності харчових продуктів передбачена юридична відповідальність згідно з такими актами:

- Цивільний кодекс України;
- Кодекс України про адміністративні правопорушення;
- Кримінальний кодекс України;
- Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів»;
- Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції»;

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

- Закон України «Про захист прав споживачів»;
- Закон України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції»;
- Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» [5].

Ця система правового регулювання створює гарантії безпеки та якості харчових продуктів, забезпечуючи захист здоров'я споживачів і відповідальність суб'єктів господарювання.

Захист прав споживачів у закладах громадського харчування в Україні регламентується низкою нормативно-правових актів, зокрема законами України «Про захист прав споживачів» та «Про безпечність та якість харчових продуктів». Додатково, функціонування підприємств ресторанного господарства регулюється Правилами роботи закладів (підприємств) ресторанного господарства, які встановлюють вимоги до діяльності суб'єктів господарювання незалежно від форми власності [7].

Основні положення правового регулювання включають:

- заборона обмеження прав споживачів;
- заклади громадського харчування зобов'язані забезпечити свободу вибору споживачів;
- закладам громадського харчування забороняється встановлювати мінімальну суму замовлення або примушувати клієнтів до придбання обов'язкового асортименту продукції.
- у разі попереднього замовлення (наприклад, банкету), заклад має: гарантувати виконання замовлення в обумовлений термін та інформувати клієнта не пізніше ніж за п'ять днів про неможливість виконання замовлення.

- Якщо споживач відмовляється від обслуговування в день заходу, він зобов'язаний оплатити продукцію, що не може бути реалізована іншим споживачам.
- Заклади ресторанного господарства несуть відповідальність за збереження речей, залишених у гардеробі.
- Оплата супутніх послуг (наприклад, музичного супроводу чи обслуговування офіціантом) є обґрунтованою лише за умов попереднього повідомлення споживача про вартість таких послуг або розміщення інформації на видному місці, наприклад, на перших сторінках меню.
- У разі автоматичного включення послуг до рахунку без попередження, споживач має право не оплачувати їх, оскільки це є порушенням його прав.
- Інформація про компенсацію за розбитий посуд має бути зазначена в меню або правилах закладу, які є частиною публічного договору між закладом та клієнтом. У разі відсутності таких правил заклад не має права вимагати відшкодування збитків [4].

У разі порушення прав споживача можливі такі способи вирішення проблемних питань:

- звернення до адміністрації закладу на місці;
- подання письмового звернення суб'єкту господарювання, інформація про якого повинна бути розміщена у куточку покупця.

У контексті повномасштабної війни, яка впливає на регулювання роботи громадських закладів, зокрема ресторанів, в Україні важливо звернути увагу на діюче законодавство у сфері цивільного захисту та охорони праці. Згідно із Кодексом цивільного захисту України (КЦЗ), зокрема статтею 20, кожен суб'єкт господарювання має вжити відповідних заходів для забезпечення безпеки персоналу та відвідувачів у разі

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

надзвичайних ситуацій. Це передбачає організацію та здійснення евакуації, а також інших необхідних дій для захисту життя та здоров'я людей.

Згідно із Кодексом законів про працю України (КЗпП), а саме статтею 153, роботодавці зобов'язані забезпечувати безпечні умови праці. Це включає вимогу до роботодавців не допускати виконання робіт, які можуть створювати безпосередню загрозу життю чи здоров'ю працівників. Стаття 130 КЦЗ вимагає, щоб кожен суб'єкт господарювання розробив та затвердив план реагування на надзвичайні ситуації. Для організацій із кількістю персоналу до 50 осіб передбачено також необхідність розробки інструкцій про дії у випадку загрози або виникнення надзвичайної ситуації. Згідно зі статтею 271 Кримінального кодексу України, порушення вимог охорони праці, якщо це призвело до загибелі людей або інших тяжких наслідків, може призвести до кримінальної відповідальності суб'єкта господарювання. Це забезпечує додатковий юридичний контроль за дотриманням норм безпеки в умовах підвищеної небезпеки.

Хоча українське законодавство не передбачає прямого обов'язку закладів громадського харчування припиняти роботу під час повітряної тривоги, воно вимагає відповідної організації цивільного захисту та забезпечення безпеки персоналу та клієнтів, що є критично важливим у контексті військового конфлікту.

Що стосується екологічних стандартів ресторанного бізнесу, то більшою мірою вони стосуються утилізації харчових відходів та дотримання якості продукції. *Харчові відходи утилізуються* згідно із чинними законодавчими нормами. Зокрема, в рамках вимог, встановлених наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 1 жовтня 2012 року № 590, існує програма-передумова за системою НАССР, яка визначає

процедури поводження з виробничими відходами та сміттям. Ця програма передбачас:

1. забезпечення виконання усіх вимог законодавства стосовно утилізації відходів операторами ринку;
2. надання інформації про локації для збору відходів у зонах роботи з харчовими продуктами;
3. встановлення графіків і методів видалення відходів з приміщень, щоб уникнути їх накопичення і забруднення харчових продуктів під час транспортування;
4. регулювання зберігання відходів поза приміщеннями, де обробляються харчові продукти, включаючи вимоги до зберігання;
5. підтримання контейнерів і ємностей для відходів у належному стані, їх маркування, чищення, миття та дезінфекцію;
6. організація транспортування відходів з території та їх подальша утилізація згідно з угодами [1].

Дезінфекція, миття та чистка контейнерів для зовнішнього зберігання відходів проводиться окремо від іншої упаковки, а контейнери для внутрішнього зберігання можуть бути одноразовими або повертатися для повторного використання після належної обробки.

Удосконалення нормативно-правової бази ресторанного бізнесу є ключовим фактором забезпечення стійкого розвитку галузі, підвищення якості послуг, задоволення прав споживачів і досягнення екологічної відповідальності.

1. Підвищення якості послуг. Для забезпечення високого рівня якості обслуговування необхідно впровадити сучасні системи управління харчовою безпекою, такі як HACCP та ISO 22000. Регулярні аудити та стандарти обслуговування сприятимуть підвищенню довіри клієнтів і конкурентоспроможності підприємств [10].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

2. Захист прав споживачів. Одним із важливих напрямів є забезпечення прозорості інформації про продукти, включаючи вказівку на алергени, склад і походження. Також необхідно вдосконалити механізми розгляду скарг споживачів на державному рівні, що сприятиме захисту їхніх прав та підвищенню довіри до ресторанних закладів [11]. Важливим є забезпечення безпеки персоналу та відвідувачів закладу ресторанного бізнесу в умовах військової загрози, для цього заклад повинен забезпечити чіткий регламент та можливості безпечного перебування персоналу та клієнтів в умовах повітряної тривоги.

3. Екологічна стійкість. Впровадження регламентів щодо утилізації відходів, скорочення використання пластику та заохочення екологічно відповідального пакування є ключовими заходами для зменшення негативного впливу ресторанного бізнесу на довкілля. Такі заходи сприятимуть формуванню позитивного іміджу підприємств [12].

4. Удосконалення податкового регулювання. Податкова система має бути спрямована на підтримку малого та середнього бізнесу через спрощення процедур і введення податкових стимулів для підприємств, які впроваджують інновації у сфері безпеки харчових продуктів та екологічності [11].

5. Гармонізація з міжнародними стандартами. Гармонізація українського законодавства з нормами ЄС, включаючи сертифікацію та аудит якості, дозволить підвищити конкурентоспроможність ресторанного бізнесу на міжнародному ринку та забезпечити доступ до нових ринків [11].

Висновки. Нормативно-правове регулювання ресторанного бізнесу в Україні представляє собою комплексний підхід, що включає різноманітні законодавчі та підзаконні акти. Це регулювання забезпечує управління якістю та безпекою харчових продуктів, а захист прав споживачів, організацію безпеки споживачів, а також забезпечення екологічних стандартів

діяльності. Законодавство визначає обов'язки підприємців щодо дотримання гігієнічних норм, проектування і будівництва закладів, а також введення сучасних технологій у робочі процеси. Регулювання також має на меті адаптацію до сучасних викликів, таких як війна або екологічні вимоги, надаючи основу для зменшення ризиків для споживачів і довкілля.

Удосконалення нормативно-правової бази роботи ресторанного бізнесу в Україні має зосередитись на забезпеченні безпеки та відповідності міжнародним стандартам, особливо в контексті воєнного стану. Це включає впровадження чітких процедур для забезпечення безпеки персоналу та клієнтів під час повітряних тривог, а також адаптацію регламентів харчової безпеки та екологічних норм. Важливо також гармонізувати внутрішнє законодавство з міжнародними стандартами для підвищення якості послуг і зміцнення конкурентоспроможності на міжнародному рівні, забезпечуючи при цьому права споживачів та екологічну відповідальність.

Список використаних джерел:

1. Вимоги до утилізації харчових відходів при організації харчування в закладах освіти, відпочинку та оздоровлення. Держпродспоживслужба, 2023. URL: <https://dpss.gov.ua/news/vymohy-do-utylizatsii-kharchovykh-vidkhodiv-pri-orhanizatsii-kharchuvannia-v-zakladakh-osvity-vidpochynku-ta-ozdorovlennia>
2. Гончар Л. О., Беляк А. О. Нормативно-правове регулювання діяльності підприємств готельноресторанного і туристичного бізнесу. Економіка та суспільство, 2021, №26, 1-12. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-3>
3. Дмитрук Д. Л., Гончар Л. О., Бренич О. Р. Нормативно-правове регулювання в ресторанному бізнесі: тенденція та тренди. Scientific review of the actual events, achievements and problems, 2024, жовтень, 22-24.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

4. Знай свої права: правила роботи закладів громадського харчування, про які варто пам'ятати споживачеві. Держпродспоживслужба, 2023. URL: <https://dpss.gov.ua/news/znai-svoi-prava-pravyla-roboty-zakladiv-hromadskoho-kharchuvannia-pro-iaki-varto-pamiataty-spozhyvachevi>

5. Коваленко Т.О., Ковальчук Т.Г. Нормативно-правове забезпечення продовольчої безпеки України: сучасний стан та перспективи вдосконалення. Науково-практичний журнал «Екологічне право», №3, 2019. DOI: <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2019.3.5>

6. Ковальчук Т.Г. Щодо поняття, особливостей та забезпечення права на безпечні харчові продукти. Еколого-правовий статус людини і громадянина: ретроспективний та перспективний погляди : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 травня 2019 р.) / за ред. Краснової М.В., Коваленко Т.О. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2019. 392 с.

7. Про затвердження Правил роботи закладів (підприємств) ресторанного господарства. Мінекономіки, європ. інтеграції; Наказ, Правила від 24.07.2002 №219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0680-02#Text>

8. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів. Закон України від 23.12.1997 №771/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр#Text>

9. Які права мають клієнти у закладах громадського харчування. Ок Бухгалтер, 2021. URL: <https://buhgalter.isu.net.ua/news/512966-yaki-prava-mayut-klienti-u-zakladakh-gromadskogo-kharchuvannya>

10. Яценко В. М., Скіданов О. А. Організація та бізнес-планування діяльності туристичних підприємств. Modern Economics, 2024, №45, 109-114. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V45\(2024\)-15](https://doi.org/10.31521/modecon.V45(2024)-15)

11. Prokopenko T. Mechanisms of state regulation of tourism: EU experience. Суспільство і національні інтереси, 2024, №1(1), 264-270. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1572-2024-1\(1\)-264-270](https://doi.org/10.52058/3041-1572-2024-1(1)-264-270)

12. Sobti R., Ravikiran K., Kareem H., Jisha P. K., Dhamija K., Rao A. L. N. Analyzing solid waste management practices for the hotel industry. Web of Conferences, 2024, №507, 01073. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202450701073>

§2.4 АНАЛІЗ І ПРОГНОЗУВАННЯ ОСНОВНИХ ПОКАЗНИКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА (Соболева Г.Г., Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова)

Вступ. В умовах сучасної конкуренції та глобалізації економічний аналіз та прогнозування стали креативними інструментами управління, необхідних для цивілізованих бізнес-відносин і стратегічного прийняття рішень на всіх рівнях управління. Аналітичні дослідження набули стратегічного спрямування, охоплюючи різні сфери та бізнес-процеси, такі як маркетинг, управління якістю, персоналом, фінансами, виробництвом, інвестиціями та асортиментом продукції. Світова економіка значною мірою базується на діяльності корпорацій, підприємств різних форм власності та підприємців. Їхньою основою є економічна діяльність, яка перетворює ресурси й процеси на результат, спрямований на генерація прибутку.

Виклад основного матеріалу. Метою господарської діяльності підприємств є забезпечення їхньої прибутковості. Цілі економічної діяльності співвідносяться з фінансовим управлінням, зокрема зростанням вартості підприємства та добробуту акціонерів. У цьому контексті фінансовий аналіз та прогнозування основних показників діяльності підприємства є частиною економічного аналізу.

Питання аналізу основних показників діяльності підприємств було предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних економістів, серед яких можна виокремити Аверіну М.Ю., Томчук О., Бланка І., Кірейцева Г. Г., Івахненко В.М., Ван Хорна Дж. К., Ваховича Дж. М., Полозову А. М. Методологічні аспекти застосування фінансового аналізу основних показників діяльності підприємств знайшли широке висвітлення в роботах Petriet H., Адамової І.З., Ткаченко І., Ілляшенко К., Cardoso R.L., Захарченко В. О.,

Меліхова Т., Базілінська О.Я., Биховченко В., Зорі О. П. та інших фахівців. Однак на сьогоднішній день єдина уніфікована методика проведення фінансового аналізу основних показників відсутня.

Ефективність функціонування підприємства безпосередньо залежить від обґрунтованого аналізу його діяльності. Основні показники є ключовими інструментами для оцінки результативності, конкурентоспроможності та стійкості підприємства. Їх вивчення дозволяє розробляти ефективні стратегії розвитку, виявляти слабкі сторони та оперативно адаптуватися до змін, що виникають внаслідок зовнішніх і внутрішніх факторів.

Господарська активність характеризується низкою рис:

- ☐ використанням ресурсів і капіталу;
- ☐ зміною первісного стану ресурсів;
- ☐ вимірюванням результатів у кількісному та вартісному виразі;
- ☐ створенням додаткової вартості;
- ☐ спрямованістю на задоволення суспільних інтересів, що може супроводжуватися прибутком;
- ☐ виробництвом товарів, робіт або послуг;
- ☐ існуванням економічних зв'язків із різними учасниками економічних відносин;
- ☐ дотриманням правового регулювання діяльності.

Основні індикатори діяльності підприємства можна класифікувати за декількома напрямками: фінансові, виробничі, маркетингові та соціальні.

Аналіз основних показників діяльності підприємства – це процедура аналізу результатів його господарської діяльності, спрямований на оцінку стану, виявлення тенденцій і розробку заходів для підвищення ефективності [1]. Основна мета аналізу – надати керівництву чітку картину поточного стану підприємства, виявити проблеми та запропонувати шляхи їх вирішення.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Значення аналізу полягає у:

- ☐ оцінці ефективності використання ресурсів (фінансових, людських, матеріальних);
- ☐ оцінка переваг і недоліків діяльності;
- ☐ виявленні резервів для зростання;
- ☐ розробці обґрунтованих рішень для досягнення цілей.

Аналіз забезпечує об'єднання різних аспектів функціонування підприємства: операційний, фінансовий, маркетинговий та інші, створюючи цілісну картину його функціонування.

Аналіз може проводитися за різними напрямками: фінансовий аналіз, який оцінює ліквідність, платоспроможність, фінансову стійкість, рентабельність, та використовує такі показники, як коефіцієнт абсолютної ліквідності, загальна рентабельність активів, коефіцієнт автономії; операційний аналіз, який досліджує ефективність виробничих процесів, використання матеріальних і трудових ресурсів, застосовуючи методи хронометражу, порівняння фактичних витрат з нормативними; стратегічний аналіз, який оцінює конкурентоспроможність і довгострокові перспективи розвитку та включає SWOT-аналіз, аналіз конкурентного середовища за методом Портера [2].

Аналіз, як метод дослідження, передбачає поділ на частини, виокремлення властивостей та зв'язків. У сучасних умовах кожен суб'єкт господарювання перебуває під контролем численних учасників ринкових відносин, зацікавлених в його ефективній діяльності. Підприємства відповідають перед акціонерами, працівниками, банками, кредиторами та інвесторами за результати своєї роботи.

До основних методів аналізу належать: горизонтальний аналіз, це визначення змін показників за певний період (наприклад, ріст виручки на

15%); вертикальний аналіз, це вивчення структури показників (частка витрат у доходах); факторний аналіз – дослідження впливу окремих факторів на загальні результати (наприклад, вплив зміни цін на прибутковість); та коефіцієнтний аналіз, коли використання фінансових коефіцієнтів для оцінки стійкості, ліквідності та рентабельності.

Прогнозування наступних періодів є важливою складовою фінансового аналізу та стратегічного планування для підприємств. Цей процес дозволяє передбачити майбутні фінансові результати, розподіл ресурсів та оцінку потенційних ризиків, що допомагає підприємству розробити стратегії для досягнення своїх цілей. Прогнозування також є невід'ємною частиною фінансового планування, оскільки визначаються основні напрямки розвитку бізнесу, а також плани з управління грошовими потоками, прибутковістю та витратами.

Існує кілька методів прогнозування, які можуть застосовуватися в залежності від специфіки підприємства та характеру доступних даних [3]:

1. Простий екстраполяційний метод. Полягає в проекції трендів на майбутнє. Наприклад, якщо за останні кілька років показник продажів або прибутку має стабільне зростання, можна очікувати, що ці темпи збережуться і в наступному періоді. Метод простий у використанні, але має обмеження, оскільки не враховує зміни в економічних умовах чи інших факторів, що можуть вплинути на діяльність підприємства.

2. Регресійний аналіз. Це статистичний підхід, що дає змогу встановити взаємозв'язок між різними змінними. Наприклад, можна побудувати модель, яка прогнозує доходи підприємства на основі змінних, таких як маркетингові витрати, рівень попиту, ціни на продукцію тощо. Регресія дозволяє не тільки прогнозувати показники, але й оцінювати вплив різних факторів на результат.

3. Аналіз на основі сценаріїв. Цей метод передбачає створення кількох різних сценаріїв розвитку подій (наприклад, оптимістичний, песимістичний і

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

базовий сценарії), які враховують різні варіанти зміни умов на ринку або в економіці. Прогнозування за допомогою сценаріїв дозволяє підприємствам бути готовими до різних можливих майбутніх ситуацій та забезпечує гнучкість у прийнятті рішень.

4. Метод «знизу вгору» та «зверху вниз». «Знизу вгору» – прогнозування починається з окремих елементів або підрозділів підприємства, таких як відділи продажів, виробництва чи маркетингу, де збирання даних є точним і детальним, а потім результати цих підрозділів агрегуються на рівні компанії. «Зверху вниз» – прогнозування починається з вищих рівнів компанії, таких як стратегічне планування або оцінка загальних макроекономічних показників, і поступово деталізується до рівня окремих підрозділів чи операцій.

5. Метод аналогії. Прогнозування на основі порівняння з іншими підприємствами або галузями, де застосовуються подібні умови. Наприклад, якщо є дані про фінансові показники компанії, яка працює в аналогічному сегменті ринку, можна використовувати їх як орієнтир для прогнозування власних результатів.

Прогнозування допомагає підприємствам заздалегідь оцінити, скільки ресурсів буде потрібно для досягнення цілей, забезпечити належний рівень грошових потоків для покриття поточних витрат та інвестицій. Також Прогнозування дозволяє ідентифікувати потенційні ризики та вжити заходів для їх мінімізації або коригування стратегії. За допомогою прогнозування підприємства можуть оцінити, наскільки ефективно вони використовують свої ресурси та чи можуть досягти поставлених фінансових цілей.

Основні ключові фактори для прогнозування, це [4]:

1. Макроекономічні умови

- Зміни в економіці, такі як інфляція, валютні курси, економічне зростання чи спади, можуть значно вплинути на фінансові показники підприємства.

2. Зміни в ринку і галузі

- Конкуренція, зміни попиту і пропозиції, нові технології та інновації можуть змінити ситуацію на ринку

3. Внутрішні фактори

- Прогнозування також залежить від внутрішньої ситуації на підприємстві – управлінської стратегії, ефективності використання ресурсів, змін у структурі витрат чи капіталовкладеннях

4. Політичні та юридичні фактори

- Зміни в законодавстві, податковій політиці, міжнародній торгівлі можуть вплинути на фінансові показники підприємства.

Для забезпечення життєздатності підприємств керівники мають оволодівати технікою фінансового аналізу. Цей аналіз оцінює фінансовий стан, визначений комплексом виробничо-господарських чинників. Важливими напрямками є:

- ☐ зовнішній аналіз фінансових показників на основі звітності;
- ☐ внутрішній аналіз фінансів на основі бухгалтерської інформації;
- ☐ внутрішній аналіз господарської діяльності (на основі управлінської звітності) .

Фінансова діяльність підприємств включає формування, обіг фінансових ресурсів і забезпечення їх ефективного використання. Аналіз фінансового стану дозволяє оцінювати конкурентоспроможність підприємства та його привабливість для інвесторів і партнерів. Покращення фінансового стану має пріоритетне значення в забезпеченні економічної діяльності, а фінансовий аналіз стає інструментом для виявлення тенденцій і прийняття корегувальних заходів [5].

Значення фінансового аналізу основних показників функціонування:

- ☐ виявлення можливостей для покращення фінансового становища;

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

- ☐ неупереджена оцінка ефективності використання ресурсів;
- ☐ вчасне підвищення платоспроможності, ліквідності та стійкості;
- ☐ забезпечення оптимального соціального та виробничого розвитку колективу;
- ☐ планування фінансового оздоровлення підприємства.

Предметом фінансового аналізу є фінансові відносини, ресурси та їх джерела. Далі розглядається поняття фінансового аналізу.

За визначенням з фінансового словника, фінансовий аналіз – це дослідження, спрямоване на оцінку стабільності та прибутковості бізнесу, яке використовується для прийняття інвестиційних рішень. Основним завданням є оцінка переваг і недоліків діяльності компанії шляхом аналізу зв'язків між елементами фінансової звітності.

Фінансовий аналіз основних показників діяльності є актуальним через необхідність оцінки фінансових ресурсів підприємства. Він охоплює такі аспекти, як прибутковість, стабільність, платоспроможність і ліквідність.

У сучасному бізнес-середовищі підприємства стикаються з численними економічними і фінансовими викликами, серед яких особливо виділяється економічна нестабільність. Це включає коливання валютних курсів, інфляційні процеси, зміни в податковому законодавстві, політичну та соціальну невизначеність [6]. В таких умовах важливо не тільки вміти оцінювати поточний фінансовий стан підприємства, але й ефективно прогнозувати його розвиток на майбутнє, адаптуючи стратегії під змінювані умови.

1. Моделювання сценаріїв та стрес-тестування [7]:

- Розробка адаптивних фінансових моделей, здатних враховувати різні сценарії економічної нестабільності. Це може включати: сценарії різних економічних змін (рецесія, зростання інфляції, зміни валютних курсів), стрес-тестування фінансових показників підприємства під дією таких факторів, як падіння попиту, збільшення витрат, зміни в податковій політиці.

2. Інтеграція даних про макроекономічні умови у процес прогнозування

- Використання великих даних (big data) та аналітики для прогнозування змін у макроекономічному середовищі, таких як зміни в економічному зростанні, інфляції, курсах валют, щоб коригувати фінансові прогнози на основі цих показників

3. Аналіз чутливості фінансових показників

- Розробка методики для оцінки чутливості ключових фінансових показників до змін в економічних умовах. Це дозволяє бізнесу краще розуміти, як зовнішні фактори (наприклад, коливання цін на сировину чи зміни в політичній ситуації) можуть вплинути на фінансові результати

4. Гнучкі методи прогнозування

- Використання сучасних статистичних і математичних моделей, таких як методи машинного навчання, які можуть адаптуватися до змінюваних умов, даючи точніші прогнози, ніж традиційні лінійні методи

5. Аналіз грошових потоків та ліквідності

- Оскільки в умовах нестабільності критично важливим є збереження ліквідності, необхідно розробити методи прогнозування грошових потоків, що дозволяють не лише оцінювати доходи та витрати, але й враховувати зміни в термінах оплати, зміни в структурі дебіторської і кредиторської заборгованості

Моніторинг та коригування прогнозів

- Створення системи моніторингу для оперативної корекції фінансових прогнозів у разі зміни умов, що дозволить підприємствам своєчасно реагувати на економічні потрясіння та скоригувати свої стратегії.

На сьогоднішній день в наукових працях не достатньо висвітлено питання розробки практичних методик для аналізу і прогнозування основних фінансових показників підприємства в умовах високої економічної нестабіль-

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

ності. Більшість моделей орієнтовані на стабільні економічні умови, що обмежує їх застосування у кризових ситуаціях [8].

Необхідність розробки нових методик для прогнозування ключових фінансових показників підприємств, здатних адаптуватися до високої економічної нестабільності. Серед найбільш важливих показників для прогнозування в умовах невизначеності можна виділити: дохід від продажу, вартість обігових засобів, чистий прибуток, грошові потоки, рентабельність.

Ці показники є основними індикаторами фінансового стану підприємства, тому важливим завданням є забезпечення їх точного прогнозування в умовах мінливих економічних умов.

Висновки. Отже необхідно проводити: розробку адаптивної моделі прогнозування для підприємств, що дозволяє прогнозувати основні фінансові показники навіть в умовах економічної нестабільності. Підвищення точності прогнозів фінансових результатів, що дозволить підприємствам більш ефективно управляти ресурсами, планувати витрати і досягати стійкого розвитку в умовах нестабільності. Зменшення фінансових загроз і втрат від невизначеності завдяки більш обґрунтованому плануванню та готовності до можливих змін у макроекономічному середовищі.

Список використаних джерел:

1. Аверіна М.Ю. Аналіз та оцінка фінансового стану підприємства: шляхи покращення / М. Ю Аверіна // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – №9. – С. 92-100.
2. Білик М.Д. Сутність і оцінка фінансового стану підприємств / М. Д. Білик // Фінанси України. – 2005. – № 3. – С.117-128.
3. Борецька Н. П. Аналіз і прогнозування фінансової стійкості підприємства/ Н. П. Борецька, К. В. Міщенко // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 20. – С. 63-66.

4. Кірейцев Г. Г. Фінансовий менеджмент: навчальний посібник / Г. Г. Кірейцев. – К. : ЦУЛ, 2002. – 495 с.
5. Ковалевська А.В. Критичний аналіз методів оцінки фінансового стану підприємства / А.В. Ковалевська, С.І. Асєєв // Бізнес Інформ. – 2012. – № 3. – С. 163-169.
6. Подольська В.О. Фінансовий аналіз: навч. посібн. / В.О. Подольська, О.В. Яриш. – К.: Вид-во ЦНЛ, 2007. – 488 с.
7. Приходько Н.І. Поняття фінансового стану підприємства: деякі аспекти його визначення / Н. І. Приходько // ФІП ФІП PSE. – 2010. – Т. 8. – С. 188–190.
8. Рудницька О.М. Шляхи покращення фінансового стану українських підприємств / О.М.Рудницька, Я.А. Біленська // Вісник «Логістика». – 2009. – № 649. – С. 132-138

ODDÍL 3. PEDAGOGIKA, VÝCHOVA, FILOZOFIE, FILOLOGIE

§3.1 *MULTIMODAL AND DISCURSIVE APPROACH TO CINEMA DISCOURSE RESEARCH* (**Kosenko A.**, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **Shayner H.**, Lviv Polytechnic National University, **Barabash O.**, Lviv Polytechnic National University)

Introduction. The relevance of the topic of new film genres of film discourse is due to the huge role of cinema in modern society, the significant interest in its study in domestic and foreign linguistic science, the priority of the multimodal approach in modern linguistic research in relation to polycode (multimodal) texts characteristic of communication in society.

Considering the main directions of study of new genres of film discourse by foreign linguists, we note that they are mainly related to its understanding as a multimodal discourse, and the leading method of research is multimodal discourse analysis [1], [2], [3], [4].

Main findings. The priority of only a multimodal orientation is sometimes debated by a number of scholars who propose other ways of studying film discourse. Thus, the Danish researcher D. S. Rasmussen is the author of a project that combines the field of statistics and the structure of cinema as a space of moving images and is aimed at a formalized mathematical and computer description of the process of changes and interrelation of dynamics in the development of cinema discourse [14].

At the same time, currently the multimodal approach is recognized as the most justified in relation to film discourse by the majority of foreign researchers, as it allows, in their opinion, the most complete and accurate description of its

logical and intersemiotic meaning-making processes and, therefore, contributes to a better understanding of the artistic semantics of the film [5], [6].

With this approach, multimodality is interpreted as a special way of existence of an object that simultaneously implements different modes in its essentiality. Spoken and written speech, color, sound, gesture, intonation can act as a mode, that is, any system of values accepted within the framework of a given culture. When creating a film, various techniques specific to cinematography are used, such as the size of the format, which creates a sense of scale or tightness; a plan that brings the characters closer or further away from them; lighting that transports you into a gray reality or a bright fantasy world; superimposing text on a moving image; voiceover; subtitles that appear on the screen simultaneously with the action, etc. Effects created by modes in one or another combination are the subject of study by followers of multimodal teaching. Film discourse, considered as a multimodal text, is a point of intersection of philosophy, cultural studies, narratology and other fields.

The Swedish linguist S. Jensen writes in his dissertation research that the value of multimodal studies lies in their ability to combine different approaches to the study of media production, primarily from the standpoint of communicative studies. Since social communication is not limited to oral or written language, but includes various ways of expressing meaning, such as gestures, looks, iconography, it is necessary to include in the structure of communication and understand how these means interact in communication and create common meaning in the process of intersemiosis [8].

It should be noted that most foreign researchers follow a discursive approach to the analysis of multimodal phenomena (S. Jewitt, J. Bezemer, K. O'Halloran, G. Kress, T. Van Leeuwen, J. A. Bateman, K. Tseng, etc.).). Research work in this direction, initiated by scientists from English-speaking and

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Scandinavian countries, Denmark and Holland, continues at present and in other countries. We emphasize that such work is often conducted in the form of international joint research projects.

The authors of the monograph "Introducing Multimodality", the British researchers S. Jewitt and J. Bezemer and the linguist from Singapore of Australian origin K. O'Halloran, single out three leading currents in the multimodal scientist. system functional linguistics and dialogue analysis - and note that multimodal discourse analysis was formed on the basis of M. Halliday's system functional linguistics. If social semiotics is largely focused on the active role of communication participants, the so-called "sign makers", as well as the social context, then multimodal systemic functional linguistics is focused directly on the semiotic system, that is, the ways in which the structural elements of the text are considered as the result of "semiotic choice" communicator from the many available options, and how these options function and combine with each other [9].

The logic of interpreting multimodal discourse, a type of which is film discourse, is based on the concept of abductive thinking, first formulated by the American philosopher C.S. Peirce. This form of logical inference arises from observations and conditions and is qualified as "best available" or "most likely". As a result, the multimodal interpretation of film discourse is interpreted in foreign linguistics as an active process and the result of the recipient of the film artifact creating the relational meaning of statements and understanding the semantic content of the film in terms of assumptions, hypotheses, logical reasoning derived from various verbal, non-verbal, non-verbal information [12].

Thus, according to the German scientist J. A. Bateman, one of the leading developers of multimedia discourse-analysis in relation to film discourse, the understanding and interpretation of the film is the result of a special cognitive activity of the recipient, which is influenced, on the one hand, by the discourse. the

nature of the film, from the second - subjective perception and understanding of the artifact, conditioned by the recipient's own experience, knowledge, and feelings. At the same time, the discursive nature of film discourse is created by specific discursive relations, with the help of which individual film frames are "stitched" into a single whole, providing a more complex dynamic process of logical unfolding of the semantics of film discourse. J. A. Bateman together with J. Wildfire, based on research in the field of multimodality by G. Kress and T. Van Leeuwen, substantiated the logical principle of interpretation of multimodal discourse, which was applied to the analysis of multimodal art. movies, comics and internet discourse. A significant part of scientific works within the framework of this approach contains the description, analysis, interaction and coherence of semiotic resources used in the specified multimodal artifacts [4].

As part of a joint international project, Dutch and Italian researchers, based on the dynamic nature of the development of film discourse, introduce the concept of "dynamic context" into the scientific field, which is especially in demand in relation to the analysis of multimodal argumentation in film discourse. In this case, multimodal discourse analysis includes a context-oriented principle, which provides for the mandatory inclusion of the influence factor of the discourse context and dynamic changes in the process of decoding complex multimodal argumentation [5].

It is known that in the field of cinema we often witness the release of new versions of existing works of film art with modifications and addition of new characteristics to them - so-called remakes. Remakes are expressions of the changed socio-cultural reality, and they themselves take an active part in the creation of updated cultural images, symbols, lexicon in the conditions of a different historical period.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

The analysis of English-language linguistic works of the beginning of the 21st century shows that the multi-modal discursive approach to the study of film discourse is actively implemented by scientists in the comparative analysis of the original and the remake as related film artifacts. Thus, the researcher from Poland A. Lisetska turns to the comparative multimodal analysis of two films, taking as a basis the narrative-compositional structure of the film text and, relying on the theory of contrastive analysis, the theory of multimodal discourse analysis, capable of revealing the differences and similarities between two multimodal film texts, tied relations of the remake [11].

Another characteristic feature of foreign studies of film discourse is their pragmatic focus, aimed at creating such a multimodal film product that would become an effective tool in various marketing campaigns. The theory of conceptual metaphor by J. Lakoff and M. Johnson acts as a theoretical base in such studies. If the method of identification of metaphors in still images (VISMIP) was initially developed in the Netherlands, then the procedure of identification of cinematic metaphors (FILMIP) was formulated on its basis in relation to film discourse, the author of which is the Spanish linguist L. Bort-M. [5].

Using the FILMIP method, Spanish researchers L. Bort-Mir and M. Ibáñez [5] analyzed the use of an orientation metaphor, one of the types of conceptual metaphors, in a television commercial dedicated to the promotion of the German educational platform Babbel. In the presented multimodal film discourse, a metaphor that creates imagery and expressiveness is used as a tool to convince potential consumers that learning foreign languages is the best way to make a career. The conducted study vividly demonstrates how metaphors of multimodal media become an effective tool in marketing campaigns aimed at encouraging an individual to increase his social status.

In the film, as a complex semiotic system, different codes are combined, creating a coherent meaning that cannot be reduced to the sum of the values of individual codes. In an effort to reveal the cognitive mechanisms of understanding and interpreting the semantics of film discourse, foreign researchers are attempting to combine multimodal discourse analysis with research on tracking the viewer's eyes while watching a film. Thus, German scientists K. Tseng, J. A. Bateman, J. Laubrock, while studying the influence of cohesive auditory and visual signals on the processes of attention and understanding, came to the idea of multimodal cohesion as a tool for multimodal analysis of film discourse. This kind of connectivity goes beyond linguistic cohesion, allowing the creation of multimodal discursive structures that combine audiovisual and verbal modalities. The use of multi-modal cohesion makes it possible to answer the question of how the narrative elements of the film direct the interpretation of its meaning, as well as where the viewer's attention is directed while watching the film, and how this affects the processes of understanding [15].

In the general multimodal stream of linguistic studies of film discourse, foreign experts also consider gender issues. Gender studies are extremely relevant in the West because of the active struggle for gender equality in all spheres of life, including cinema. In particular, the study of Dutch scientists T. Drummond and J. Wildfeer is devoted to the problem of gender representation in cinematography, which in a multimodal context focuses on qualitative and quantitative analysis of gender differences on the example of modern ones. In the course of the study, various modalities and aspects are considered in order to demonstrate how the artistic semantics of the discourse is created and characters representing different genders are perceived [7].

Scientific works published in English at the beginning of the 21st century by leading foreign linguists investigating the problems of multimodality and film

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

discourse served as the theoretical basis for the study of the peculiarities of film discourse translation: Ch. S. Pierce, the author of the theory of abductive thinking put forth by foreign scientists; H. Kress and T. Van Leeuwen, who developed the theory of multimodality of communication; S. Jewitt, J. Bezemer, K. O'Halloran, who substantiated the focus of multimodal linguistics on the semiotic system; S. Jensen, who applied a multimodal approach in the study of media production; J. Wildfeuer (Wildfeuer, 2013; Wildfeuer, Pollaroli, 2018), J. A. Bateman (Bateman, 2019), who substantiated a multimodal approach to film discourse. An important aspect of the work was the research of O. Lisetska, who applied multimodal discourse analysis in a comparative aspect, researching the original and the remake of the film artifact; S. R. Pinto, who used a multimodal approach to study subtitling strategies in film discourse; J. Djordjevycha and D. Stamenkovych, who discovered the effectiveness of using a multimodal approach in the process of training film translators; L. Bort-Mir, who developed the procedure for identifying cinematic metaphors (FILMIP).

One of the major works presented in the field of film translation research belongs to V. Konkulovskiy, who singles out the following film translation techniques in his work:

1. Duplication/dubbing.
2. Translation with subtitles.
3. Voice-over translation.

Dubbing and translation with subtitles became the most widespread, the advantage of which in one or another country is explained by a number of factors: socio-economic, cultural, ideological and political. The researcher defines this term as a collection of all conversational lines in the cinema that create resonance, duality, and dramatic irony. V. Konkulovskiy, considering film dialogue as a unit of translation in his work, notes that it is important not to miss some supporting

points-semantic supports, which are considered as a kind of frame of film dialogue, which must necessarily be explained in the translation text [1].

Foreign researchers also see the significant potential of a multimodal approach in the professional training of translators specializing in film translation. In this regard, the research conducted by Serbian scientists J. Dordžević and D. Stamenković seems interesting, the purpose of which is to reveal the importance of multimodality in the process of recognizing errors in film translation. As a hypothesis, it is suggested that the use of multimodal artifacts in training leads to better results than when relying on a monomodal presentation [6].

Multimodality, covering new fields of research, also enters the field of translation as the most important way of transferring meanings from one language to another. Thus, British researcher S. R. Pinto suggests applying multimodal analysis to study subtitling strategies in film discourse. To identify and analyze linguistic varieties, the scientist uses three main dimensions - textual, diegetic and sociocultural, which together allow to determine the actual language varieties and their formation in the source text and the translated text; communicative functions performed by them; their structure in the context of multimodality; influence on linguistic variations of specific translation strategies; social factors affecting translation decisions. This approach, according to the researcher, allows to go beyond the analysis of the verbal component and study the impact of subtitling strategies in their multimodal, cinematographic and sociocultural contexts. Based on this, we come to the conclusion that, from the point of view of modern foreign linguistics, the semantics of film discourse is created multimodally, and subtitles are more than just a written analogue of oral speech in a foreign language - their meaning is determined in close interaction with the oral language and mise-en-scenes of the film.

In the course of the experiment, a group of students studying English and Serbian languages were presented with fragmentary translations of animated films –

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

first in the form of a monomodal product (film text), and then as a multimodal product (dubbed video). The result of the experiment was the confirmation that the multimodal product facilitates the recognition of translation errors, and the multimodal discourse analysis can be effective in the training of translators in Serbia, as it provides a more accurate transfer of verbal and non-verbal components in the film and therefore a higher translation quality [13].

Conclusion. Thus, film discourse is interpreted in foreign linguistic studies published in the 2000s as a type of discourse that has a multimodal character and includes verbal, non-verbal, audiovisual and other significant extra-linguistic components (format, plan, mise-en-scène). Their synthesis forms the semantics of the film, therefore, the focus of many foreign studies is the question of interaction and coordination of all modes of film discourse, the answers to which allow adequate understanding and interpretation of meaning-making processes. The multimodal interpretation of the nature of film discourse in foreign linguistics was formed on the basis of M. Halliday's systemic functional linguistics.

The multimodal study of film discourse has developed dynamically in Great Britain, Germany, the Netherlands, Spain, Italy, Poland, Serbia and other countries. The leading method of his research is multimodal discourse analysis, within which various private methods, models and procedures are formulated, for example, the model of multimodal cohesion, the FILMIP method, etc.

From the point of view of foreign researchers, the logic of the interpretation of film discourse is based on the concept of abductive thinking proposed by C.S. Pierce, therefore, the interpretation of film discourse is formed as a result of observations and conclusions of the recipient of the film artefact, which are derived from different modalities of the film.

A multimodal and discursive approach to the study of works of film art provides wide opportunities in the field of comparative analysis (for example,

films and their remakes); subtitling; localization of film discourse and detection of translation errors; determination of gender differences on the material of various films; the use of figurative language in film and television productions during marketing campaigns.

Prospects for further research, we consider the possibilities of using the obtained theoretical results to improve the training methods of translators specializing in translation.

References:

1. Конкульовський В.В. Кінокомедія як об'єкт перекладу (на матеріалі англomовних скриптів та їх українських, російських перекладів). Х., 2015. – 243с.
2. Мациборко. Т., Солодка А. «Способи передачі стилістичних засобів англomовного кіно дискурсу при перекладі». ЛОГОС. ОНЛАЙН, Вересень 2020, <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/4597>
3. Шульженко Ю.М. Відтворення іронічного контексту в кіно перекладі. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://oljournal.in.ua/index.php/>
4. Bateman J. A. Multimodality and Matriciality // Poetics Today. 2019. № 40 (2).
5. Bort-Mir L., Ibañez M. Going Up is Always Good: A Multimodal Analysis of Metaphors in a TV Ad with FILMIP, the Filmic Metaphor Identification Procedure // Complutense Journal of English Studies. 2020. № 28 (28).
6. Dordevic J., Stamenkovic D. The influence of monomodal and multimodal presentation on translation error recognition: an empirical approach // Perspective Studies in Translatology. 2020. № 29 (6).
7. Drummond T., Wildfeuer J. The Multimodal Annotation of Gender Differences in Contemporary TV Se-ries. Combining Qualitative Questions and

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Quantitative Results // Annotations in Scholarly Editions and Research, Functions, Differentiations, Systematization / ed. by J. Nantke, F. Schlupkohten. Berlin: de Gruyter, 2020.

8. Jensen S. Musicalized Characters: A Study of Music, multimodality, and the empiric child perspective on mainstram animation. 2021. URL: <https://lnu.se/en/research/searchresearch/research-projects/project-music-multimodality-and-the-empiric-child-perspective-on-mainstream-animation/>

9. Jewitt C., Bezemer J., O'Halloran K. Introducing Multimodality. L. - N. Y.: Rouledge, 2016.

10. Kress G., Van Leeuwen T. Reading Images: The Grammar of Visual Design. 2nd ed. L.: Routledge, 2006.

11. Lisiecka A. Comparing multimodal film texts. The case of the movie "Fame" and its remake "Fame". L.: Routledge, 2019.

12. Peirce C. S. The Philosophy of Peirce: Selected Writings / ed. by J. Buchler. L.: Routledge, 2001.

13. Pinto S. R. Film, dialects and subtitles: an analytical framework for the study of non-standard varieties in subtitling // Translator. 2017. № 24 (1).

14. Rasmussen D. S. Quantifying Uncertainty Negation and the Statistical Language of Film. 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/325416589_Quantifying_Uncertainty_Negation_and_the_Statistic_al_Language_of_Film

15. Tseng C., Bateman J. A., Laubrock J. The impact of multimodal cohesion on attention and interpretation of film // Discourse, Context and Media. 2021. № 44 (1/4).

16. Wildfeuer J., Pollaroli C. When context changes: the need for a dynamic notion of context in multimodal argumentation // International Review of Pragmatics. 2018. № 10 (2).

§3.2 STUDENT AUTONOMY AND INDEPENDENT WORK IN LEARNING
ESP (**Kulish I.**, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, **Nekoz I.**, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, **Koroliuk H.**, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University)

Introduction. The rapid development of information and communication technologies, scientific and technical innovations, achievements in various branches of modern society cause the need for lifelong learning. Mastering professional-oriented knowledge, skills and abilities begins at the first level of higher education and is improved during professional activity, which requires the development of independent learning skills. Therefore, recently much attention in the educational field has been paid to the autonomy and independence of students, the development of these skills and their importance in future professional activity. The Education Charitable Foundation has found that self-regulated, independent learning has a great impact on the progress of students [1]. Experts note that learning is considered autonomous when students set goals, monitor, and evaluate their own academic progress so that they can manage their own motivation to learn [1].

Presentation of the main material. We support the opinion of experts on the importance of the following facts for the development of independent foreign language learning skills: student motivation, goal setting, identification of effective teaching techniques and methods, adjustment of teacher-student interaction, development of certain skills that contribute to autonomy and independence in learning, namely: self-regulation and knowledge construction.

The concept of “autonomy” is defined by dictionaries as:

- the quality or state of self-government [2];
- the ability to make one’s own decisions about what to do and not be influenced by someone else about what to do [3];
- the ability to act and make decisions without any control [4].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Regarding autonomy in the field of education, this concept can include various areas, covering educational institutions, teaching staff, and students.

Higher education institutions play a central role in democratic societies as centers of education and science of the country. Institutional autonomy is a prerequisite for academic freedom, ensuring high-quality education, teaching and research for the benefit of society. Experts distinguish different dimensions of autonomy, namely, organizational, financial, personnel, academic autonomy. Within the framework of academic autonomy, higher education institutions should be able to address a number of issues, namely, admission to higher education institutions, development of curricula, implementation and completion of programs, etc. [5]. Therefore, the autonomy of an educational institution should contribute to improving the quality of education and scientific research.

Regarding teacher autonomy, the European Trade Union Committee for Education states that professional autonomy and academic freedom are key aspects to making the teaching profession attractive [6]. Teachers are the greatest resource of any education system, as they play a crucial role in shaping the future of students. Professional autonomy gives teachers, educators, trainers, researchers and other educational staff control over their work, is motivating, leads to greater job satisfaction and higher levels of professional engagement [6]. Therefore, teacher autonomy contributes to professional development and enjoyment of their professional activities.

Student autonomy is viewed by scholars as a concept that describes the ability of students to control their own path in the educational process [7] or as the ability to control their own learning independently or in collaboration with others [8]. According to educators, responsibility for one's own learning, its content and methods should increase students' interest in the educational process and their independence [7]. Therefore, autonomy in learning contributes to students'

responsibility, their independence and increased motivation in the educational process.

The concept of student autonomy was first developed in foreign language teaching. Although it has now been extended to various learning contexts, it is a key element in language teaching at the present stage [9]. Experts believe that a student who has a certain degree of independence and autonomy in the educational process sets his own learning goals, chooses his own tasks and exercises, and seeks opportunities to apply his knowledge outside the classroom [9]. Therefore, to be autonomous in the educational process, students must have a number of skills that help them take responsibility for their learning.

We support the educators' view that teacher and student autonomy are interrelated concepts of the modern educational process. Developing teaching approaches and methods, the teacher directs them to the development of students' skills and abilities that will contribute to their independence and autonomy in the learning process. The student's educational activity, at the same time, has an impact on the selection of the necessary teaching approaches and learning methods. We consider the key skills of students that contribute to the development of their independence and autonomy, the skills of self-regulation and knowledge construction that are considered to be important skills of the 21st century.

The concept of self-regulation is considered by psychologists as self-control [9]. Self-regulation refers to a system that takes the necessary measures to keep oneself in balance. In addition, psychologists call self-regulation an important part of healthy emotional development [10].

It is worth noting that self-regulation is also an area of pedagogical research. Educators consider self-regulation to be a desirable skill because of the impact it has on educational and behavioural outcomes [11]. Using self-regulation techniques is a way to actively engage passive students in their academic learning.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Students should view learning as an activity that they do for themselves in a proactive way, rather than viewing learning as a hidden event that happens to them as a result of learning [11].

Researchers consider the relationship between such concepts as self-control, self-management, self-observation, learning, social behaviour, self-monitoring [12] and conclude that feedback research and self-regulated learning research should be closely related and require further research in both areas [13]. Researchers refer to the concept of “self-regulated learning” as the ability of a person to understand and control their learning environment. Self-regulation includes goal setting, self-monitoring, self-teaching, and self-reinforcement (Harris & Graham, 1999; Schraw, Crippen, & Hartley, 2006; Shunk, 1996).

Regarding knowledge construction skill, it is worth noting that knowledge construction is defined as the process of independently creating new knowledge or new understanding based on existing knowledge or understanding [14]. This skill is considered by experts to be important and necessary for effective professional development in modern society, because the rapid emergence of new professions and areas of activity requires constant learning and improvement of knowledge. This skill is directly related to the development of autonomy and independence in learning. Since the main task of a higher education institution is not only the special professional training of future specialists, but also the formation and development of necessary skills and abilities that will help to adapt faster in modern society and achieve effective career growth, the development of autonomy and independence is of paramount importance [14].

The purpose of our study is to analyze literary sources to determine the definitions and meaning of autonomy in education, independence in the educational process, development of necessary skills and abilities, as well as to

conduct a survey of students to determine their attitude towards studying a foreign language in a higher education institution, independence and motivation in studying a foreign language, the role of a teacher and a student, etc. 116 students of various specialties and courses of Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University in Ukraine participated in the survey.

The survey results indicate that the majority of students (72.4%) would like to master a foreign language perfectly, a small number of students (6%) gave a negative answer, the remaining students (21.6%) were thinking about learning a foreign language perfectly. These results indicate that although a foreign language is not a future specialty for students, most of them are aware of the importance of a foreign language for their future career or personal life. A small percentage of negative answers may indicate the personal negative experience of certain students in learning a foreign language at a secondary or higher education institution. Approximately similar results were shown by the question of whether students set a goal to learn a foreign language (yes - 59.5%, thought about it - 33.6%, no - 6.9%). These results show that although 72.5% of students would like to master a foreign language perfectly, 59.5% of students set such a goal for themselves.

At the same time, regarding the assessment of their level of knowledge by students themselves, only a third of students believe that they can convey their thoughts using a foreign language, half of students say they could try, and a fairly significant percentage of students say that they could not express their thoughts in a foreign language (Fig. 1).

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Could you convey your thoughts using a foreign language?

116 answers

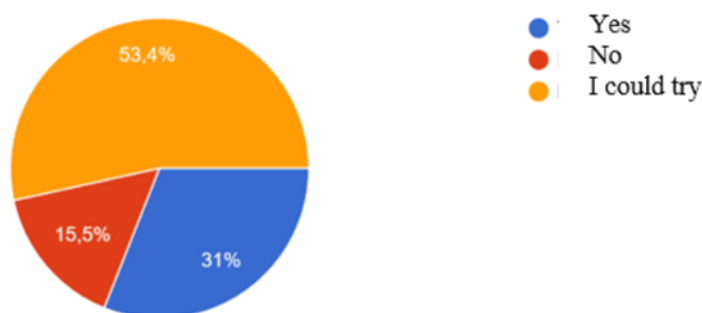

Fig. 1 Students' assessment of their level of foreign language competence

Such results may indicate several aspects related to learning a foreign language and studying at a higher education institution, namely: a relatively low level of basic knowledge of a foreign language upon entering a higher education institution, insufficient motivation to study a professional-oriented foreign language, students' combination of study and employment and lack of the time for their study as a result, personal attitude towards learning a foreign language, stereotypes about a foreign language, etc.

It should be noted that more than half of the students (62.1%) made attempts to improve their knowledge independently, and a third of the students (32.8%) started to do it, but for various reasons this process did not become regular learning, and a small percentage of students (5.2%) did not make such attempts. The latter percentage corresponds to the number of students with a low level of motivation to learn a foreign language. A third of the students who nevertheless started to learn a foreign language independently obviously needed support, consultations and help from a teacher, at least in the initial stages, so that this process could continue, or had insufficient motivation to learn a foreign language.

One of the indicators of autonomy in learning a foreign language is independent study of certain material at home. It should be noted that half of the students work independently regularly, more than a third - from time to time, and a small percentage do not work independently at home (Fig. 2).

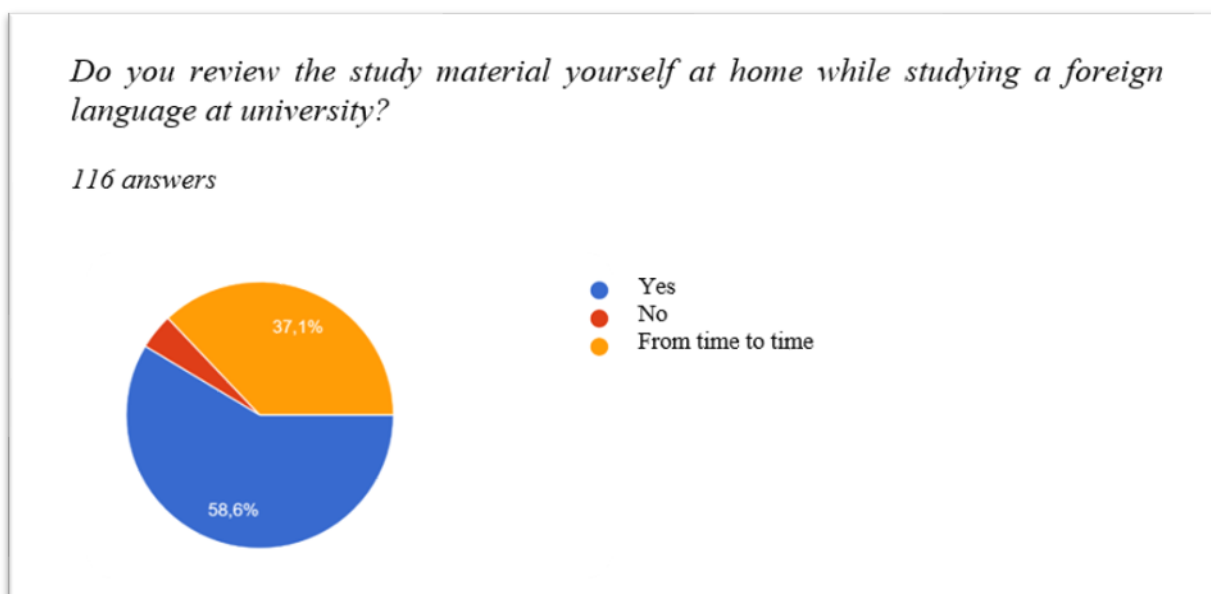

Fig. 2 Independent work of students at home

One of the indicators of autonomy in learning can be the independent search for additional information for better understanding or completing a task. The student survey shows less than half of students (45.7%) search for additional information regularly, about the same percentage (46.6%) - from time to time, and a small percentage (7.8%) of students are not interested in searching for additional information. These percentages are consistent with the percentages regarding motivation for learning a foreign language and independence in the learning process.

Another indicator of independence in learning a professional-oriented foreign language is the selection of articles by specialty for processing and annotations. It should be noted that half of the students (55.2%) would like to find articles on their own from time to time, about a quarter of students (26.7%) would like the teacher to find materials for processing, and 18.1% of students would like

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

to do this on their own regularly. Such survey results indicate quite low level of students' independence in the educational process in general, and in learning a professional-oriented foreign language, in particular.

Concerning the role of a teacher in the educational process and learning a foreign language, students' opinions are divided as follows: more than half of the students believe that the role of the teacher is to help students improve their knowledge of a foreign language, guiding their independent activity and correcting mistakes; about a fifth of the students consider the teacher's function to help students learn to communicate in a foreign language, and a smaller part of the students believe that the teacher's responsibility is to teach students to communicate in a foreign language (Fig. 3).

What do you think is the role of a foreign language teacher?

117 answers

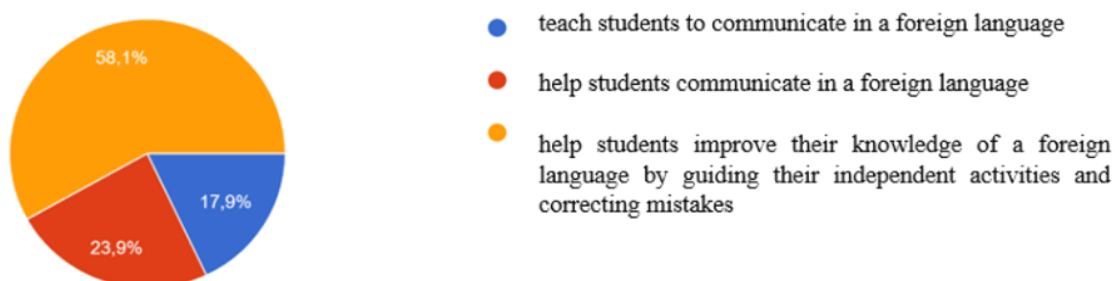

Fig. 3 The role of a foreign language teacher according to students

The results of the study indicate that students are not sufficiently aware of the importance of independent work in achieving the educational goal and the peculiarities of learning a foreign language.

However, students realize that the result of learning a foreign language depends primarily on the student's desire (50.4%), as well as on the cooperation between the teacher and the student (48.7%).

We were interested in the students' opinions regarding the duration or intensity of studying a foreign language at a higher education institution. On this issue, students' opinions are somewhat divided, but more than half of the students believe that it is appropriate to study a foreign language throughout the entire period of study at a higher education institution. It should be noted that a third of the students consider the optimal option – during the 1st year with the possibility of elective subjects in other courses at the students' request. In our opinion, this percentage of students may include students with a high level of foreign language competence who do not see the need for a mandatory subject, or, conversely, some students who are not at all interested in this subject and who want to pay more attention to professional subjects (Fig. 4).

What do you think is the optimal duration of studying a foreign language at university?
117 answers

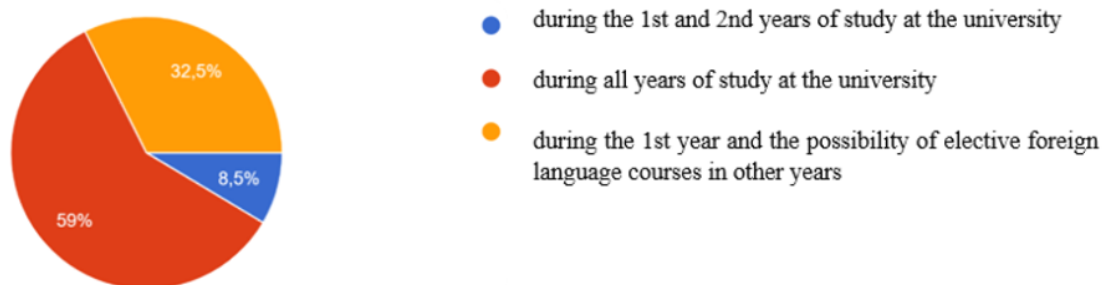

Fig. 4 Duration of studying a foreign language in higher education institutions.

Conclusions. Therefore, most students would like to learn a foreign language perfectly, and more than half of the students set this as their goal. More than half of the students believe that they can convey their thoughts through a foreign language, try to improve their foreign language competence independently, review the lesson materials independently at home, and almost half of the students

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

look for additional materials for better understanding or completing the task. More than half of the students believe that the role of the teacher is to help students improve their knowledge of a foreign language, guiding their independent activity and correcting mistakes, and note that the learning outcome depends on the students' desire and cooperation between the teacher and the student. More than half of the students also consider studying a foreign language in a higher education institution throughout all the years of study at the university to be the best option.

Thus, autonomy in education can include various areas, covering educational institutions, teaching staff, students. Student autonomy is considered as the ability of students to independently control their own path in the educational process. The concept of student autonomy was first developed in foreign language teaching, and it is a key element in language teaching at the present stage. One of the key skills of students that contribute to the development of their independence and autonomy is the skills of self-regulation and knowledge construction, which are important skills of the 21st century. The ability to self-regulation includes goal setting, self-monitoring, self-learning and self-reinforcement. The skill of construction is determined by the requirements of modern society for continuous learning and improvement of knowledge and is directly related to the development of autonomy and independence in learning.

References:

1. Mullings C. Developing independent learning skills that improve outcomes. Last updated on November 7, 2023. Retrieved from: <https://blog.irisconnect.com/uk/blog/9-tips-for-encouraging-students-to-become-independent-learners/>
2. Merriam Webster Dictionary. Retrieved from: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/autonomy>

3. Collins Dictionary. Retrieved from: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/English/autonomy>
4. Oxford Learner's Dictionaries. Retrieved from: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/autonomy
5. Statement on institutional autonomy. *European Higher Education Area and Bologna Process*. Retrieved from: https://ehea.info/Upload/BFUG_SE_BA_84_WG_FV_Statement_on_Institutional_Autonomy.pdf
6. Promote professional autonomy! *European Trade Union Committee for Education*. Retrieved from: <https://www.csee-etuce.org/en/campaigns/make-teaching-attractive/10-key-demands/promote-professional-autonomy/5383-professional-autonomy-and-academic-freedom-are-key-to-making-the-teaching-profession-attractive>
7. Ochoa D. What Is Learner Autonomy and How To Promote It. *Thinkific Plus*. Retrieved from: <https://www.thinkific.com/blog/what-is-learner-autonomy/#what-is-learner-autonomy>
8. British Council. Teaching English. Retrieved from: <https://www.teachingenglish.org.uk/professional-development/teachers/knowning-subject/c/autonomy>
9. Bell A.L. What is Self-Regulation and Why is it so Important? September, 28, 2016. *GoodTherapy.org. Topic Expert*. Retrieved from: <https://www.goodtherapy.org/blog/what-is-self-regulation-why-is-it-so-important-0928165>
10. Perry B.D. Self-Regulation: The Second Core Strength. Retrieved from: https://teacher.scholastic.com/professional/bruceperry/self_regulation.htm
11. Zimmerman, B.J. (2001). Theories of Self-Regulated Learning and Academic Achievement: An Overview and Analysis. In Zimmerman, B.J. & Schunk, D.H. (Ed.), *Self-Regulated Learning and Academic Achievement: Theoretical Perspectives* (pp. 1-65)
12. Burman, J.T., Green, C.D., Shanker S. (2015). On the Meanings of Self-Regulation: Digital Humanities in Service of Conceptual Clarity. *Child*

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Development. 86(5):1507-21. doi: 10.1111/cdev.12395. E-pub., 2015, July, 31.
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26234744/>

13. Butler D.L., Winne P.H. (1995). Feedback and Self-Regulated Learning: A Theoretical Synthesis. *SAGE Journals*. <https://journals.sagepub.com/doi/10.3102/00346543065003245>

14. Kulish I., Nekoz I. Students' Knowledge Construction as a Necessary Skill of the 21st Century in the Context of Professional-Oriented Foreign Language. *Modern Aspects of Science*. 29th volume of the international collective monograph. Czech Republic. 2023. P. 176-192

§3.3 *GENDER POTENTIAL OF PUNS IN ENGLISH CINEMA DISCOURSE*
(**Myskiv I.**, Lviv Polytechnic National University, **Onishchuk I.**, Separate structural subdivision “Ternopil Professional College” of Ternopil Ivan Puluj National Technical University, **Presner R.**, Ukrainian National Forestry University)

Introduction. According to many linguists, certain lexemes of English-language film discourse have a gender potential, which reflects the dominant in society ideas about the behavior and appearance of representatives of both sexes, the tendency to broadcast both established gender stereotypes and alternative ones. Translational transformations in the reproduction of English-language gender stereotypes directly depend on its component composition [1], [2], [3], [4].

The purpose of the research is to determine the gender potential of the lexical units of the English-language film discourse through a versatile (conceptual, semantic, axiological, contextual) analysis of new words and new word meanings within the identified thematic groups of the film vocabulary. This goal determined the task of the research: to distinguish metakinoxemics by thematic content and gender basis; to reveal the features of feminine, masculine and gender-neutral external behavioral display expressed in the analyzed lexical units of English-language film discourse; analyze the identified masculine, feminine and gender-neutral characteristics in terms of their compliance with generally accepted gender stereotypes; to reveal the value orientations and evaluative judgments of representatives of both sexes reflected in the composition of the analyzed lexical units, to comment on the existing trends in the film environment that violate previously existing gender taboos. A comprehensive approach to the study of lexical units of English-language cinema, discourse and puns, in particular, determined a set of basic research methods: this analysis is conceptual (aimed at describing the conceptual content underlying the meaning of linguistic units), axiological (consists in identifying the values expressed in language and texts),

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

semantic . Contextual analysis, which was used in the work as an additional method, made it possible to consider the material studied in the complex of relationships of its private components. Also, a complex of general scientific methods is used to solve specific research tasks, namely comparative analysis, study and interpretation of theoretical sources, analysis of practical sources, comparison, research.

Main findings. The translation of a pun in comedy films is mostly possible either by selecting words that are similar in sound and meaning (nuclear - core away), or by transferring the semantic component (pancake - cheesecakes), or by preserving the very idea behind this pun, when we strive to achieve dynamic equivalence, that is, the same effect on the viewer as the original. Unfortunately, occasionally we encounter the impossibility of transfer, as was the case with the rich significant word drill. This happened due to the lack of a corresponding homonym in the Ukrainian language. Other options we usually use in this case: the selection of a related meaning or transfer of an idea (pragmatic approach) does not work, because, firstly, we are limited not only by the audio series, sometimes by the pronunciation of the hero of the phrase, but also by what is shown on the screen - the video series. Thus, the words must match what is shown on the screen. At the same time, in connection with the same limitations, as we wrote earlier, the methods of compensation and description are practically impossible (only under the condition of either compression or omission other parts of the phrase. The strategy of domestication was also used in the translation of the film in order to bring the content closer to the thesaurus of young people:

Hey! Pick on someone your own size

Гей! Спробуй наїхати на кого-небудь більшого.

In this case, the lexeme наїхати is used to denote the concept of offending someone.

All right, rest time's over. Come on.

Годі вилежуватися, дівки.

The lexeme is a slang variant of the lexeme girl. A similar lexeme is used in the following example: *Now let's do this.*

До діла, друзяки.

Друзяки – slang address to friends in Ukrainian-speaking culture. It should be noted that the strategy of domestication used in the translation of the feature film brings the audience closer to the realities familiar to representatives of Ukrainian-speaking culture.

For example,

It's the dressing. Get it on the side

Це все соуси. Забуть про майонез.

Mayonnaise is one of the most popular sauces among Ukrainians, so the use of this lexeme is a motivated approach to Ukrainian-speaking culture. The following example also demonstrates the culinary preferences of Ukrainians. Although potatoes are the most popular vegetable in Ukraine, the translator used the lexeme of eggplant with a designation often used by Ukrainians, namely, blue. In this case, the nomination of the object according to the external feature - color.

*Tomayto, tomahto. Potayto, potahto. No one
actually says "potayto", have you noticed that? –*

*Томати – так тримати. Баклажани – для гурмана. Чому баклажани
називають «синенькими»? Вони ж фіолетові.*

Attributive constructions with adjectival, verbal, and substantive attributes and attributive constructions with internal predication deserve attention. In addition, one post-positive attributive construction was recorded. The most frequent type, encountered 37 times (49%) - substantive attributive constructions. Attributive constructions of gender orientation with an adjective attribute are the second most used type of attributive constructions (30 cases of consumption,

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

39%). They are followed by attributive constructions with internal predication (5 cases of use, 7%) and constructions with a verbal attribute (3 cases of use, 4%). The attributive constructions with a gender orientation encountered can also be divided by quantitative composition. According to this classification, they are divided into two-term and multi-term phrases. Thus, we found 53 two-member and 22 polynomial word combinations. Substantive attributive constructions have an additional classification. Researchers also divide them according to the type of semantic relations that arise between the elements of the phrase. The constructions encountered in the above-mentioned comedy “Trainwreck” are characterized by the presence of the following semantic relations:

- possessive relations: department party;
- locative relations: garage sale, bedroom closet;
- specific relations: bee season, throat doctor;
- theme relations: Superman movie;
- destination relations: coffee table, breakfast cereal;
- composite relations: peanut oil, chicken carbonara sandwich;
- comparative relations: snail mail, string theory;
- result relations: radiation poisoning, panic attack.

Word-combinations bulk mail-order feminine hygiene products company are characterized by the presence of several internal semantic connections, accordingly, several types of semantic relations are formed within it. Thus, this attributive construction can be divided into the following semantic groups: bulk mail-order company and feminine hygiene products, within which special relations and destination relations are formed, respectively.

Let's consider the translation of gender-tinged puns in the movie “Trainwreck”. It is known that word play is particularly difficult to adapt from the source language to the translation language, because the use of puns creates comic situations that are not understandable to everyone.

Table 1.

Puns with gender coloring [5], [6].

Original	Translation
You have been lying to each other for a long time. And you like other dolls. And they make new ones every year.	Ви давно один одному брешете. І тобі подобаються інші ляльки. І щороку роблять нових.
Want a doll that is your main doll's best friend? That's why my mother and I are separating. Monogamy does not exist.	Хочете ляльку, яка найкраща подруга вашої головної ляльки?
Where is the end of your end?	Ось тому ми з мамою і розлучаємося. Моногамії не існує.
Hi everyone, my name is Emmy. You just don't need to bend spades.	Де у твого кінця кінець?
The main rule: never, never sleep in the same bed with him.	Всім привіт мене звати Еммі. Ось тільки не треба пики кривити.
Kind, cute, but straight as an ice statue in bed.	Головне правило: ніколи, ніколи не ночуй з ним в одному ліжку.
What happened - the monastery has a day off? The more nervous I am, the more I smile.	Добрий, милий, але в ліжку прямий як крижана статуя.
We're not in a circus, and you're not a red-haired clown.	Що сталося - у монастирі вихідний?
- Who is our audience?	Чим більше я нервуюся, тим більше усміхаюся.
- Anyone who hasn't died.	Ми не в цирку, і ти не рудий клоун.
Find out if garlic affects the smell and taste of semen.	- Хто наша аудиторія?
So what do we have, a theater of one actor? Because I didn't buy a ticket.	— Кожен, хто не здох.
Is she a foreigner or just gorgeous?	З'ясуй, чи часник впливає на запах і смак сперми.
Cute, right? So break down. She is deeply married.	То що у нас, театр одного актора? Бо я квиток не купувала.
Oh, what a sweater Tom has! He is straight out of the show "Catch the Pedophile".	Вона у вас іноземка чи просто офігенна?
Homes where nurses do not rape patients are expensive.	Симпатична, правда? От і обломіться. Вона глибоко заміжня.
Our dad didn't sniff cocaine, he was just an alcoholic.	О, який у Тома светр! Він прямо як із шоу «Злови педофіла».
Winning is not the main thing. Winning is sport.	Будинки, де медсестри не гвалтують хворих, коштують дорого.
Please don't speak Chinese during sex.	Наш тато кокаїн не нюхав, він був просто алкоголік.
- Do you have big ambitions?	Перемога не головне. Перемога – це спорт.
- Because I have big dogs.	Будь ласка, не треба говорити китайською під час сексу.
I'm Mark Wahlberg who ate Mark Wahlberg.	- У вас великі амбіції?
We're going to make The Third Extra 3, starring my fist and your ass.	— Бо маю великих собак.
It is worth dying - and immediately you are a saint.	Я Марк Волберг, який з'їв Марка Волберга.
I walk like Beyoncé, we always get confused.	Ми знімемо "Третій зайвий 3", у головній ролі мій кулак і твоя дупа.
	Варто померти — і одразу ти святий.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

- This article will be killer.
- Yes, everyone will die of boredom.
Why doesn't anyone write about men who masturbate while playing hockey?
I was like glass... Only two glasses. Three maximum. Four, she remembered.
Why is he calling? You already fucked.
Maybe I'm saying this in vain, but I think he'll take a painkiller.
And this is us kissing on a rock. Do you know how many homeless people have been reminded on this rock?
My father likes him, but no one likes him. My father even considered Mother Teresa a fraud.
I want this sweet cut to end in a bloody massacre.
Never in my life will I let an oriental woman touch me below the waist.
If you want to overcome suffering, don't suffer.
Bring my tiara: it is between pearls and diamonds.
We didn't swear.
My parents said: "Don't fall asleep angry."
An overdose of love.
Life is pain. But meeting Dr. Connors taught me not to be afraid of pain.

Я ходжу як Бейонсе, нас завжди плутають.
— Ця стаття буде забійною.
— Так, усі помруть від нудьги.
А чому ніхто не пише про мужиків, які мастурбують під хокей?
Я була як скло... Усього дві чарки. Три максимум. Чотири, згадала.
Навіщо він дзвонить? Ви ж уже трахали.
Може, дарма я це говорю, але я думаю, він никне знеболювальне.
А це ми цілуємось на скелі. Знаєте, скільки бомжів на цій скелі нагадили?
Він подобається моєму батькові, а йому ніхто не подобається. Мій батько навіть матір Терезу вважав шахрайкою.
Хочеться, щоб ця солодка нарізка закінчилася кривавою різаниною.
Ніколи в житті не дам східній жінці чіпати мене нижче за пояс.
Хочеш перемогти страждання — не страждай.
Принеси мою тіару: вона між перлами та діамантами.
Ми не лаялися.
Мої батьки казали: "Не засинай злим".
Передоз кохання.
Життя це біль. Але знайомство з доктором Коннорсом навчило мене не боятися болю.

We offer four basic universal techniques for translating puns, which were used during the translation of the movie "Trainwreck":

- omission (complete elimination of the language game);
- compensation (replacement of the original element with a similar or other element that fills the loss of information and is able to have a similar (similar) impact on the reader);
- Tracing (construction of lexical units based on the model of corresponding words of a foreign language by accurately translating their significant parts or borrowing individual meanings of words);
- translation commentary.

Below we will consider how the translator of the film “Trainwreck” copes with the task of transferring a pun: I understand you're getting out. Getting out. Getting out of what? Bed? My head? The closet? Don't flirt with me, Dry Eye. I'm a busy man [5].

Ви вирішили дати собі спокій? Спокій? Який спокій? Вічний? Спокій нам тільки сниться. Можна без еківоків, у мене багато справ.

When translating the idiom literally get out of the closet («вийти з шафи») the meaning of the joke is lost, since this phrase means admitting one's non-traditional sexual orientation, so the translator resorts to omitting it. Phraseological puns have phraseological features, and the play of words based on phraseological units often does not exclude the participation of lexical units. When translating such components that do not correspond to the phraseological system of another language, tracing, descriptive translation, and lexical translation are most often used.

Here are other examples of the translation of puns:

Dry Eye, як Chinese James Bond. "Ricense" to kill [5].

Такий собі китайський Джеймс Бонд - Лісеньзія на вбивства (з китайським акцентом).

In this translation, part of the joke is lost, since the translator does not find an equivalent for the word ricense, losing the communicative component of the translation, which is determined by the effect on the viewer, and not by the transmission of the linguistic composition of the source text. The sentence refers to the subtitle of one of the parts of the James Bond film series, License to Kill. However, in the original phrase, two things are played out - both about the accent and about rice. Considering the concept of film translation, it should be noted that its goal is the interlingual conversion or transformation of the film text with full preservation of the features of the original film language. Let us give an example

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

of a successful translation of such a complex phenomenon as a pun. So in the American comedy film “Trainwreck” there is a pun built on neologisms:

You don't get it, Leonard. I'm going to miss so much the unified field theory, cold fusion, the dogapus. What's a dogapus? Hybrid dog and octopus. Man's underwater best friend.

The comic effect in this dialogue is achieved due to a neologism, which is formed by merging the words dog (“собака”) and octopus (“восьминіг”). This pun allows you to use the tracing technique, which was successfully done by the translator:

Ти не розумієш, Леонарде. Я стільки пропущу: єдину теорію поля, холодний ядерний синтез, пісенога. Пісеньога? Це гібрид собаки та восьминога. Найкращий підводний друг людини.

In this translation, we can see that the translator managed to preserve the comic effect produced by the pun in the original. In the following example, we will consider the use of stylistically neutral expressions when translating colloquial vocabulary:

Two thousand hits! [5].

Дві тисячі переглядів!

To convey the stylistically colored word hits, the translator chooses a completely adequate neutral correspondence "views", but it is worth noting that the translation is chosen incorrectly: in the scene of watching a video on a laptop, it is clearly visible that the video has been viewed by more than two million users. And the word hits does not mean views, but likes. This significantly affects the perception of the plot, since it was the wide publicity of the video that was the driving force of the story.

Special translation difficulties can arise when different concepts can be hidden behind the same lexical unit. In order to find and further understand, the

translator needs to have background knowledge, that is, knowledge of the general conditions, situation, environment, environment of the culture in which the story takes place. In the following example, we will consider how a translator copes with the task of translating reality:

Mr., what time is it? [5].

Скільки часу, містере?

In the English-speaking world, there is a popular family sports game called "How Much Time, Mr. Wolf?", and the phrase from the movie is a reference to this game, known only to speakers of Anglo-American culture. That is why the translator resorts to one of the most important ways of translating realities - transcription, when the sound of the word of the source language is transmitted through the letters of the translated language.

Conclusion. Thus, it can be concluded that to convey the plot of the feature film, as well as the characteristics of its characters, the translator uses techniques that slightly change the perception of the entire work by the Ukrainian-speaking viewer. This significantly affects the ability to form an opinion about the original film and characters, as well as to guess the director's intention. It should be remembered that one of the most important functions of cinematography - informative and communicative - must be fully conveyed in dubbing, with the help of an adequate translation of the original text. The scientific novelty and theoretical significance of the research lie in an attempt at theoretical substantiation and practical testing of the expressed hypothesis. The novelty of the work is determined by the specifics of the perspective of the current research, namely, the thematic and gender classification of gender-marked film vocabulary; lexical units of the English-language film discourse are considered within the framework of the semantic and axiological approach of identifying gender potential; ideas about gender features fixed in the lexical units of the English-language film discourse are

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

revealed; some lexemes of English-language film discourse under study. demonstrate a tendency to erase gender differences, break gender taboos, which coexists with the traditional positioning of representatives of one or another sex.

The perspective of the research is seen in the possibility of further study of English-language stereotypes of film discourse with a gender component, the use of research material and strategies as a basis for creating a comprehensive work on the semantic and axiological analysis of the vocabulary of a number of discourses that have interdiscursive connections with the film discourse.

References:

1. Bort-Mir L., Ibañez M. Going Up is Always Good: A Multimodal Analysis of Metaphors in a TV Ad with FILMIP, the Filmic Metaphor Identification Procedure // Complutense Journal of English Studies. 2020. № 28 (28).
2. Dordevic J., Stamenkovic D. The influence of monomodal and multimodal presentation on translation error recognition: an empirical approach // Perspective Studies in Translatology. 2020. № 29 (6).
3. Drummond T., Wildfeuer J. The Multimodal Annotation of Gender Differences in Contemporary TV Se-ries. Combining Qualitative Questions and Quantitative Results // Annotations in Scholarly Editions and Research, Functions, Differentiations, Systematization / ed. by J. Nantke, F. Schlupkohten. Berlin: de Gruyter, 2020.
4. Lisiecka A. Comparing multimodal film texts. The case of the movie "Fame" and its remake "Fame". L.: Routledge, 2019.
5. Trainwreck. <https://www.imdb.com/title/tt3152624/>
6. Дівчина без комплексів. Український дубляж https://uakino.club/filmy/genre_comedy/1303-dvchina-bez-kompleksv.html

§3.4 ENCOURAGING SOCIAL AND EMOTIONAL LEARNING IN ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE CLASSROOMS: A WIN-WIN FOR STUDENTS' HEALTH AND LANGUAGE DEVELOPMENT (Raikhel A.M., Mukachevo State University)

Introduction. The increasing global emphasis on social-emotional learning (SEL) in education highlights the importance of addressing the emotional and social needs of students alongside cognitive development. This article explores the integration of SEL into English as a Second Language (ESL) classes, emphasizing its critical role in fostering language acquisition, enhancing student engagement, and promoting a supportive classroom environment. By adopting a holistic approach that respects the diverse backgrounds of ESL learners, educators can facilitate a more effective and inclusive learning experience. Students' well-being is of the utmost importance. Students that are experiencing a crisis "benefit from being engaged in learning activities through community approaches with an emphasis on well-being" [5]. Students need to be able to reflect on how the world is changing, and teachers need to establish safe spaces for them to do so at times of crisis. Before the classroom can be used as a venue for learning and tests, it must first have the capacity to provide students with opportunity to reflect, readjust, and remove themselves from the conditions in which they normally find themselves. It is important for students to be able to adequately communicate their feelings in the classroom, including feelings of sadness, rage, stress reduction, and relaxation. In recent years, educators have recognized the importance of equipping students with social-emotional skills that are essential for success both within and outside of academic settings. Social-emotional learning encompasses the processes through which individuals acquire essential skills in emotional regulation, interpersonal relationships, and decision-making. This article argues for the integration of SEL into ESL classes, suggesting that such an approach not only enhances language

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

acquisition but also fosters a culture of empathy and understanding among diverse learners.

Teaching of English to speakers of other languages (also known as ESL) and social and emotional learning (sometimes known as SEL) are two topics that are discussed in this article. The article illustrates how social and emotional learning (SEL) can improve language acquisition, student participation, and the overall climate of the classroom. ESL students often face unique challenges, including language barriers, cultural adjustments, and social isolation. These challenges can hinder their academic performance and emotional well-being. By explicitly addressing the social and emotional needs of these learners, educators can create a more supportive and engaging learning environment. Research suggests that when students feel emotionally safe and supported, they are more likely to take risks in their language learning and develop a positive attitude towards language

Outlining the Key Research Findings SEL is defined by the Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL) as the process through which individuals acquire and effectively apply the knowledge, attitudes, and skills necessary to understand and manage emotions, set positive goals, feel and show empathy for others, establish positive relationships, and make responsible decisions. The five core competencies of SEL are:

- Self-awareness

ESL students need to build confidence in their language abilities. Activities that promote self-awareness—such as reflective journaling or self-assessment—allow learners to recognize their strengths and areas for improvement. Additionally, teaching self-regulation strategies can help students manage anxiety related to learning a new language.

- Self-management

Encourage students to set personal language learning goals, fostering a sense of ownership and responsibility for their learning journey.

- **Social awareness**

Integrating group work and collaborative tasks in ESL classes encourages students to interact with peers, fostering social skills and creating opportunities for meaningful communication. Role-playing and peer feedback sessions can enhance social awareness and build empathy, as students learn to appreciate diverse perspectives.

- **Relationship skills**

Establishing ground rules that promote respect, active listening, and open-mindedness will create a safe space for students to express themselves and engage in language practice without fear of judgment.

- **Responsible decision-making**

Language learning often involves making choices about communication strategies, vocabulary use, and cultural appropriateness. Teaching decision-making skills in the context of language use helps students analyze their responses in various scenarios, promoting higher-order thinking and critical reflection.

These competencies play a crucial role in helping students navigate the complexities of learning a new language and adapting to new cultural contexts.

The instruction of English as a Second Language (ESL) encompasses not only grammar and vocabulary but also necessitates comprehension of the social and emotional contexts in which language is employed. Social Emotional Learning (SEL) emphasizes cultivating students' competencies in emotional regulation, goal setting, connection building, and responsible decision-making. Incorporating SEL into ESL classes can improve students' language acquisition and classroom experience. Emotionally responsive teaching entails a keen awareness of students' experiences and difficulties, both within and beyond the classroom. It involves instructing individuals in awareness techniques to navigate the intricate emotions associated with the human experience and their identity. This entails positioning

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

the cultures of the students we teach at the core of the curriculum, utilizing the classroom as a conduit between a student's cultural background and the educational culture. Social-emotional learning is a process that fosters self-awareness and self-confidence while facilitating the attainment of learning objectives. It is crucial for pupils as it synchronizes academic performance, enhancing efficiency and significance. Social-emotional learning significantly contributes to self-management and motivation; students become more productive in educational and social contexts as they learn to prioritize. Additionally, it provides emotional support and fosters empathy. Students significantly benefit from social-emotional learning, particularly emotional growth and decision-making skills.

Numerous educators, practitioners, and psychologists worldwide are investigating and applying social-emotional learning (SEL) methodologies in educational practices. Significant contributions in the field have been made by D. Goleman, E. Rockefeller Growald, M. T. Greenberg, M. U. O'Brien, J. E. Zins, L. Fredericks, M. C. Wang, H. J. Walberg, J. A. Durlak, R. D. Taylor, A. B. Dymnicki, C. Domitrovich, B. Bumbarger, C. M. Kam, C. T. Walls, J. W. Payton, P. Graczyk, D. Wardlaw, M. Bloodworth, and C. Tompsett, who have developed the theoretical framework for the application of social-emotional learning (SEL) in educational institutions at various levels, establishing correlations between instruction that incorporates social-emotional components, students' emotional intelligence, and their elevated academic performance. Social-emotional learning (SEL) has gained relevance in classroom instruction in recent years as more students are obtaining their education without self-awareness (the ability to perceive emotions). Social and emotional learning (SEL) is part of educating the whole person. Therefore, it affects all elements of students' personalities. SEL involves learning and practicing skills for emotion management, goal setting, empathy, constructive relationships, decision-making, and problem-

solving (CASEL, 2012). SEL integration improves English-language classroom climate, student-teacher connections, and overall success [6]. The practice of SEL in English classes fosters soft skills, including emotional management, self-care, self-regulation, and relationship building for real-life situations [3]. Some actions must be completed before implementing SEL. First, educators must change their methods, procedures, and mindsets. Teachers should identify the link between emotions, actions, and language and encourage pupils to express their emotions to link feelings to actions [6]. Additionally, a learning place, whether physical or virtual, should promote learning, cooperation, and equal participation. Teachers and students should create values-based recommendations instead of rules. SEL must be adopted gradually but consistently with frequent informal assessments. Promoting effective SEL practices requires involvement from educational authorities [6].

Practical Strategies for Implementation Since the beginning of the conflict in Ukraine in 2014, there have been disruptive events that have occurred in classrooms all around the country. As a response to this crisis, many educators have banded together to search for solutions to essential problems in the field of education. We, as educators, interact with children who have been through traumatic experiences brought on by a variety of factors, such as mental illness, abuse, and issues associated with war, such as fear of bombing, loss of family and home, uncertainty about the future, and so on.

One of the responsibilities of a teacher in the modern era is to prepare students for the future, which may appear uncertain amid these challenging times. Integrating Social-Emotional Learning (SEL) into English as a Second Language (ESL) classes can greatly benefit students in Ukraine, particularly in light of the country's unique educational landscape and the challenges faced by learners as a result of conflict and societal change. To successfully integrate SEL into ESL classes, educators can adopt several practical strategies

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

The creation of space and time

To provide socio-emotional support in the classroom, creating a space and time during the day for children to chat is vital. Establishing ground rules that promote respect, active listening, and open-mindedness will create a safe space for students to express themselves and engage in language practice without fear of judgment. This can be done either before or after school. This could be a reference to study hall or education after school. Students are provided with a safe environment to congregate after school, as well as the opportunity to receive scholastic assistance and to have a conversation with a teacher about any stress they may be experiencing. Within the virtual classroom context, teachers can communicate with students about the times of the week when they will be available for contact through video conferences, messaging tools, or email. One can create student-friendly environments in a variety of ways, including through the use of traditional classroom settings as well as through the use of online platforms. There is a consensus among professionals in the mental health field that it is of utmost significance to make these services that support students' mental health more widely available in schools [7].

Positive methods for managing stress

Mental health practices are frequently not as widely recognized as they might be in many countries. Experts recommend that educators investigate how cultural perspectives of mental health are embedded inside their respective contexts. Students may frequently assist teachers in this regard, and they can also offer their opinions on what they consider to be socially acceptable. [1] Some techniques to help you relax include taking slow, deep breaths and imagining yourself in a tranquil environment. In addition to preparing pupils for language learning, visualizations can relax the brain region associated with the fight-or-flight response, thereby allowing students to feel safe. The ability of other areas of the

brain to respond in a manner that is intelligent and logical is made possible when this particular part of the brain is calm. Therefore, teachers can assist students in de-stressing and concentrating by attending to the socio-emotional requirements of the pupils. Meditation and breathing exercises are two practices that improve brain clarity and cultivate a more optimistic outlook on learning.

The Curriculum Contextualization

Both academics and students' social and emotional needs should be the primary focus of the learning process for students. Models of language acquisition and visualizations are complementary tools that function well together, as was discussed earlier. Educators should identify specific social-emotional competencies to target within their lessons, aligning these objectives with language learning goals. Teachers may incorporate a variety of graphics that are appropriate for English-level students. The language and imagery used must relate to the area and the things commonly believed to be peaceful. The teachers of advanced English language learners can ask their students to visualize a location that gives them a sense of security. In the following step, the instructor should encourage the students to investigate their envisioned location by using all five of their senses. Using these sorts of representations not only helps students learn vocabulary and concepts in the English language, but they also have the potential to calm and support them when participating in activities and lessons in the classroom. The teachers then explore ways the students might use these activities to relax outside the school, whether at home or in their neighbors' communities. The alignment of academic achievement, enhancement of efficiency and importance, and the promotion of emotional growth and empathy are why social-emotional learning is crucial for students. Selecting texts and resources that reflect the diverse backgrounds of students honors their identities and encourages engagement, allowing students to connect personally with the material. Personalizing courses,

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

enhancing student support, and promoting communication and collaboration are all possible outcomes of incorporating gratitude practices, bibliotherapy, and photo stories into the classroom. By putting these tactics into practice, teachers can assist children in coping with stress, anxiety, and psychological trauma, which ultimately leads to an improvement in the students' overall well-being and academic achievement. Encourage students to reflect on their learning experiences and social interactions through journal entries or group discussions.

First aid in the field of psychological (mental health)

Research indicates that there is a growing demand for mental health treatment, but the current medical system is unable to accommodate this demand. In a crisis, teachers are frequently the first to assist their kids. According to professionals in the field of psychology, educators need to have training in psychological first aid (PFA) to be prepared for an increase in stress and depression to occur during or after a crisis. [4] Our job is to assist in stabilizing a student experiencing a crisis until they can meet with a mental health care practitioner trained in the field. Mental health first aid is an instant intervention provided to individuals experiencing depression, mental diseases, psychological issues, crises, or challenging circumstances. This assistance can be administered until the individual receives suitable expert treatment or the crisis is resolved. Understanding how to assist kids in crisis circumstances is essential for educators, as we frequently interact with students and can identify their issues or concerns. This enables us to help them recognize their needs and encourage them to seek support and guidance. Educators have a fundamental role in providing mental health first aid to persons facing mental health concerns, emergencies, or challenging situations. Educators have a responsibility to be aware of how to assist students experiencing a crisis, including determining their requirements and encouraging them to seek professional care. Active listening is one of the most

important tactics for handling stress and crises. Other critical strategies include positive stress management, contextualizing curricula, self-care, and setting limits. Incorporating calming tactics into the learning process, promoting student comfort, and creating opportunities for social engagement are all crucial components of trauma-sensitive teaching. With this method, students can become accustomed to the routines that are followed in the classroom, which results in increased calmness and confidence in their abilities. Routines benefit learning and comprehension by developing a sense of independence and alleviating stress. Check-ins create a welcoming atmosphere, which also helps to strengthen a sense of connection.

Self-care and setting a boundary

People who teach are known to be resilient. Due to their long hours, heavy workloads, and the obligation to support students, they experience a level of stress uncommon in other occupations. So the question that arises is: Who is concerned about teachers? Secondary trauma, compassion fatigue, and burnout are some realities teachers face in their careers. We can't be able to care for other people if we do not take care of our health. [4]

During challenging circumstances, the solutions that are outlined in this article could be helpful to teachers. How teachers assist their students will vary from one another. Educating pupils in areas other than academics is something that we must continue to discover how to do.

In addition, we are now required to teach socio-emotional wellbeing to every student. In education, social and emotional learning refers to a method of instruction in which teachers assist students in overcoming stressful situations by including tactics that promote relaxation in the learning process. This teaching method makes students feel at ease and provides opportunities to learn and interact with others. The most significant benefit is that it will enable them to recover from traumatic experiences by taking baby steps. ESL students often face unique

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

challenges, including language barriers, cultural differences, and potential feelings of isolation. Addressing these challenges through SEL can lead to numerous benefits, including:

- **Increased Engagement:** Students may be more motivated to participate in lessons when their emotional needs are met.
- **Improved Language Skills:** SEL fosters a positive classroom climate where students feel safe and encouraged to practice their language skills.
- **Enhanced Collaboration:** By building social awareness and relationship skills, students can work more effectively in pairs and groups, which are essential components of language learning.

To effectively integrate SEL into ESL instruction, educators can implement the following strategies:

Group projects and peer-teaching activities promote relationship-building and enhance communication skills. Assign a group project that encourages collaboration on a topic of interest, allowing students to work together to create a presentation, poster, or short video.

Implementation:

- Allow students to choose their groups based on mutual interests or assign them diverse groups to foster interaction among different cultural backgrounds.
- Set clear objectives and encourage each group member to take on specific roles (e.g., researcher, designer, presenter) to promote accountability.
- Have groups present their projects to the class, followed by a peer feedback session.

This promotes strong relationship skills, teamwork, and conflict resolution, as students must navigate working with peers while communicating in English. Organize **cultural sharing days** where students can present aspects of their own culture, traditions, or personal stories to the class.

Implementation:

- Invite students to prepare a short presentation, poster, or traditional food to share with their classmates.
- Facilitate discussions following each presentation, encouraging questions and reflections.
- Highlight the importance of respecting diverse perspectives and backgrounds.

This activity fosters cultural awareness, empathy, and appreciation for diversity, while providing a platform for language practice in a meaningful context.

Make students **express their feelings** and experiences related to language learning through journaling, discussions, or artistic expressions. This helps promote self-awareness and emotional regulation. Encourage students to keep a feelings journal where they write about their emotions, experiences, and challenges related to learning English or adjusting to a new culture.

Implementation:

- Set aside a few minutes at the beginning or end of each class for students to write.
- Prompt them with questions such as: "What made you feel proud this week?" or "Describe a challenge you faced and how you dealt with it."
- At the end of the month, allow students to share entries (voluntarily) in pairs or small groups.

This activity promotes self-awareness and emotional regulation as students reflect on their feelings and learn to articulate them in English.

Foster a sense of community and positivity in the classroom through regular **gratitude circles** where students express appreciation for each other.

Implementation:

- At the beginning or end of each class, have students sit in a circle and share something they are grateful for, whether it's related to their language learning journey or something personal.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

- Encourage students to express gratitude towards classmates, allowing for a supportive environment.

- Vary the format occasionally by having students write down their thoughts and share them anonymously.

This develops a culture of kindness and respect in the classroom, enhancing social awareness and relationship skills.

Use role-playing and simulations to help students understand diverse perspectives and experiences, thereby enhancing their social awareness.

Implementation:

- Create scenarios relevant to the students' lives and interests that involve social interactions.

- Divide students into pairs or small groups and provide them with scripts or guidelines for the role-play.

- After role-playing, facilitate a discussion on how students felt during the interaction, the challenges they faced, and alternative ways to handle the scenario.

This activity enhances social awareness, communication skills, and empathy by allowing students to practice language in realistic contexts.

Encourage students to set personal language **learning goals**, fostering a sense of ownership and responsibility for their learning journey. Conduct peer review sessions where students provide constructive feedback on each other's speaking or writing tasks.

Implementation:

- Teach students how to give and receive constructive feedback by modeling the process and providing sentence starters (e.g., "I liked how you...", "Next time, you might consider...").

- Pair students up or create small groups, and have them share their work with each other in a safe and supportive setting.

- Encourage a focus on both strengths and areas for improvement, emphasizing a growth mindset.

This practice enhances communication skills, fosters empathy, and develops a spirit of collaboration among students.

Conclusion By integrating these practical activities into ESL classes, educators can enhance both language skills and social-emotional competence among learners. These activities create a classroom environment where students feel safe to express themselves, collaborate, and engage with one another, ultimately leading to more successful language acquisition and personal growth. Integrating social-emotional learning into ESL classes is not just an innovative approach; it is a necessary evolution in language education that acknowledges the whole student. By fostering emotional intelligence and social skills, educators can enhance students' language acquisition while promoting an inclusive and supportive learning environment. This holistic approach not only benefits ESL learners in their academic pursuits but also equips them with the essential life skills necessary for success in an increasingly interconnected world.

References:

1. Altinyelken, H. K., L. Hoek, and L. Jiang. 2020. Improving the psychosocial wellbeing of international students: The relevance of mindfulness. *British Journal of Guidance & Counselling* 48 (4): 524– 536. <https://doi.org/10.1080/03069885.2019.1600189>
2. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). (2020). *Transforming schools: The roles of social and emotional learning in education*.
3. Durlak, J. A., Domitrovich, C. E., Weissberg, R. P., & Gullotta, T. (2015). The impact of social and emotional learning on students' academic performance: A meta-analysis. *Child Development*, 82(1), 405-432.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

4. Everly Jr., G. S., and J. M. Lating. 2017. The Johns Hopkins guide to psychological first aid. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

5. McKinney, R., and C. Keenan. 2017. Learning & well-being in emergencies: A three-pronged approach to improving refugee education. Fairfield, CT: Save the Children.

6. Pentón Herrera, L. J., & Martínez-Alba, G. (2021). Social-emotional learning in the English language classroom: Fostering growth, self-care, and independence. TESOL Press.

7. Repie, M. S. 2005. A school mental health issues survey from the perspective of regular and special education teachers, school counselors, and school psychologists. *Education and Treatment of Children* 28 (3): 279–298.

8. Zins, J. E., & Elias, M. J. (2006). Social and emotional learning: Guidelines for educators. *Journal of the Center for Responsive Schools*, 1(1), 9-12.

§3.5 ВІДОБРАЖЕННЯ АРХЕТИПІВ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ В ПІДРУЧНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ІННОВАЦІЙНИМИ ТЕХНОЛОГІЯМИ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ (Гоголь Н.В., Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка)

Вступ. Сьогодні нагальним є питання відродження забутих духовних традицій, народних звичаїв, моральних засад, що неможливо без розуміння головного – системи зв'язків між поколіннями, яка є основою нації та всього життя. Тільки осмисливши минуле, пізнавши витoki своєї культурної історії, можна зрозуміти сьогодення й уявити майбутнє.

В основі будь-якого менталітету лежить архетип, що є підсвідомим виявом етногенетичної пам'яті, він відіграє важливу роль у збереженні духовності нації. Архетип тісно пов'язаний із такими поняттями, як національний характер, ментальність, спадковість та наступність. Це стародавні автентичні цінності, які закладалися в свідомість нації століттями. На підставі вивчення національних архетипів можна зрозуміти основні особливості менталітету того чи іншого народу.

Архетипи відбиваються як у межах заданих форм розвитку культури певного народу, так і в межах досвіду й життя окремої особистості. На тлі сучасних криз ідентичності й пошуку нових парадигм соціального прогресу базові архетипи стають у центр дослідження в різних сферах наукового знання [1, с. 89].

Архетипи (від грецького ἀρχή – початок, походження; τύπος – відбиток, форма, зразок), тобто найдавніші символічні образи культури, з якими асоціюються співвідношення свідомого та підсвідомого в процесі зародження та розвитку людських цінностей [16, с. 39]. Однією з головних функцій архетипу є збереження й відтворення духовних надбань людства.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Українські національні архетипи виявляються як символи у фольклорі, обрядах і традиціях, відображаючи узагальнений досвід наших предків. Їх формування, становлення і розвиток охоплюють тривалий історичний період – від найдавніших часів до сьогодення. На цей процес впливають природні умови, географічне розташування, історичні події, міграції, взаємодія із сусідніми народами та вплив інших культур.

Архетипи визначають сутність, форму та спосіб передачі спадкових, несвідомих образів і структур психіки, які передаються між поколіннями. Вони лежать в основі формування поведінки, особистісного розвитку та світосприйняття. Таким чином, архетипи створюють психічні й поведінкові моделі, які впливають на характер мислення, поведінку та сприйняття світу.

Уведення терміну архетип в науку належить давньогрецькому мислителю Платону, проте це поняття обґрунтував швейцарський учений К. Юнг, на думку якого архетип – це змістова сторона колективного несвідомого, яке є підсумком життя роду та властиве всім його представникам [16, с. 731]. Окрім К. Юнга, дослідженням архетипів займалися такі зарубіжні вчені, як Дж. Хіллман, Р. Чейз, Н. Фрай та ін.

Проблема архетипу займає важливе місце в дослідженнях українських науковців, а саме: О. Гордійчук, М. Гримич, С. Кримського, Я. Калакури, В. Коцура, Г. Меднікової, О. Рафальського, М. Ткача та ін. Привертає увагу специфіка наукової теорії С. Кримського, який акцентує увагу саме на архетипах культури. Учений стверджує, що культура – провідний чинник конститування життя народу як індивідуальної іпостасі людства, відображення його етнічного автопортрету, який неповторно передає загальнолюдський досвід. Культура виступає як етнокреативна сила, бо актуалізує не тільки втілене в життя, але й потенційні можливості історичного процесу [7, с. 301]. Слідування архетипам свого етносу є провідною передумовою його успішного розвитку.

Грунтовну дослідницьку роботу, присвячену аналізу українських національних архетипів та їх сучасній актуалізації, провів український учений М. Міщенко. На його думку, національні архетипи відображають етнонаціональні аспекти культури і є сутнісними характеристиками нації, виконують функцію соціальної пам'яті, містять в собі знання та досвід народу [8].

Українська вчена О. Гордійчук, досліджуючи особливості формування архетипів української ментальності, серед найбільш вагових архетипів українського народу виділяє такі: архетип Матері, який є уособленням Землі, України, Жінки; архетип рівності синів та доньок своєї Матері-Батьківщини, який зумовлює відсутність в Україні права майорату, пріоритету старшинства та водночас унеможливорює жорстку соціальну диференціацію, сприяє втіленню в життя демократичних засад; архетип особистої свободи, він спричиняє неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, прагнення відмежуватися від соціуму; архетип едукативності, який забезпечує переконаність у тому, що завдяки навчанню можна змінити своє життя; архетип домінування минулого над майбутнім, який пов'язаний із міфологізацією та ідеалізацією минулого; архетип обрядовості, що пов'язаний із орієнтацією на традиційні дії, які забезпечують життєвий комфорт; архетип долі, за яким вона визнається сильнішою за розум [5].

Отже, фундаментом менталітету будь-якого етносу є архетипи – це безсвідомі колективні уявлення, які, на думку науковців, успадковуються біологічно. Архетипи втілюються в образах, символах, міфах – у всіх сферах духовного життя певної спільноти, визначають специфіку світобачення, картини світу тощо. Архетипи спричиняють специфіку національного характеру, стереотипів поведінки, емоційно-чуттєвих реакцій тощо. Це важливі складники національної ідентичності, завдяки яким *визначаються ознаки нації як цілісності*.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Виклад основного матеріалу. Проблема відображення архетипів народної культури як засобу інтенсифікації національної ідентичності юної особистості знайшла своє відображення у працях українських учених, методистів, авторів чинних модельних програм і підручників української літератури для Нової української школи, наукові розвідки яких спрямовані на виявлення науково-методичних підходів щодо інтегрування фольклору, народних традицій та символіки в процес вивчення літератури. Так, В. Сидоренко, авторка наукових робіт і навчально-методичних посібників, присвячених методиці викладання української літератури, звертає увагу на значення народної культури для формування читацької компетентності учнів. Її підходи до аналізу літературних творів містять влучні порівняння з фольклорними джерелами, такими як думи, пісні, обрядова поезія тощо [12].

Т. Яценко у своїх наукових і навчально-методичних працях акцентує увагу на культурологічному аспекті навчання літератури в закладах загальної середньої освіти, наголошує на необхідності врахування фольклорного контексту в процесі вивчення творів класичної та сучасної української літератури, акцентує на доцільності використання запитань і завдань, які допоможуть учням відчувати тяглість українських культурних традицій [18]. О. Слижук, працюючи над створенням підручників української літератури, акцентує увагу на народних традиціях і культурі як важливих компонентах національної ідентичності [14]. Т. Урись досліджує питання інтеграції народної культури в літературну освіту, торкається проблеми культурологічного підходу у вивченні літератури, підкреслює важливість фольклорних мотивів у контексті національного виховання юних особистостей [15].

Проблема відображення архетипів народної культури знайшла своє належне місце й на уроках української літератури та в мистецькому контексті сучасних навчальних книг. Опанування учнями архетипів народної культури

на уроках української літератури відіграє надзвичайно важливу роль у процесі формування юної особистості, адже саме під час вивчення предметів мовно-літературної освітньої галузі закладається фундамент для розуміння себе, власного коріння та свого місця у світі. Архетипи народної культури – це не лише частина нашої історії, але й потужний інструмент для побудови майбутнього, де кожен молодий українець зможе бути сильним, впевненим у собі та відкритим до світу.

Метою наукової розвідки є розглянути особливості відображення національних архетипів у мистецькому контексті сучасного підручника української літератури для 5 класу НУШ (автори – Т. Яценко, В. Пахаренко, О. Слижук), розробити методичні рекомендації щодо роботи над означеними архетипами на уроках української літератури як сакральними елементами українського житла, простору поза домом та найдавнішими міфологічними образами з метою інтенсифікації національної ідентичності школярів.

У сучасних підручниках української літератури [19; 20; 21] з метою поглиблення уявлення учнів про образну природу українського фольклору його вивчення поєднується із мистецьким контекстом. В інформатиному, аналітичному та ілюстративному блоках навчальних книг представлено широкий пласт народної творчості та традиційної української культури. На сторінках чинних підручників відповідно до розгортання сюжету твору, в рубриках, запитаннях і завдання до текстів уміщено довершені зразки образотворчого мистецтва (К. Білокур, М. Примаченко, В. Шупляк, В. Проців, І. Рап'яник, І. Горобчук, А. Монастирський, С. Поляков, М. Пимоненко, І. Гончар, В. Томашевський, М. Прушковський, Т. Шевченко та ін.), що філігранно відтворюють фольклорні мотиви та народні сюжети. Прикметно, що запитання та завдання до мистецьких полотен спонукають учнів до широкого діалогу з текстом, дозволяють розглядати художній твір із його

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

рецепціями в літературі чи фольклорі та інших видах мистецтва (мистецтво театру та кіно, образотворче й музичне мистецтво тощо).

Варто наголосити й на доцільності запитань і завдань, спрямованих на проведення мистецьких паралелей, зокрема жанрами усної народної творчості чи художньої літератури та довершеними зразками образотворчого мистецтва, у яких відтворено українські національні архетипи, як-от: архетип природи, із яким в народній творчості пов'язаний флористичний орнамент; архетип краси, що виявляється в естетиці українського традиційного та сучасного житла; архетип дому, в якому українська хата утілювала ідею родини, її зв'язків із пращурами й нащадками, архетип простору поза домом, який визначав приналежність родини до певного місця перебування у вигляді двору тощо.

Особливо варто відмітити дієвість цифрового додатку, наскрізно представленого на сторінках навчальних книг, у якому візуалізація інформативного матеріалу витончено й філігранно передає суголосні теми, що уплітаються в єдину канву сприйняття юними особистостями мистецьких шедеврів. Запропоновані для сприйняття твори різних видів мистецтва не тільки уможливають релаксаційну функцію, а й відкривають перед учнями зразки довершеного мистецтва. Так, наприклад, підлітки можуть поринути в світ музичного мистецтва: послухати концерти Антоніо Вівальді, Ярослава Музики, гімн України у виконанні співаків-професіоналів чи всесвітньо відомого «Щедрика» у виконанні творчих колективів різних країн світу; українські народні пісні чи пісні літературного походження у виконанні аматорських колективів або сучасних виконавців; помилуватися живописними полотнами українських художників, зазирнути в їх авторську майстерню тощо.

Цифровий додаток суттєво розширює можливості навчальної книги, сприяє формуванню в учнів інформаційно-комунікаційної компетентності.

Наприклад, на сторінках сучасних підручників запропоновані лише окремі живописні полотна Є. Гапчинської, В. Пузиркова, В. Крижанівського та ін., а в медіатеці учні можуть побачити цілу галерею мистецьких полотен українських художників, дізнатися про їхню творчу лабораторію. Також учні можуть переглянути низку кінофільмів, побачити опери та балети за творами українських письменників, дізнатися про міста, музеї, замки, історичні місця, пам'ятники монументальної архітектури України тощо. Безумовно, така розлога медіатека та запитання і завдання до неї сприяють формуванню вмінь учнів компетентно й цілеспрямовано орієнтуватися в сучасному інформаційному просторі, використовувати цифрові технології для власного розвитку та спілкування, активно застосовувати їх в навчанні та інших життєвих ситуаціях [3, с. 62].

Чинні підручники української літератури для 5–7 класів (автори – Т. Яценко, В. Пахаренко, О. Слижук, І. Тригуб) [19; 20; 21] укладені відповідно до вимог модельних навчальних програм з української літератури для 5–6 класів та 7–9 класів і мають культурологічну спрямованість. Зокрема, у рекомендаційній рубриці «Мистецький контекст» акцентовано на доцільності використання в шкільному курсі літератури високохудожніх творів різних видів мистецтва й ознайомлення учнів із явищами художньої культури; підкреслено важливість методично вмотивованої міжмистецької взаємодії, що сприятиме розгляду учнями художніх творів у їх цілісному осмисленню [10; 11].

Ознайомлення учнів із архетипами на уроках української літератури має велике значення для глибшого розуміння літературного та культурного процесу. Так, концепція підручника української літератури для 5 класу (автори – Т. Яценко, В. Пахаренко, О. Слижук [19] побудована таким чином, що осягнення учнями архетипів народної культури є суголосним із

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

вивченням як усної народної творчості, так і художньої літератури. У п'ятому класі школярі поглиблюють свої знання, здобуті в початковій школі, про малі жанри фольклору, узагальнюють поняття про українські народні казки, вивчають перекази та легенди. У художніх творах українських письменників, пропонованих для текстурального вивчення, українські народні архетипи представлені в різних літературних жанрах – оповіданнях, уривках із повістей, віршах тощо.

Архетипи народної культури яскраво представлені в образотворчому мистецтві через ілюстрації до народних сюжетів, репродукції мистецьких полотен українських художників, які відтворюють фольклорні мотиви (наприклад, картини Катерини Білокур, Марії Приймаченко, Тараса Шевченка як художника тощо). На сторінках підручника візуалізована символіка народних орнаментів, яка розглядається не лише як атрибут народної культури, а й як художні символи, які допомагають учням досягнути образи фольклорних і літературних творів.

В аспекті нашого дослідження вагомими є напрацювання українських учених Г. Меднікової та І. Гурової, які розкривають структуру та смислову символіку української культури через архетипи українського менталітету. Духовне життя особистості тісно пов'язане з архетипами, оскільки в процесі творчої активності людей за допомогою архетипів утворюється відповідна послідовність образів [9, с. 10].

Найдавніші архетипи національної ментальності містяться в мові, традиціях, звичаях, фольклорі, мистецтві. Земля, Велика Мати, Родина, Краса – основні архетипи українського менталітету, в яких виявляється самобутність української культури, її національний характер. Українцям притаманне прагнення окультурювати, прикрашати оточуючий світ, творити своє довкілля гарним, орнаментуючи та оздоблюючи навколишній простір.

Архетип краси спонукає до гармонійних взаємин між природою та людиною, сприяє українському прагненню робити гарною свою оселю, що виявляється в естетиці українського традиційного й сучасного житла. Садок неначе продовжував хатній простір і являв собою символ окультуреної природи, а квітник ставав невичерпним джерелом рослинних прикрас та оберегів, тому українські села в усі історичні часи неможливо було уявити без квітника та садочка. Так, квітник прикрашав простір перед входом до хати, а іноді виходив і на вулицю. Біля кожної хати зростали різнокольорові мальви, яскраві чорнобривці, червона рута, любисток, стрункі півники, пахучі м'ята та матіола.

У 5 класі в рубриці «У колі мистецтв» під час вивчення казки Лесі України «Лелія» та розгляду живописного полотна Катерини Білокур «Квіти за тином» автори підручника акцентують на творчій манері художниці, завдяки якій «мисткині вдалося досягти неабиякої майстерності в зображенні квітів, передати фарбами на полотні всю свою любов до цих чудових створінь природи. Квіти на полотнах художниці немов оживають» [19, с. 57]. Доречними є запитання до суміжних видів мистецтва, у яких акцентовано на зіставленні учнями творів словесного та живописного мистецтва («Знайди в тексті казки «Лелія» опис грядочки з квітами Мар'яни. Чи нагадує тобі опис цих квітів зображення на картині художниці? Чим саме?» [19, с. 58], їхньому міркуванні про те, «чому саме ці відтінки кольорів використовує художниця?» [19, с. 53]. Автори підручника привертають увагу учнів до виразності «білого кольору в казці та на полотні» [19, с. 58] та пропонують пояснити його присутність. Такі запитання й завдання, на нашу думку, сприяють більш глибокому осягненню підлітками літературознавчого й мистецтвознавчого контекстів [4, с. 175].

У процесі роботи над живописом К. Білокур учителям варто наголосити на тому, що картина «Квіти за тином» демонструє дивовижний

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

талант художниці передавати красу природи з неймовірною деталізацією. На полотні зображено яскраве розмаїття польових і садових квітів, що виростають за дерев'яним тином. Квіти розташовані густо, створюючи враження справжнього квіткового килима, де кожна рослина має свій характер і форму. Тин – важливий елемент композиції, що символізує сільський побут і зв'язок людини з природою. За тином видніється частина синього неба, що додає картині простору й світла. У роботі використано багату палітру кольорів, завдяки якій ми можемо побачити червоні жоржини, білі ромашки, сині волошки, ніжно-рожеві мальви, троянди та тюльпани, жовті лілії та кореопсиси. Художниця майстерно передає фактуру кожної пелюстки, створюючи відчуття об'ємності. Картина вражає своєю гармонійністю та натхненням, закликаючи уважного глядача помічати красу довкола.

У процесі роботи над мистецьким полотном К. Білокур пропонуємо скористатися такими орієнтовними запитаннями, які допоможуть учням досягнути архетип краси крізь призму народних світоглядних уявлень та на основі сприймання живописного полотна. Наприклад: Які квіти ви можете впізнати на картині? Що вони вам нагадують? Чому художниця вибрала тин як частину композиції? Що він може символізувати? Які кольори найпомітніші на картині? Як вони впливають на настрій, що передає картина? Спробуйте уявити, що ви перебуваєте біля цього тину. Які звуки або запахи ви могли б відчути? Чому, на вашу думку, Катерина Білокур любила малювати квіти? Пригадайте, хто з українських письменників оспівав у своїй поезії образ української хати у вишневому садочку?

Дійсно, біла хата у вишневому садочку є одвічним замилюванням народу, вона оспівана українськими митцями, хата-білянка стала рідним образом та символом України. В українців центром Всесвіту, через який

проходила світова вісь, вважався власний дім, а саме хата, яка в ментальності народу втілювала ідею родини, її зв'язків із пращурами й нащадками. Споконвічною мрією кожного українця було бажання хазяйнувати у власному господарстві.

Архетип дому в українській ментальності розуміється як батьківська хата, мала Батьківщина та праобраз усієї України. Дім, як штучно створений людиною культурний простір і відокремлений від простору дикої природи, забезпечував господарям сприятливі умови для їхньої життєдіяльності. Родове обійстя, в якому протікало фізичне й духовне буття родини, ставало міні-фортецею матеріальної та духовної спадщини українців, завдяки якому створювався індивідуальний мікросвіт окремої родини та нації в цілому.

Хата мала не лише матеріальну цінність, а й відповідне символічне значення. Хата є елементом усіх форм духовності, одним із провідних втілень української національної ментальності. Стіни хати фарбували білою глиною або крейдою. Наші предки вірили, що хата подібна до Дерева Життя, у якій призьба та підмурок уособлювали корені, стіни символізували стовбур, а дах – верхівку-крону цього дерева. Можна припустити, що звідси з'явилася традиція підводити призьбу смолою, підкреслюючи тим самим межу між потойбічним світом і дійсним світом живих, що підкреслювалось білими стінами. Використання білого кольору в фарбуванні житла, а також в одязі говорить про те, що в ті прадавні часи люди цим кольором засвідчували свою відданість Світлу, боготворили його як джерело самого життя, тому язичницьким богам давали імена Білобог, Світовид та ін. В естетичному плані така хата мала ошатний, чепурний і охайний вигляд. Вона увійшла в етнокультуру під назвою «хата-мазанка» або «хата-білянка» і стала етнічною ознакою української культури в цілому.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Саме з таким світлим образом традиційної української хати-мазанки можуть ознайомитися п'ятикласники в процесі роботи над легендою «Берегиня» (із книги В. Войтовича «Міфи і легенди Давньої України», віршем «Зоре моя вечірняя...» Т. Шевченка (художник – В. Орловський «Сільська хата») тощо. На світлинах та живописних полотнах учні можуть побачити чисту біленьку хатку, покриту солом'яною стріхою та уквітчаною різнобарвним квітковим розписом.

Так, наприклад, під час розгляду картини В. Орловського [19, с. 111], доцільними, на наш погляд, будуть такі запитання: Що ви бачите на картині? Які елементи хати, подвір'я чи природи привернули вашу увагу першими? Який настрій передає полотно? Чому ви так вважаєте? Як ви думаєте, яка пора року зображена на картині? Що допомогло вам це визначити? Які кольори використав художник? Як вони впливають на сприйняття картини? Чи здається вам зображена хата типовою для українського села? Чому?

У нагоді вчителеві будуть запитання для розвитку уяви школярів, як-от: Як ви думаєте, хто може жити в цій хаті? Опишіть цих людей. Уявіть, що ви опинилися біля цієї хати. Що ви чуєте? Які запахи відчуваєте? Що могло відбуватися біля цієї хати за кілька хвилин до того, як художник вирішив написати її? Як би ця хата виглядала сьогодні? Чи збереглася б вона, чи стала сучаснішою?

Важливо під час роботи над живописним полотном В. Орловського «Сільська хата» розвивати критичне мислення учнів, вчити їх міркувати, робити узагальнення. Пропонуємо низку орієнтовних запитань, спрямованих на розвиток критичного мислення школярів: Чому, на вашу думку, художник обрав саме сільську хату як об'єкт свого твору? Як ви думаєте, яке значення мають українські сільські хати для нашої культури? Чи могли б ви назвати цю картину символом українського побуту? Чому?

Для розвитку творчого мислення учнів доцільними, на нашу думку, будуть такі запитання і завдання: Як би ви назвали цю картину, якщо б не знали її назви? Чому саме так? Уявіть, що художник вирішив додати на полотно ще одного персонажа – хто це міг би бути? Якщо б ця картина могла розповісти історію, про що б вона нам розповіла? Ми переконані, що запропоновані різнорівневі запитання і завдання спонукатимуть учнів до уважного аналізу мистецтва живопису, фантазування, сприятимуть досягненню архетипу краси у житті українців, на мистецьких полотнах художників і у власному життєвому просторі.

Архетип краси яскраво відобразився в рослинному орнаменті й розумівся нашими предками як символ життя: спочатку все у природі квітує, потім з'являються плоди, рослина всихає, але залишається насіння, із якого знову все народжується. В українській культурі рослинний орнамент символізував не смерть, а вічне відродження і життєво-родинне начало. Про хати, які були декоровані ззовні та зсередини, говорили, що вони «як у віночку», або «поквітчані». Розпис виконував роль своєрідного оживлення природи, пов'язувався з її життєтворчими силами.

У мистецькому контексті аналізованого підручника запропоновано роботу над живописним полотном О. Шупляка «Сон калини», яким можуть помилюватися учні під час опрацювання легенди «Калина», перейшовши за Q-кодом, і дати відповідь на запитання: «Який настрій передає художник? З яким епізодом легенди співвідноситься ця картина?» [19, с. 71].

У своїй розповіді вчителеві варто наголосити на тому, що картина О. Шупляка «Сон калини» належить до серії його робіт, які поєднують реалістичний живопис із оптичними ілюзіями. Митець майстерно передає українські національні мотиви через образ калини та елементи природи, які уплітаються в портрет. Головний мотив картини полягає в зображенні

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

калини, яка виступає не лише як природний елемент, але й як символ України, дівочої краси, материнської любові й національної пам'яті. Так, у гілках калини й природних елементах (листя, ягоди) проглядається обличчя дівчини чи жінки. Її риси – ніжні й гармонійні, вони символізують тісний зв'язок людини з природою. Художник вдало добирає колористику. Картина витримана в теплих тонах: червоний колір калини гармонійно поєднується із зеленим листям і золотистими відтінками фону, створюючи атмосферу спокою й сну. Особливе місце належить білому кольору. Образ білосніжної зими перегукується із білою сорочкою дівчини-калини та хатою-мазанкою, яка заповнена снігом і лише у маленьких віконечках проглядається світло, як символ єднання української родини. Мистецьке полотно О. Шупляка сповнене символічних образів. «Сон калини» – це метафоричне зображення духовного багатства українців. Калина «спить», але водночас продовжує нести свою символічну місію, нагадуючи про любов до Батьківщини та рідної домівки.

З метою розвитку творчої уяви, словникового запасу учнів під час роботи над живописним полотном художника пропонуємо поставити п'ятикласникам запитання, які допоможуть глибше зрозуміти ідею художника, розвинути спостережливість, уяву та фантазію, наприклад: Що ви бачите на цій картині, окрім гілок калини? Як художник поєднав природу з образом людини? Чому, на вашу думку, художник використав саме калину як головний елемент картини? Як ви думаєте, чому картина має назву «Сон калини»? Що може означати цей «сон»? Які емоції викликає у вас ця картина? Який настрій передав художник? Як би ви описали образ жінки, який прихований у цій картині? Ким вона могла бути: дівчиною, матір'ю чи символом? Чому? Уявіть, що ця картина – частина казки. Яку історію вона могла б розповісти? Чи можна сказати, що природа й людина на цій картині живуть у гармонії? Чому це важливо?

Про образ калини як символ України п'ятикласники дізнаються з поезії Т. Майданович «Країна Українія». У мистецькому контексті учням запропоновано розглянути картину українського художника Д. Добровольського «Червона калина» і подумати над тим які рядки вірші ілюструє живописне полотно [19, с. 123–124]. Акцентуючи на роботі художника, учителям варто звернути увагу на те, що картина Д. Добровольського «Червона калина» є яскравим прикладом українського мистецтва, що передає красу природи та національні символи. На полотні зображено кущ калини, вкритий гронами яскраво-червоних ягід. Він росте біля сільської хати, тому фон картини створює враження спокою та гармонії. Калина символізує Україну, її незламність і зв'язок із рідною землею. Живописне полотно сповнене відчуттям затишку, патріотизму та любові до рідного краю.

Під час проведення бесіди вчитель може запропонувати учням поміркувати над такими запитаннями, як-от: Які елементи картини привертають вашу увагу першими? Чому саме вони? Як художник передав красу калини? Які деталі допомагають зробити образ реалістичним? Як ви думаєте, яка пора року зображена на полотні? Що допомогло вам зробити цей висновок? Яке значення має червоний колір на картині? Що він символізує? Уявіть, що ви опинилися біля цього куща калини. Що ви бачите навколо? Які звуки чуєте? Якби ви могли доторкнутися до калини на картині, якою вона була б на дотик? Уявіть, що калина розповіла вам свою історію. Про що б вона говорила? Чому, на вашу думку, художник обрав кущ калини як центральний образ для своєї картини? Як ви думаєте, що символізує калина для українців? Як ця картина може надихнути нас на збереження природи та шанування національних символів? Намалуйте чи опишіть, як би виглядала ця калина у різні пори року – навесні, влітку чи взимку. Вважаємо, що такі запитання допоможуть учням глибше відчути національну символіку

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

та красу картини, а також сприятимуть розвитку творчої уяви, образного мислення, поповненню словникового запасу учнів, виховуватимуть любов до української культури.

Важливим архетипом родинного затишку та щастя є *вишитий рушник* – головна окраса української хати й характерна ознака побуту українців, втілення його давньої культури. Не було жодної оселі без рушників, адже вважалось, що «*Хата без рушників, що родина без дітей*». Вишитий рушник створював настрій, формував естетичні смаки, був взірцем людської працьовитості.

Розповсюдженням мотивом на рушниках було зображення символічної рослини – *Дерева Життя (Дерева Роду* чи «*вазона*»). Наші пращури трактували дерево не лише як опору неба й сонця, але й шлях здійснення контактів між світами, між світом людей і світом богів. У слов'ян існували священні дерева, біля яких відбувались язичницькі обряди. В українців Дерево Роду постає як символ світобудови, передаючи її триярусність – коріння рослини символізувало світ потойбічний, померлих пращурів, стовбур та гілки – уособлювали світ наявний, існуючих поколінь, а пуп'янки та квіти – світ майбутній, прийдешній, символізуючи зв'язок усіх поколінь.

Чимало світлин вишитих українських рушників розміщено в ілюстративному блоці підручника української літератури. Так, під час опрацювання легенди «Берегиня» [19, с. 75], поезії Т. Майданович «О Україно! Божий білий цвіт!» [19, с. 125] п'ятикласники можуть помилуватися світлинами вишитих рушників, мистецькими роботами (художниця – І. Хомчак), на яких відтворено образи Берегині та Дерева роду у вигляді «вазону».

Варто звернути увагу учнів на кольорову гаму на рушниках, зіставити її, подумати, чому саме такі кольори переважають і що вони

символізують. Учням цікаво буде дізнатися про те, що на багатьох зображеннях дерево показано таким, що зростає не з землі, а з горщика, чаші чи «вазона», де останній символізує, з одного боку, життєдайне лоно всесвіту, а з іншого те, що дерево виросло з відламанної гілочки від світового Древа Життя і уособлює рід як кожної окремої людини, так і увесь український етнос. *«Ой, роде мій красний, роде мій прекрасний»*, – так величається рід людський в українській народній пісні.

На вишитому рушнику зображено образ *Берегині*, яка є символом жіночої сили, мудрості й берегині дому. У центрі рушника розміщена стилізована постать Берегині, її руки підняті, ніби вона благословляє. Від її рук тягнуться гілки Древа роду, що виростає із горщика, символізуючи зв'язок поколінь, родинне коріння і життєву силу. Дерево має пишну крону з квітами, ягодами чи листям – це знак родючості й безперервності життя. Горщик внизу символізує землю, з якої бере початок усе живе. В орнаменті використано геометричні та рослинні мотиви: ромби (символ плодючості), хвилясті лінії (символ води, життя), а також червоно-чорну гаму кольорів, що є традиційною для української вишивки.

Запитання до мистецьких творів можуть бути такими: Які символи ви помітили в орнаменті рушника? Що вони можуть означати? Чому образ Берегині вважали важливим у традиційній українській культурі? Як ви думаєте, що символізує дерево, яке росте з горщика? Чому воно є центральною частиною рушника? Які кольори використано на рушнику? Як вони впливають на загальне сприйняття композиції? Спробуйте описати, як можна було б створити власний орнамент, який символізував би вашу сім'ю. Що б ви додали?

Додатково можна запропонувати учням ознайомитися із творчою лабораторією І. Хомчак – сучасної української художниці та дизайнерки,

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

яка створює унікальні орнаменти, що поєднують традиційну українську символіку з сучасним стилем. Її роботи вирізняються глибоким символізмом, чіткими геометричними формами та багатою кольоровою палітрою. Орнаменти, створені І. Хомчак, містять стилізовані квіткові й рослинні елементи, що відображають природний світ України (соняхи, маки, калина, дубове листя тощо). Ці мотиви можуть бути представлені у вигляді стрічок, круглих композицій або горизонтальних ліній. Головною особливістю робіт художниці є гра між традицією та новаторством: звичні форми українського орнаменту вона трансформує в сучасні композиції, зберігаючи їхню автентичність.

Кольорова гама І. Хомчак містить традиційні кольори – червоний, чорний, білий, зелений – але нерідко доповнюється яскравими акцентами, зокрема золотистими або синіми, що додає роботам сучасного звучання. В орнаментах художниці можна помітити баланс між деталізацією та простором, що дозволяє кожному елементу «дихати» й бути добре помітним. Роботи І. Хомчак також містять приховані елементи, які глядачеві пропонується «відкрити» самостійно: це можуть бути символи оберегів, зображення птахів як вісників добра чи стилізовані знаки родючості та життєвої сили.

Пропонуємо низку орієнтовних запитань, які допоможуть учням досягнути *архетип краси*, втілений в народному орнаменті та сучасній інтерпретації українських рушників, наприклад: Які традиційні українські мотиви ви помітили в орнаменті Ірини Хомчак? Як вони поєднуються із сучасними елементами? Як кольори орнаменту впливають на ваше сприйняття? Який настрій вони створюють? Що, на вашу думку, може символізувати зображення квітів, птахів чи інших елементів у цьому орнаменті? Чому, на вашу думку, сучасні художники продовжують

звертатися до українських традицій у своїй творчості? Як ви могли б використати цей орнамент: наприклад, у дизайні одягу, інтер'єру чи інших предметів?

Відомим на весь світ є *кroleвецький рушник*, який зародився на Сумщині. Це – стильовий різновид тканого рушника, поширеного по всій східній території України з середини XIX ст. Завдяки незліченим повторенням схем, мотивів, образів, форм утвердилась художня традиція, що передається від покоління до покоління, удосконалюючись і набуваючи чарівної довершеності. У 1936 році кroleвецький рушник здобув визнання і золоту медаль на виставці в Парижі. Чіткі ритми візерунка, червоно-біла кольорова гама, мотиви так званих «свічників», з яких неначе полум'я здіймаються червоні квіти, образи Березині з піднятими догори руками – ось особливості кroleвецького стилю.

Образ *Березині* є одним із найважливіших у духовному світі українців, символом жіночої сили, материнської турботи, захисту дому й родини. Наші предки вірили, що Березиня оберігає людей від злих сил і допомагає у важкі часи. У народних уявленнях Березиню часто пов'язували з водою, рослинами, квітами та землею. Наприклад, вона могла бути духом, який живе біля річок або лісів, і стежить за тим, щоб люди жили в гармонії з природою.

Поділяючи думку українських учених-методистів (Н. Грицак, Ю. Сидоренко, С. Щербак та ін.) про те, що «міфи певного народу є важливою рисою національної ідентичності та елементом національної самоідентифікації» [6, с. 21] та «опрацювання міфологічного складника літературних творів створює оптимальні умови для засвоєння учнями культурних цінностей українського народу» [13, с. 112; 17], підкреслюємо доцільність використання суміжних видів мистецтва в процесі опанування школярами міфологічних сюжетів та образів.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

В українських легендах та переказах образ Берегині символізує матір, яка піклується про своїх дітей і передає їм знання про традиції, мову та любов до рідного краю. Берегиня – це не тільки міфологічний персонаж, але й уособлення кожної жінки, яка створює затишок у своєму домі, підтримує родину і дбає про своїх рідних. Цей образ нагадує нам про те, як важливо цінувати своє коріння, берегти традиції й любити свою землю. У процесі роботи варто звернутися до енциклопедії «Українська міфологія», укладеної В. Войтовичем, у якій науковець подає таке тлумачення її образу: «Берегиня – це богиня добра, захисту людини, оселі, малих дітей від хвороб та інших злих сил. Берегиня – оберіг непорушної вірності подружжя. Символом Берегині є родинне багаття, в якому людина знаходить мир, спокій, любов і високу мораль» [2, с. 25].

У творі «Берегиня» є згадки й про інших богів – Сварога, Чорнобога, Білобога, Мару. Так, в уявленні наших предків Сварог – бог вогню та ковальства; Білобог – бог білого дня, щастя, добра, багатства, здоров'я; Чорнобог – бог ночі, підземного мороку пекла, ворог світла, які втілювали добро і зло; Мара – богиня зла, ворожнечі та смерті. У рубриці «Читай і досліджуй» п'ятикласникам запропоновано зісканувати QR-код та прочитати книжку С. Плачинди «Міфи і легенди стародавньої України» [19, с. 78]. Варто наголосити на тому, що у своїх міфологічних розповідях В. Войтович та С. Плачинда доносять до нас художнє потрактування створення землі, появи на ній людей та інших істот, обґрунтовують роль і значення небесних світил і різних явищ природи, розкривають історію появи богів та їхні функції в людському житті.

Змістове наповнення тематичних рубрик в ілюстративному блоці аналізованого підручника української літератури суголосне з мистецьким контекстом, представленим ілюстраціями В. Войтовича (книга «Міфи та

легенди Давньої України»). Образи давніх українських божеств яскраво передані В. Войтовичем в його кольорових і графічних ілюстраціях («Сварог», «Чорнобог»). Під час текстуального вивчення твору «Берегиня» та розгляду низки ілюстрації В. Войтовича доцільно, на наш погляд, запитати в учнів про те, хто такий Сварог у слов'янській міфології? Чому він є важливим для наших предків? Які елементи на картині художника підкреслюють його божественну природу? Що символізує вогонь на картині? та інші.

Цікавими для учнів будуть і творчі запитання та завдання, до прикладу: Яким ви уявляєте Сварога? Намалюйте власний малюнок або складіть невелику розповідь про цього бога. Придумайте запитання, яке могли би поставити Сварогу, якби зустріли його. Що він міг би вам відповісти? Вигадайте сучасний символ для Сварога, який би відображав його як покровителя творчості та майстерності.

Із легенди «Берегиня» учні дізнаються про те, що в світі відбувається постійна боротьба між білим і чорним, світлом і темрявою, добром і злом. На зміну білому кольору насувається чорний – у вчинках Чорнобога, Мари, які «стали нутрощі свої спорожняти. І вродилося ціле стадо ящерів – чорних панцирних потвор» [19, с. 74].

Акцентуючи увагу учнів на ілюстрації В. Войтовича «Чорнобог», учителеві варто наголосити на тому, що митець зображує одного з ключових персонажів слов'янської міфології, уособлення темної сторони світу, хаосу, невдач і випробувань. Водночас на графічній ілюстрації передано велич і силу Чорнобога, який не просто є символом зла, а виступає важливим елементом світового порядку, у якому світло й темрява перебувають у балансі. Чорнобог зображений як могутній чоловік із суворим і проникливим поглядом. Його обличчя частково затінене, що додає драматизму й

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

підкреслює його зв'язок із темрявою. Чорнобог одягнений у темний одяг, прикрашений символами ночі, місяця. Він зображений серед хмар і дощу, що створює враження віддаленості й загадковості. Його постать оперезана зміями, чорним лебедем, які вважаються провідниками темних сил у міфології. Картина випромінює силу й велич, але водночас нагадує про небезпеки та випробування, які темрява приносить у життя людей. Вона не лише про негатив, а й про важливість гармонії між світлом і темрявою, адже вони доповнюють один одного.

Графічна ілюстрація В. Войтовича демонструє не лише образ Чорнобога, а й філософію слов'янського світогляду, в якій навіть темрява має свою роль у створенні світового порядку. А зрозуміти це учням допоможуть такі запитання, наприклад: Хто такий Чорнобог у слов'янській міфології? Яку роль він виконує? Які елементи на картині підкреслюють його зв'язок із темрявою та випробуваннями? Як ви думаєте, чому художник обрав темні кольори для зображення Чорнобога? Як це впливає на настрій картини? Чи здається вам Чорнобог лише злим персонажем? Чому важливо зображати не тільки світло, а й темряву? Що ви помітили на задньому плані картини? Як ці деталі доповнюють образ Чорнобога?

Вважаємо, що метод бесіди, представлений завданнями й запитаннями, допоможе учням досягнути промовисті виразальні художні деталі, які використали художники для втілення власних ідей та образів, призвичаїть їх не тільки аналізувати твори образотворчого мистецтва, а й осмислювати архетипи народної культури, що втілені в давніх міфах і легендах.

З метою розвитку в учнів культурної компетентності на сторінках підручника запропоновано низку світлин (картина О. Шупляка «Берегиня», монумент «Незалежності в м. Києві (автор – А. Куш та лялька-мотанка «Берегиня» (автор – І. Білокрилець) [19, с. 77], які допоможуть школярам не

тільки глибше пізнати культуру давніх вірувань, а й провести паралелі з їх сучасним значенням. У рубриці «Поміркуй» запропоновано переглянути мистецькі образи та подумати «Чому до образу Берегині часто звертаються митці та мисткині? У яких творах мистецтва зображено Берегиню?» Розглядаючи зображення Берегині в різних творах мистецтва, школярі мають обрати той, який найбільше вразив і пояснити чому [19, с 77].

Працюючи над живописним полотном О. Шупляка «Берегиня», варто донести до учнів інформацію про те, що ця картина є яскравим прикладом поєднання українських традицій і сучасного мистецтва. Художник використовує оптичну ілюзію, щоб створити багатшаровий образ, у якому можна побачити і жінку-матір, і символічні елементи української культури. Берегиня – це богиня добра, захисту людини, оселі, малих дітей від хвороб та інших злих сил. Символом берегині є родинне багатство, в якому людина знаходить мир, спокій та любов. Традиційне зображення Берегині – постать жінки з піднятими руками. Варто привернути увагу учнів до основних деталей картини. У центрі картини видно силует жінки із застережливо піднятими до гори руками-крилами. Її обличчя лагідне та спокійне, випромінює мудрість і материнську любов. Вона уособлює захисницю дому, життя й природи.

Живописне полотно наповнене української символікою. Волосся й хустка Берегині оформлені у вигляді вінка, що є символами родючості та життя. На живописному полотні О. Шупляка з'являються елементи вишиванки чи орнаментів, які нагадують про українське коріння. Вражає й кольорова палітра, яку використав художник для зображення єдності всесвіту й життя людей. Образ Берегині передає єднання всесвіту та української оселі. Навколо жінки зображена природа – небо, українська хата, завітчана в мальвах, сонце, зірки; у її лоні – гніздо з лелеками; сорочка Берегині зіткана з

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

крил-рукавів і хати-спідниці. Тож, Берегиня – не тільки окрема постать, а й частина всього світу, де кожна деталь несе глибокий зміст.

Пропонуємо низку різнорівневих запитань і завдань, які допоможуть учням досягнути мистецьке полотно О. Шупляка й усвідомити значущість архетипного образу Берегині в житті українців, а саме: Що ви бачите на картині? Які деталі вам впали в очі першими? Чи вдалося вам розгледіти обличчя Берегині? Що, на вашу думку, воно символізує? Які елементи природи ви помітили на картині? Чому, на вашу думку, художник зобразив їх разом із образом Берегині? Що символізують руки-крила Берегині? Що символізує сонце, небо, українська хата, гніздо з лелеками на картині? Як вони пов'язані з українською культурою? Як ви відчуваєте настрій картини? Вона викликає спокій, радість чи інші почуття? Чому? Чи є на картині елементи, які нагадують про українські традиції або символіку? Які саме? Як ви думаєте, що художник хотів сказати своєю роботою? Яке послання він залишив нам через цю картину? Намалюйте свою власну «Берегиню», використовуючи елементи, які для вас символізують захист, природу або родину. Придумайте коротку історію про Берегиню, яка живе в цій картині. Як вона захищає людей чи природу? Дослідіть, як образ Берегині пов'язаний із природою та охороною сімейного вогнища. Запитайте у рідних або у друзями про те, як вони розуміють слово «Берегиня». Складіть сенкан до слова «Берегиня» тощо. Запитання і завдання репродуктивного, дослідницького, творчо-пошукового характеру допоможуть учням не тільки краще розуміти міф «Берегиня», а й досягнути суміжні образотворчості та спробувати власні сили в створенні мистецьких образів.

Одним із давніх оберегів і архетипів українців є *лялька-мотанка* – захисниця дому та родини. Вона уособлює зв'язок поколінь, є оберегом для родини та символом добробуту й гармонії. Ляльку-мотанку клали в колиску

до немовляти, тримали в хаті або брали в дорогу, вірячи, що вона відганяє злі сили та приносить удачу. Вона також є символом життя, бо уособлює материнство, зв'язок із природою та турботу про рід. Зазвичай ляльку-мотанку передавали з покоління в покоління як спадок, що об'єднує сім'ю. Лялька-мотанка є не тільки іграшкою, а й відображенням українських звичаїв. Її виготовлення супроводжувалося обрядовими діями, а кожна деталь мала свій символічний зміст. Характерною особливістю ляльки-мотанки є відсутність обличчя, бо вважалося, що воно може притягувати душу. Замість цього на обличчі створювали хрест – символ Сонця, гармонії та духовного зв'язку з вищими силами. Лялька виготовлялася шляхом намотування тканини, звідси й назва «мотанка». Це символізувало створення світу, адже нитки є метафорою життєвого шляху.

Є різні види мотанок: оберегова – для захисту дому; святкова – використовувалася під час свят чи обрядів; лялька-побажання – робилася для конкретної людини з думками про її щастя чи добробут. Сьогодні лялька-мотанка є популярним елементом української культури, який відроджується як частина нашої ідентичності. Її виготовлення – це спосіб зберегти традиції, проявити творчість і відчутти духовний зв'язок із минулим.

Пропонуємо низку творчих завдань, що допоможуть п'ятикласникам глибше зрозуміти ідею та символіку світлини Т. Білокрилець «Берегиня. Лялька-мотанка» [19, с. 77], а також сприятимуть розвитку їхньої уяви та творчих здібностей, наприклад: Перегляньте світлину та зверніть увагу на елементи ляльки. Як ви думаєте, що символізують стрічки, тканини та візерунки? Опишіть ляльку-мотанку, зображену на світліні, використовуючи якомога більше прикметників. Яке враження вона на вас справляє? Що ви відчуваєте, дивлячись на неї? Напишіть невелику казку або легенду про те, як лялька-мотанка стала Берегинею родини. Хто її створив? Яке завдання вона

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

виконує? Намалуйте власну ляльку-мотанку. Поясніть, які кольори ви обрали та що вони символізують. Складіть короткий вірш про ляльку-мотанку. Ви можете використати теми оберегів, родинного тепла та зв'язку поколінь. Уявіть, що лялька-мотанка ожила й заговорила. Про що б ви хотіли з нею поговорити? Складіть короткий діалог між вами та мотанкою. Уявіть, що ви журналісти. Складіть кілька запитань для майстрині, яка створила цю ляльку. Про що б ви хотіли дізнатися? Разом із батьками вдома спробуйте зробити свою ляльку-мотанку. Опишіть процес її створення та свої відчуття під час роботи. Чи є у вашій родині речі, які вважаються оберегами? Напишіть про них і порівняйте з лялькою-мотанкою. Як ви думаєте, чи можна ляльку-мотанку вважати символом сучасної України?

Вважаємо, що такі запитання і завдання сприятимуть поглибленню знань учнів про давню українську культуру та її місце в сучасному світі; розвитку дослідницьких умінь учнів щодо аналізу, зіставлення, проведення мистецьких паралелей; творчому самовираженню в різних видах мистецтва; формуванню ціннісного ставлення до рідної землі, природи, сім'ї та традицій; розвитку комунікативних навичок тощо.

Простір поза домом оцінювався українцями як космос, тобто упорядкований, прикрашений світ. *Архетип поля* – це теж символічне пояснення природи, а саме поле розуміється як важлива ланка зв'язку людини з природою: *«це загальний знаменник походження етносу, рідний край, батьківщина, коріння роду»*.

У мистецькому контексті сучасних підручників архетип поля, рідної домівки та Батьківщини чудово відображений на живописному полотні О. Шупляка «До рідних гнізд», яким учні можуть помилуватися у цифровому додатку підручника [19, с. 126]. Картина сучасного художника є яскравим прикладом ілюзійного мистецтва, у якому художник поєднує символіку та

пейзаж. На полотні зображено зворушливу сцену повернення птахів до рідної домівки. Своїми білими крилами птахи накривають усю землю: поля, луки, хати, ніби огортають своєю любов'ю і захищають. На задньому плані можна побачити безкрайній український краєвид: луки, пагорби та небо, що символізує рідну землю й тепло, до якого повертаються і птахи, і люди. Мистецьке полотно пронизано ідеєю єдності природи, рідного дому та людських почуттів. Своєю роботою художник хотів підкреслити, що кожному з нас варто цінувати свою Батьківщину й батьківщину. У творчості О. Шупляка ця робота є прикладом тонкої символіки й майстерного використання просторових ілюзій.

У процесі роботи над мистецьким полотном сучасного художника доцільними, на нашу думку, будуть такі запитання і завдання: Що ви бачите на картині на перший погляд? А що можна помітити, якщо уважніше придивитися? Як ви думаєте, що символізує повернення птахів до гнізд? Як це пов'язано з назвою картини? Які емоції викликає у вас це живописне полотно? Що нагадує вам сцена з птахами та краєвидом? Чому важливо повертатися «до рідних гнізд»? Як ця ідея стосується кожного з нас?

У рубриці «У колі мистецтв» автори підручника акцентують на мальовничих українських краєвидах у роботах художників О. Шупляка та Д. Добровольського, різнобарвному українському орнаменті І. Хомчак та ін., зазначаючи, що «ці мистецькі твори сповнені символічного змісту, у них художньо змальовано красу та велич України, її історію і культуру» [19, с. 127]. Продуманими є запитання і завдання до мистецьких полотен художників, у яких запропоновано описати картини, зіставити мотиви та образи, висловити своє ставлення до робіт художників тощо.

У родовому обійсті українців важливе місце займав *колодязь, або криниця*. Слово «криниця» здавна означало «джерело». Образ криниці

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

оспівувався у народних казках, повір'ях, легендах. Так, вивчаючи легенди «Калина» і «Берегиня», п'ятикласники можуть дізнатися, чому «в народі криницю, журавля і калину згадують тоді, коли йдеться про красу, доброту, кохання» [19, с. 71], а також помилуватися українськими світлинами, що розміщені на сторінках підручника.

Учителеві варто розказати учням про те, що криницю називають «журавлем» через дерев'яний пристрій для піднімання води, який має характерну форму, що нагадує силует птаха журавля. Ця назва закріпилася в українській мові завдяки асоціаціям із зовнішнім виглядом і рухами цього механізму. Довга жердина нагадує довгу шию журавля. Один кінець жердини закріплений у вертикальній стійці, а інший використовується для кріплення відра. На протилежному кінці жердини часто знаходиться важкий камінь або інший тягар, який збалансовує конструкцію. Це схоже на голову журавля. Коли журавель нахиляється вниз, щоб зачерпнути воду, його рух нагадує, як журавель тягнеться дзьобом до води.

Журавель як птах має важливе значення в народній традиційній культурі. Він асоціюється з домівкою, родинним теплом і чистотою. Так само й криниця – це джерело життя і зв'язок із природою, що підкреслює їхню символічну єдність. Працюючи над світлинами, запропонованими в підручнику, доцільно поставити учням такі запитання: Чому криницю із журавлем називають саме так? Що в цій конструкції нагадує вам птаха журавля? Як ви думаєте, чому в минулому криниці з журавлями були такими важливими для сільського життя? Чи бачили ви колись криницю-журавель у своєму селі чи місті? Як вона виглядає? Чому журавлі, як птахи, могли стати символом криниці? Що, на вашу думку, пов'язує воду та журавлів? Як ви думаєте, чи використовують криниці-журавлі сьогодні? Уявіть, що ви живете в селі, де є криниця-журавель. Як би ви її прикрасили, щоб вона стала ще

красивішою? Які прислів'я чи пісні ви знаєте про криницю або журавля? Як вони пов'язані між собою?

Отже, представлення широкої палітри архетипів української народної культури в мистецькому контексті сучасних підручників української літератури розширює світогляд учнів, дозволяє їм сприймати літературу як частину цілісного мистецького світу, сприяє міждисциплінарному навчанню, підвищує зацікавленість і допомагає формувати естетичний смак. А головне – інтенсифікує національну ідентичність юних українців.

Висновки. Усвідомлення специфічності світогляду-сприйняття народу можливе лише на основі осягнення культурних смислів, символічних знаків та національних образів. Важливою ментальною ознакою українців є їхнє естетичне ставлення до світу в усіх сферах життєдіяльності. Архетипи народної культури є універсальними образами, сюжетами та мотивами, вони відображають базові структури людського досвіду й закорінені у фольклорі, міфології та традиціях. Народні архетипи, такі як образ матері, землі, вогню, води, дерева, мають глибокий зв'язок із українською історією, культурою та ментальністю.

На уроках української літератури важливе значення має комплексний підхід у використанні культуротворчого впливу різних видів мистецтва, необхідних для формування в учнів цілісної художньої картини світу. Духовна й матеріальна культура народу є невід'ємними складниками нашого життя. Вони міцно переплелися й увійшли в життя від давніх часів до сьогодення. Юний читач осягає ціннісний зміст тексту та суміжних образотворчостей, їх культурний пласт, вступає в діалог про світ, про людину, про культуру; у процесі цього діалогу формується особистість, її гуманне мислення, ціннісна система.

Архетипи народної культури легко простежуються в різних видах мистецтва, зокрема в живописі. Це відкриває можливість для міждисциплі-

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

нарного підходу, який робить уроки української літератури більш цікавими та інтерактивними. Вивчення архетипів народної культури допомагає учням опанувати літературу не лише як окремий предмет, а як частину культурного контексту. Це сприяє інтенсифікації національної ідентичності юної особистості, її розвитку як свідомого громадянина, який плекає свої культурні корені та цінності.

Сучасний підручник української літератури поєднує традиційне навчання з інноваційними технологіями. Використовуючи смартфони, учні можуть отримувати детальну інформацію про мистецькі надбання України. Це допомагає глибше зрозуміти ідейно-художній зміст фольклорних і літературних творів, провести мистецькі паралелі, застосовувати набуті інформаційно-комунікаційні компетентності для власного розвитку.

Використання архетипів народної культури в ілюстративному матеріалі, методичному апараті сучасних навчальних книг, тематично-стильовій різноманітності пропонованих для розгляду фольклорних і художніх творів у єдності із суміжними образотворчостями сприяє інтенсифікації національної ідентичності юних читачів, спонукає їх до пізнання себе, свого характеру, своєї родини як частини нації, уможливорює пошанування національних традицій і культури.

Архетипи народної культури українців, що представлені в мистецькому контексті сучасних підручників української літератури з інноваційними технологіями, зокрема підручнику української літератури для 5 класу (автори – Т. Яценко, В. Пахаренко, О. Слижук), сприяють формуванню національної ідентичності учнів, допомагають усвідомити зв'язок між минулим і сучасністю, уможливлюють опанування творів народної словесності та художньої літератури в нерозривній єдності з іншими видами мистецтва.

Осмислення архетипів народної культури в мистецькому контексті сучасних підручників української літератури дасть можливість учителю-

словеснику працювати творчо, широко застосовувати методи, прийоми, види та форми роботи з урахуванням змісту навчального матеріалу, використовувати твори мистецтва з їх потужною силою емоційного впливу, що сприятиме розвитку культурної компетентності сучасних учнів-читачів. Запропоновані інформаційні матеріали для бесіди, різнорівневі запитання і завдання допоможуть учням досягнути промовисті виражальні художні деталі, які використали художники для втілення власних ідей та образів, призвичають їх не тільки аналізувати твори образотворчого мистецтва, а й осмислювати архетипи народної культури України.

Список використаних джерел:

1. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 644 с.
3. Гоголь Н. В. Реалізація культурологічного підходу в змістовому наповненні сучасних підручників української літератури для 5–7 класів. *Шкільна літературна освіта: традиції і новаторство. XII Волошинські читання*: зб. матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції / за заг. ред. Т. О. Яценко. Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2024. 236 с.
4. Гоголь Н. В., Туряниця З. В. Культурологічний підхід у підручниках української літератури для 5–6 класів НУШ: традиції і новаторство наукової школи Ніли Волошиної. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*: наук. вид. Глухів: Глухів. НПУ ім. О. Довженка, Випуск 1 (54), 2024. С.171–178.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

5. Гордійчук О. О. Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. URL: https://www.researchgate.net/publication/357146682_ARHETIPI_UKRAINSKOI_MENTALNOSTI_SOCIALNO-FILOSOFSKIJ_ANALIZ (дата звернення: 12.12.2024).

6. Грицак Н. Р. Теорія і методика навчання жанрового аналізу малих епічних і ліро-епічних різнонаціональних художніх творів: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. 400 с.

7. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності / Проблеми теорії ментальності // Відп. ред. М. В. Попович. Київ: Наукова думка, 2006.

8. Міщенко М. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипного аналізу). URL: <file:///C:/Users/lenovo/Desktop/stat> (дата звернення: 19.12.2024).

9. Меднікова Г. С. Українська культура: витоки і сучасність : навчальний посібник / Г. С. Меднікова, І. В. Гурова; За ред. Г. С. Меднікової. Київ: Видавничий дім «Слово», 2017. 256 с.

10. Модельна навчальна програма «Українська література. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А, Тригуб І. А., Качак Т. Б., Кизилова В. В., Овдійчук Л. М., Дячок С. О., Макаренко В. М.). URL: https://drive.google.com/file/d/1NJyC96_f3hglHcWCTP6Q2ixXJv3ehlxb/view (дата звернення: 19.12.2024).

11. Модельна навчальна програма «Українська література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А, Тригуб І. А.). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/Ukrayinska.literatura.7-9-kl.Yatsenko.ta.in.26.07.2023-1.pdf> (дата звернення: 19.12.2024).

12. Сидоренко В. В. Психолого-педагогічні й науково-методичні засади сучасного підручника з української літератури для старшої школи. *Українська література в загальноосвітній школі*: науково-методичний журнал. 2015. № 5. С. 5–14.

13. Сидоренко Ю. О. Методика вивчення літературних творів із міфологічними структурами експліцитного типу на уроках української літератури в 9–11 класах: дис. ... д-ра філософії / 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями); Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин, 2023. 334 с.

14. Слижук О. А. Формування національної самосвідомості учнів у процесі навчання літератури в 5–6 класах НУШ. *Національна ідентичність у мові та культурі*: збірник наукових праць / за заг. ред. О.Г. Шостак. Київ: Талком, 2023. С. 372–381.

15. Урись Т. Художня література як джерело формування національної ідентичності у культурній парадигмі розвитку особистості. *Актуальні питання гуманітарних наук*: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2021. № 35. Том 5. С. 183–190.

16. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 731. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf (дата звернення: 19.12.2024).

17. Щербак С. В., Луценко Л. І. Художня трансформація міфологічних образів (на матеріалі вивчення міфів «Берегиня», «Дажбог» учнями 5-х класів). *Актуальні питання філології та методики викладання мов*. 2020. Випуск 3 (15) ч. 2. С. 207–215.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

18. Яценко Т. Компетентнісний підхід як основа модернізації шкільної літературної освіти. *Вісник Глухівського НПУ ім. О. Довженка*: наук. вид. Глухів: Глухів. НПУ ім. О. Довженка. Випуск 2 (1). 2018. С. 156–165.

19. Яценко Т. О. Українська література : підруч. для 5 класу закладів загальної середньої освіти / Т. О. Яценко, В. І. Пахаренко, О. А. Слижук. К. : Видавничий дім «Освіта», 2024. 256 с.

20. Яценко Т. О. Українська література : підруч. для 6 класу закладів загальної середньої освіти / Т. О. Яценко, В. І. Пахаренко, О. А. Слижук. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. 256 с/

21. Яценко Т. Українська література : підруч. для 7 кл. закл. загальн. середн. освіти / Таміла Яценко, Василь Пахаренко, Олеся Слижук, Ірина Тригуб. Київ : Грамота, 2024. 288 с.

*§3.6 ФІЛОСОФІЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АКСІОЛОГІЧНОМУ
ВИМІРІ АНТИУТОПІЗМУ (Прокопович Л.В., Національний університет
«Одеська політехніка»)*

Вступ. Наукова та соціальна фантастика (переважно – антиутопії) часто звертається до проблеми емоційного інтелекту в різних проєктах/моделях суспільства. Кожен з таких творів можна розглядати як уявний експеримент, метою якого є спроба спрогнозувати розвиток подій та стан людства в результаті впровадження певних технологій – інженерних, біомедичних, соціальних тощо.

Зважаючи на те, що у реальному житті таких технологій стає дедалі більше, і деякі з них впроваджуються поспіхом, без прорахування можливих ризиків [1], аналіз уявних експериментів та прогнозів, що здійснюються соціальною фантастикою, є актуальною науковою проблемою в дискурсі соціальної філософії.

Тож метою даного дослідження є вивчення творів соціальної фантастики як уявних експериментів щодо стану емоційного інтелекту людей в різних моделях/проєктах суспільства.

Методи дослідження: методи аналізу та синтезу (для узагальнення емпіричного матеріалу – творів літератури та кінематографу в жанрі соціальної фантастики; порівняльний (при співставленні сценаріїв та прогнозів щодо проблеми емоційного інтелекту в творах, що досліджуються), а також художня критика (при описанні та інтерпретації творів, що досліджуються).

Теоретичним підґрунтям дослідження є визначення (за М. Смітом) емоційного інтелекту як комплексу навичок та здібностей людини щодо розпізнавання емоцій інших людей, їх намірів, мотивацій, а також вміння керувати власними емоціями та емоціями інших людей для вирішення

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

практичних завдань [2]. А також модель Майєра-Саловея-Карузо [3], яка включає чотири складові емоційного інтелекту: сприйняття емоцій (здатність розпізнавати емоції інших людей та свої власні емоції), використання емоцій для стимуляції мислення (пробудження креативності), розуміння емоцій (здатність виявляти причину появи певної емоції), управління емоціями (здатність викликати або приборкувати власні емоції та емоції інших людей для досягнення поставлених цілей).

Емпіричною базою дослідження є літературні та кінематографічні твори у жанрі соціальної фантастики, в яких приділяється увага проблематиці емоційного інтелекту.

Провідною ідеєю дослідження є гіпотеза [4] про те, що завдяки тому, що кожен з творів соціальної фантастики є уявним експериментом, їх можна розглядати як гіпотетично-емпіричний матеріал для соціально-філософських рефлексій, зокрема – в контексті осмислення емоційного інтелекту як невід'ємної складової людського буття.

Емоційний інтелект: виклики сьогодення. Вивчення емоційного інтелекту як психологічного [5] та соціокультурного [6; 7] феномену є предметом багатьох досліджень в різних наукових галузях – соціології, культурології, соціальної філософії тощо. При цьому деякі дослідники висловлюють думку про те, що емоційному інтелекту людей можуть загрожувати певні технології або кризові ситуації.

Однією з таких кризових ситуацій стала пандемія Covid-19. Адже масковий режим, якого було запроваджено в багатьох країнах світу задля запобігання поширенню коронавірусної хвороби, значно ускладнив процес розпізнавання емоцій [8, с. 30].

Ця проблема особливо гостро постає перед дітьми, у яких ще немає досвіду з розпізнавання емоцій інших людей по їх обличчям, а через

масковий режим цей досвід здобути важко. Дослідження, що проводилися під час пандемії, показали, що діти віком від 3 до 5 років неправильно розпізнають емоції людей під масками. Серед дітей віком від 7 до 13 років здатні вгадати емоції без масок лише 66 %, а з масками цифри є ще меншими: смуток здатні визначити 28 %, гнів – 27 %, страх – 18 % [9]. Зрозуміло, що це може негативно вплинути на розвиток емоційного інтелекту дітей та ускладнити їх подальшу взаємодію у суспільстві.

Втім, певні ризики для емоційного інтелекту не лише дітей, а й дорослих, деякі вчені пов'язують із розвитком цифрових технологій. Тут головна дискусія точиться навколо соціальних комунікацій, які здійснюються в інтернет-просторі. Чи можуть такі комунікації вважатися спілкуванням, тобто процесом обміну між людьми не лише інформацією, а й емоціями?

Наразі цю проблему намагаються розв'язати самі інтернет-користувачі, вставляючи в свої текстові повідомлення різноманітні емоджі – спеціальні зображення, що позначають певні емоції. Та чи є така форма передачі інформації повноцінною заміною «живому» спілкуванню? Чи не шкодить вона емоційному інтелекту людей?

Відповіді на ці запитання зараз шукають різні дослідники, в тому числі й крізь призму феномена смайлика. Так, можливість передавати у повідомленнях знаки, що є графічним відображенням емоцій, робить ці повідомлення емоційно наповненими. Але слід уточнити, що така функція смайлика проявляється лише у міжособистісній комунікації, у приватному листуванні. У публічній площині (в соцмережах, на кіно- і телеекранах, у рекламі тощо) смайлік не стільки виконує роль передавача емоцій, скільки є лише маскою цих емоцій.

Втім, це не заважає розглядати феномен смайлика як спробу віднайти у сучасних комунікаціях знакову форму передачі емоцій. А це, в свою чергу,

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

знов актуалізує низку запитань: Що є цифрові смайліки? Чи залишаються вони лише знаками емоцій, чи вже набувають «статусу» аватарки-маски? І що таке «маска» у «театрі» інтернет-комунікацій? Це спосіб показати свої емоції, чи, навпаки, приховати їх?

В реальному житті приховувати емоції складно, вони нас завжди видають, хочемо ми того чи ні. Досвідчені гравці у покер це гарно знають. Тому вчать не лише «зчитувати» емоції своїх партнерів по грі, а й приховувати від них власні емоції. Для цього опановують техніку під назвою «покерне обличчя» – коли жоден м'яз обличчя не здригнеться тоді, коли не треба. Навчитися цьому здатні далеко не всі. З іншого боку – не всім воно і потрібно. Адже не всі ми і не кожного дня граємо у покер (в буквальному або переносному сенсі).

А ось в інтернеті, здається, в покер грають всі – і в буквальному, і переносному сенсах. Тут всі стають майстрами «покерного обличчя», користуючись цифровими його аналогами – масками-аватарками, які дозволяють приховати не лише емоції, а й особистість [10].

На це звертають увагу й Ганна Чміль та Надія Корабльова, зазначаючи, що «завдяки анонімності справжньою проблемою віртуального простору є можливість створити альтернативне Я: інша зовнішність, вік, професійна приналежність, стать, відсутність відповідальності. У цьому світі події змінюються стрімко, одним натискуванням мишки можна знищити те, що тобі не подобається: зовнішність, біографію, друзів тощо, це сприяє легковажності у житті. Розчарування, яке штовхає до створення віртуально-карнавальних образів і масок, які не відповідають ідентичності – втеча від життя, як наслідок, інтернет-залежність і обмежена дієздатність в цілому. Бо віртуальна реальність передбачає взаємодію не з речами, а з симуляціями» [11, с. 85].

Втім, із симуляціями (не лише речей, а й емоцій, спілкування тощо) люди стикаються все частіше не лише у віртуальній реальності інтернету, а й в реальному житті, частиною якого стають технології штучного інтелекту та робототехніки. Йдеться, насамперед, про створення людиноподібних роботів, яких наділяють не лише штучним інтелектом, а й штучними емоціями.

Наприклад, у 2021 році команда науковців з Гонконгу, яка створила відомого людиноподібного робота Софію, запустила нову пілотну модель – робота на ім'я Грейс. Цей робот призначений для догляду за людьми похилого віку або хворими, які перебувають в ізоляції (зокрема, через Covid-19). Робот Грейс має азіатські риси обличчя, одягнена в уніформу медсестри, використовує штучний інтелект для діагностування, може говорити англійською та знає діалекти китайської. Але головною її перевагою Девід Хансон – генеральний директор компанії-розробника – вважає її здатність показувати емоції. «На обличчі Грейс 48 мускулів, їх рухають 36 моторів, – повідомляє він у промо-ролику. – Але для того, щоб робот міг показувати емоції, його треба тренувати». І далі Девід Хансон показує, як це відбувається. Він звертається до робота: «Чому ти не дивишся мені в очі?.. А тепер я тобі усміхаюсь. Усміхнися мені у відповідь. А тепер потрібно проявити підтримку людині, тож образ має бути сумним» [12].

В тому ж році інша компанія – Engineered Arts – презентувала робота Атеса. В цьому проєкті розробники також поставили за мету імітацію рухів та міміки людини, адже цей робот має розважати людей на різних заходах та подобатися їм.

І нехай «емоції» таких роботів ще несправжні, лише їх імітація, але проблема вже дається в ознаки: через такі технології люди притупляють в собі людське, старанно намагаючись надати це людське машинам.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Звідси витікає і запитання про те, що буде з людським емоційним інтелектом далі. Відповідь на це запитання намагається знайти соціальна фантастика.

Діалектика суспільства в утопіях і антиутопіях. Важко сказати, коли люди вперше почали замислюватись над тим, яким має бути ідеальне, гармонійне суспільство. Європейська філософська думка починає відлік таким спробам з античних часів, коли давньогрецький філософ Платон, вражений несправедливістю суду над його вчителем Сократом, задався питанням: «Як жити далі у суспільстві, яке карає за мудрість?» Це питання породило спробу сформулювати уявлення про те, яким має бути суспільство, збудоване у відповідності до мудрості. Так народилася перша філософська утопія про справедливий суспільний лад, яка згодом суттєво вплинула на розвиток утопічних ідей у філософії та літературі, які активно досліджуються в сучасній філософській думці, зокрема, в українській (Тамара Розова [13], Микола Ожеван [14], Віра Окорокова [15], Роман Тиса [16] та інші).

І перша ж утопія виявила низку діалектичних протиріч і суспільства, і його розуміння людьми: з одного боку, існує феномен суспільної мрії про гармонійне, досконале суспільство, з іншого боку, немає впевненості в тому, що люди дійсно готові в такому суспільстві жити. В цьому плані цікаве спостереження зробив Д.В. Панченко [17, с. 54-55]. Створивши образ своєї ідеальної «Держави», Платон, як справжній художник слова, не міг встояти перед спокусою показати його в припустимих обставинах та подіях. Цей мислений експеримент представлено у відомому діалозі «Тімей», в якому розповідається про війну між стародавніми утопічними Афінами і царями Атлантиди. Афіни тут наділені всіма рисами платонівського ідеалу: вони впорядковані, розумні, керуються філософами. І при цьому – відверто нудні. Тому, на думку Д.В. Панченко, цінності, що складають ідеал, потребували

доповнення у вигляді цінностей, що винесені за рамки ідеалу. Вони й склали образ Атлантиди. Тут і царська влада східного типу, і зовнішня розкіш, і морська могутність. Саме ці «цінності, що не увійшли до ідеалу», склали такий образ, що його блиск осліпив не лише романтиків всіх наступних часів (від Френсіса Бекона до сучасних «атлантологів»), а й навіть самого автора. Наступний твір Платона – «Критій» – присвячений вже переважно Атлантиді. Про свої пра-Афіни він ледве згадує. Бо, як зауважує Л.А. Мосіонжник, «про них все сказано» [18, с. 237].

Тут мимоволі виникає запитання: Якщо про таку державу (світ, суспільство) нецікаво писати/читати, то й жити в ній нецікаво?..

З іншого боку, чи готові ми жити в «цікавому» світі? Адже, як відомо, найбільш цікавими є часи кардинальних змін, трансформацій та криз. Проте більшість з нас лише ворогу побажає “May you live in interesting times” (саркастична ідіома, яка перекладається так: «Щоб ти жив у цікаві часи»).

Втім, незалежно від бажань (і побажань), людство (як складна система) і кожен індивід (як частина цієї системи) все одно час від часу опиняються в таких ситуаціях. І тоді до вагань між бажаним та лячним майбутнім додається переоцінка актуальних культурних цінностей. Адже в своїй динаміці культура переживає періоди, в яких досвід минулого має різні цінність та актуальність. Це показує І. Мелік-Гайказян, досліджуючи втрату актуальності інтелектуальними традиціями [19]. Дослідники вказують на те, що у стабільних станах спадщина минулого є надзвичайно затребуваною, тому що молодші покоління вчаться у старших, а у префігуративних станах досвід старших поколінь втрачає свою актуальність, бо ці старші змушені вчитися у молодших. В епохах, які націлені у майбутнє, цінність минулого вже не входить до етичного контексту вибору мети. Відбувається ситуативний відбір цінностей для «обслуговування» поставленої мети.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Старші покоління змушені змінювати свій аксіологічний «одяг», відмовляючись від звичного у минулому «костюму», який молоді покоління не встигли навіть приміряти.

Кожна культура зазнавала зміну подібних станів, і як спосіб їх подолання створювала (або втрачала) свій унікальний «образ», що втілював її ментальні засади. «Якщо простежити історичні траєкторії цих подолань, – пише І. Мелік-Гайказян, – то можна виявити, що у стані соціальної нестійкості особливої сили набуває феномен мрії. Ми звикли пов'язувати мрію із уявленнями про бажане майбутнє. Уособленням такої мрії є утопічні ідеї, які пропонують проекти соціальних перебудов, що було початком кожної самобутньої епохи культури» [19].

Іншими словами, уявлення людей про майбутнє виступають своєрідною призмою, крізь яку розглядається й сьогодення, адже саме сьогодні треба визначити, що є важливим, що варте того, щоб зберегти або почати закладати основи на майбутнє.

То яке майбутнє уявляє собі людство зараз?

Чи правильніше було б поставити питання інакше: яке майбутнє людству пропонується уявляти?

Якщо, за твердженням І. Мелік-Гайказян, кожна нова епоха в культурі створює певні утопії, як проекти майбутніх соціальних перетворень, то наша епоха в цьому плані виявляється не зовсім типовою. Бо сучасна культура не пропонує нам ніяких принципово нових утопій. «Відмінивши» як мету «світле майбутнє», масова культура натомість плодить одну за одною антиутопії, та ще й іноді на тлі посткатастрофічних декорацій.

Літературні антиутопії «Ми» Євгенія Замятіна (1920), «Прекрасний новий світ» Олдоса Гакслі (1932), «1984» Джорджа Орвела (1949), «Міханічне піаніно» Курта Воннегута (1952), «451 градус за Фаренгейтом»

Рея Бредбері (1953) доповнюються сьогодні романом Кадзуо Ішігуро «Ніколи не відпускай мене» (екранізація – *Never Let Me Go*, реж. Марк Романек, 2010), кінострічками «Матриця» (*The Matrix*, реж. Брати Вічовські, 1999), «Особлива думка» (*The Minority Report*, реж. Стівен Спілберг, 2002), «Клони» (*Surrogates*, реж. Джонатан Мостоу, 2009), «Час» (*In Time*, реж. Ендрю Ніккола, 2011), «Голодні ігри» (*The Hunger Games*, реж. Гері Росс, 2012), «Дівергент» (*Divergent*, реж. Ніл Бергер, 2014) та багатьма іншими.

Дослідники по-різному пояснюють збільшення кількості антиутопій у сучасній поп-культурі та зростання цікавості до них з боку читачів та глядачів. Наомі Кляйн, наприклад, пов'язує цей тренд із кліматичною катастрофою, що наближається (веб-сайт “No Logo”), спікери Foreign Policy вважають це «хвостом комети» фінансових потрясінь.

Американська публіцистка Емі Кауфман у своїй книзі «Наше майбутнє – це наше минуле: колективне захоплення середньовіччям в антиутопічній літературі» (“Our Future is Our Past: Corporate Medievalism in Dystopian Fiction”) стверджує, що справа тут у корпораціях, фінансових інституціях та державних урядах, котрі впевнено штовхають світ у бік нового феодалізму. Аграрний монстр Monsanto «підсаджує» фермерів на своє генномодифіковане насіння – і перебільшену версію цього конфлікту можна бачити у фільмі «Водний світ» (*Waterworld*, реж. Кевін Рейнольдс, 1995). Турботливі компанії на кшталт Google, будуючи кампуси та селища для своїх працівників, нагадують поміщиків. Цей негласний принцип «працюй на нас або вимитайся» відображено, наприклад, у серіалі «Ходячі мерці» (*The Walking Dead*, реж. Френк Дарабонт, 2010).

Але найбільшими поневолювачами вбачаються банки. У серіалі «Містер Робот» (*Mr. Robot*, реж. Сем Есмейл, 2015) відверто показана жорстка залежність людей від банківських кредитів, які вони не можуть не

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

брати. Популярність цього серіалу дає дослідникам підстави говорити про солідарність європейської та американської молоді у ненависті до банків вже сьогодні. А фільм у жанрі кібер-панк «Хто я» (*Who Am I / Kein System ist sicher*, реж. Баран бо Одар, 2014) сприймається як маніфест сучасної молоді.

При цьому дослідники цих антиутопій звертають увагу на те, що нічого принципово нового вони не містять. Всі вони є похідними від «Держави» Платона з натяками на «Утопію» Томаса Мора.

Хай там як, а кількість антиутопій продовжує збільшуватись, значною мірою перевищуючи кількість утопій. До вже зазначених пояснень цієї тенденції можна додати ще два – мистецьке та філософське.

З точки зору мистецтва, антиутопії є більш привабливими для авторів та читачів/глядачів, тому що за визначенням цей жанр містить в сюжеті конфлікт (або комплекс конфліктів), що є запорукою гарної драматургії.

З філософської точки зору, антиутопії на відміну від утопій дозволяють конкретизувати проблему: ми не знаємо, яким має бути суспільство, але ми знаємо, яким воно не повинно бути.

Разом з тим, не можна не звернути увагу ще на один момент, а саме – на фінали більшості сучасних фільмів-антиутопій. Кожен з них закінчується руйнуванням тоталітарного режиму, несправедливого, соціально нездорового суспільно-державного устрою. І все. The end. Жоден з фільмів не розповідає про те, що буде натомість. Немає навіть натяку на те, заради чого все це руйнувалося. (Лише у «Голодних іграх» показано, що під гаслами боротьби за справедливість замість одного «феодала» може прийти інший). Отже, є проекти боротьби, революції, зламу, руйнування, але нема проекту будування, розбудови.

Чи схоже це на «мрію про майбутнє»?

Більш того, складається таке враження, що метою цих антиутопій (та їх поширення в масовій культурі) є не критика утопізму, не спроби показати,

який вигляд мала б досконалість, нав'язана людству, попри його бажання та сподівання, не застереження проти глобального феодалізму, тоталітаризму, цифрового рабства, а привчання людей до думки, що такий уклад життя є невідворотнім (тобто чим ці твори та їх популяризація є насправді: соціальною мрією чи однією з технологій соціальної інженерії?). «Альтернативи», що пропонуються, коливаються лише між різними формами зовнішньої організації неофеодалізму.

Отже, назад у минуле?

Зрозуміло, що такі тенденції аж ніяк не додають оптимізму, лише посилюючи психологічний дискомфорт в умовах соціального хаосу, в якому наразі перебуває більша частина людства.

Але усвідомлення проблеми вже є початком її розв'язання (або запобігання, коли йдеться про майбутнє).

Саме на виявлення ймовірних проблем від впровадження певних технологій та реалізації соціальних проєктів націлені різноманітні твори наукової та соціальної фантастики, серед яких особливе місце посідають ті, що присвячені проблематиці емоційного інтелекту.

Емоції як загроза «ідеальному» суспільству. Серед творів соціальної фантастики, в яких осмислюється проблема емоційного інтелекту, найбільш показовими є кінострічки «Еквілібріум» (*Equilibrium*, реж. Курт Віммер, 2002) та «Місія Сереніті» (*Serenity*, реж. Джосс Відон, 2005). В обох фільмах йдеться про спроби створити щасливе, безпроблемне суспільство, позбавивши людей емоцій та почуттів. Але результати такого експерименту автори фільмів бачать по-різному.

У фільмі «Місія Сереніті» показано, що пригнічення агресії (завдяки спеціальному препарату, що подавався у повітря через вентиляційну систему) у жителів планети Міранда призвело до того, що люди не лише

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

припинили битися, а й припинили робити все інше – ходити на роботу, розмножуватись, розмовляти, їсти. В результаті – люди, втративши волю до життя, померли. Майже всі мешканці планети «просто дозволили собі померти».

Автори цього фільму припустили і зворотну дію препарату, коли у 10 % населення агресія, навпаки, посилилася до такої міри, що люди перетворилися на кровожерливих хижаків – «пожирачів».

Жахливі наслідки цього експерименту парламент міжпланетного Альянсу засекретив. Але головний герой фільму впевнений, що вони повторять спробу. «Можливо, в іншому світі, можливо, в цьому... Мине рік, чи десять... І вони зрозуміють, що знов можуть керувати людьми, «покращувати» їх...». Ці слова можна вважати стислим формулюванням загроз, які, на думку різних дослідників, несе в собі євгеніка [20] та «ефект Франкенштейна» [1], який проявляється не лише у нездатності експериментаторів передбачити можливі наслідки експериментів із природою людини, а й в ігноруванні цих наслідків заради комерційного прибутку або влади над людьми.

Саме про владу та тотальний контроль над населенням йдеться у кінострічці «Еквілібріум», де показано суспільство, в якому заборонені будь-які емоції та почуття. Їх пригнічують (або «відключають») не лише завдяки ін'єкціям спеціального препарату, а й забороняючи твори мистецтва, які здатні викликати у людей естетичні переживання, роздуми тощо.

В сцені допиту Мері О'Браєн – порушниці цього закону – озвучуються запитання, які формують головну ідею фільму:

– Хто ваші друзі? – питає у «емоційної злочинниці» клірик першого класу Джон Престон.

– Ви хоч маєте гадку, що означає це слово – друг? – запитанням на запитання відповідає Мері.

Не отримавши відповіді, побачивши розгубленість охоронця закону, вона перехоплює ініціативу і сама починає його допитувати:

– Навіщо ви живите?

– Я живий... – ще більше губиться Джон Престон від запитання, яким досі ніколи не переймався. – Я живу, щоб берегти і підтримувати велику спільноту. Служити Лібрії.

– Це – коло, – констатує Мері. – Ви живите, щоб існувати далі. Який сенс?

І знову Джон Престон не знаходить відповіді. І відчайдушно перекидає запитання:

– А який сенс вашого життя?

– Емоції, – відповідає Мері. – Ви ніколи не відчували, і не знаєте, що це таке. Це потреба, як дихання. І без цього – без любові, без гніву, без суму... дихання – просто цокання годинника.

Метафора, що порівнює життя людини або суспільства із годинником, є досить поширеною не лише в художній літературі та кінематографі, а й у філософських теоріях. Такі метафори бачимо у філософській байці «Годинникові колеса» Григорія Сковороди [21], в працях Лейбніца та інших мислителів. Але до цих метафор філософи вдаються здебільшого для осмислення людини та суспільства як складних систем, елементи яких мають функціонувати злагоджено, як годинниковий механізм [22].

У фільмі «Еквілібріум» йдеться про інше. Тут життя не ототожнюється з годинником, а протиставляється йому. Адже життя є набагато складнішим за будь-який годинниковий механізм, і не обмежується лише впорядкованістю, злагодженістю та чіткими діями його елементів. Життя людини не

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

може бути повноцінним без емоцій, почуттів, ірраціонального. Дихання заради дихання, як і механічне цокання заради цокання, немає сенсу.

Будь-які раціональні дії знецінюються, якщо поряд не існує чогось ірраціонального.

Принаймні, схожа думка червоною ниткою проходить крізь роман Євгенія Замятіна «Ми» (1920). В цьому романі, до речі, показано, що для контролю над суспільством не обов'язково забороняти або викорінювати емоції та знищувати твори мистецтва як їх носії та джерело. Можна їх просто знецінити, дискредитувати. Ця технологія показана у фрагменті, де виконання музичного твору XX століття (п'єси Скрябіна) на роялі було представлено публіці як щось застаріле, незграбне, смішне, порівняно з музикою, що створюється за допомогою «прогресивного» музикометру на основі «математичної композиції (математика – причина, музика – наслідок)» [23; с. 18–19].

Емоція тут не забороняється: всі сміються. Головне, щоб це була «правильна» емоція, і – одна для всіх: всі сміються. Головний герой роману почувався дуже кепсько доки, піддавшись «ефекту юрби», не розсміявся зі всіма, переконуючи себе, що «талановитий фонолектор занадто живо зобразив нам цю дику епоху – ось і все», і «якою жалюгідною є свавільна, нічим – крім диких фантазій – не обмежена музика древніх» [23, с. 20]. Засміявшись зі всіма, він відчув полегшення. Бо якщо зі всіма – то це нормально, правильно, законно. Адже, як говорили інші персонажі роману, «ніхто не один, але один із» та «ми – найщасливіше середнє арифметичне» [23; с. 13, 34].

Не забороняються емоції і в суспільстві, яке представлене в романі Рея Бредбері «451 градус за Фаренгейтом» (1953). Їх лише непомітно, ненав'язливо сепарують, позбавляючи суспільство «негативних» емоцій, залишаючи «позитивні». Цю важливу місію покладено на телебачення, яке

цілодобово розважає глядачів, зокрема й у форматі інтерактивних телепостановок. Завдяки таким телешоу у людей, що беруть в них участь, виникає ілюзія творчого процесу. Так, лише ілюзія. Адже навряд чи можна вважати справжньою творчістю те, що робить, наприклад, дружина головного героя роману, готуючись до участі в такій постановці. За сценарієм вона виконує роль господині на ім'я Елен, до якої мають завітати гості. Але репліки для цієї ролі не прописані. Право їх написати надається самій акторці-домогосподарці. Мілдред дуже радіє з цього приводу, відчуваючи себе одночасно і акторкою, і сценаристкою, і майже режисеркою. І навіть не усвідомлює, що все, що вона може тут запропонувати, це прості, формальні відповіді на такі ж прості, формальні запитання партнера.

– Що ти на це скажеш, Елен?

– Думаю, це прекрасно!

...

– Ти згодна з цим, Елен?

– Звісно ж, згодна.

Стандартні фрази, які відтворюють стандартизоване повсякдення. Ніяка це не творчість. Лише її імітація. Імітація творчості, імітація життя. І «рожеві окуляри» позитивної соціальної інженерії аж ніяк не позбавляють людей відчуття, що щось тут не так. Недарма ж в цьому «щасливому» суспільстві так багато випадків передозування антидепресантами та снодійними, що бригадам медичної допомоги довелося механізувати процедуру промивання шлунків та переливання крові, бо на всі виклики вони ледь встигають. «В нас буває по дев'ять-десять таких викликів за ніч», – поскаржився Монтегу один із санітарів після того, як завершив процедуру детоксикації організму його дружини.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

І нікому невідомо, які з цих передозувань є випадковими, через необачність, а які – свідомо обраним способом суїциду. Над цим ніхто і не замислюється. Бо на роздуми не залишається часу: треба встигати «споживати» інформацію, яка нескінченним потоком ллється крізь навушники та телеекрани.

В таких обставинах навіть і не треба забороняти та спалювати книги: їх і так майже ніхто не читатиме (як то доводять реалії нашого сьогодення).

А щоб люди не відчували інтелектуальної, духовної порожнечі, її треба заповнювати емоціями. Але такими, які офіційно вважаються «правильними», як то описується у романі «Ми», де всі сміються на лекції про «дику музику», або показано у фільмі «Еквілібріум», в епізоді, де Вождь-Отець виступає з промовою перед громадянами Лібрії. Він довго і красномовно розповідає про те, як їх суспільство досягло миру, позбавившись емоцій. «Емоції – це хвороба, – запевняє він публіку. – Ми відмовилися від емоцій. Тепер нами керує лише розум». Але що ми бачимо наприкінці його виступу? Бурхливі оплески. Радісні обличчя людей, які із захватом (деякі навіть повставали) підтримують мудрі слова Вождя-Отця. Хіба це – не емоції?

Тож, виходить, що можновладці брешуть, коли говорять про повну відмову від емоцій. Насправді йдеться про контроль емоцій (а через них – і почуттів, і думок) для спрямування їх в потрібне русло: захоплюватися творами мистецтва – неможна, промовою Вождя – будь ласка.

Втім, це – не така вже й фантастика. Адже до цієї технології вдаються майже всі «вожді» у реальному житті. Як у театрі оплески дозволяють глядачам показати своє схвалення вистави, виразити захоплення грою акторів, так і у політичному «театрі» аплодисменти – «бурхливі, тривалі оплески, що переходять у нескінченну овацію» (кліше радянської пропаганди) – часто використовують для демонстрації «народної любові» до

чергового лідера. В щирість цих «бурхливих оплесків» майже ніхто не вірить (ані «актор», ані сама «публіка»), але відмовлятися від них «режисери» політичного «театру» не збираються. Бо психологічно-соціальні властивості цієї практики дозволяють використовувати її з подвійним ефектом – не лише задля втіхи марнославства оратора, а й для впливу на публіку [24].

Тому не дивно, що подібні сцени бачимо майже у всіх антиутопіях, представлених в сучасному кінематографі: «Голодні ігри» (*The Hunger Games* 2012, реж. Гері Росс, 2012), «7 сестер» (*Seven Sisters / What Happened to Monday*, реж. Томмі Віркол, 2017) та ін.

Ця ритуалізована практика є ефектною та ефективною, але недостатньою для впливу на всіх членів суспільства. Тому автори антиутопій розглядають й більш радикальні методи контролювання мас. Наприклад, через обов'язкову «операція з видалення фантазії», як то описується в романі «Ми». Це – пряма загроза емоційному інтелекту, складовими якого, за моделлю Майєра-Саловея-Карузо [3] є фантазія, креативність. Суспільство, яке боїться нестандартного мислення, ірраціональності, непередбачуваності, хаосу, готово знищувати фантазії, «душу», емоції, як небезпечну інфекцію. «Душа, ви кажете? Хай йому грець! Так ми невдовзі і до холери повернемось» [23, с. 61].

Поєднання емоцій та почуттів з інтелектом вважається вкрай небезпечною хворобою й у суспільстві, що показано в антиутопії «Рівні» (*Equals*, реж. Дрейк Доріmus, 2015). Це суспільство вважає себе досконалим, і більш за все боїться неконтрольованих людських почуттів та думок, називаючи це синдромом увімкнення (SOS – Switched On Syndrome). Для боротьби із цією «хворобою» навіть створюють спеціальні «ліки».

Тож виявляється, що загрозою для «бездоганного» суспільства є не емоції як такі, і не інтелект сам по собі, а їх поєднання. Бо саме таке

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

поєднання сприяє формуванню творчої, активної особистості, здатної не лише до пізнання світу, а й до ініціативи з його перетворення (у будь-якому плані – побутовому, соціальному, науковому, тощо). А в тоталітарних суспільствах, які переважно й описуються в антиутопіях, таким особистостям немає місця.

Емоції як цінний ресурс біотехнологій. Зовсім інше ставлення до емоцій та почуттів декларується у фільмі «Острів» (*The Island*, реж. Майкл Бей, 2005). Тут вони – аж ніяк не інфекція, чи щось зайве для людини. Навпаки, це – цінний ресурс, завдяки якому біомаса, з якої вирощують людських клонів на органи, може перетворитися на життєздатний, здоровий «продукт». Адже, як зізнається голова корпорації: «Кілька років спроб і помилок показали, що без свідомості, без людських переживань, емоцій, без життя органи вмирають».

Проблема полягає в тому, що розуміння цього факту корпорація спрямовує на антигуманну, по суті, мету: дати клону сформуватися у людину, особистість, щоб потім вбити, розібравши на органи для заможних клієнтів.

Схожу ідею покладено в основу роману Джеймса Дешнера «Той, що біжить лабіринтом» (екранізація – *The Maze Runner*, реж. Вес Болл, 2014). Але тут цінною є лише одна емоція – страх. Саме через страх у крові підлітків з'являється речовина, на основі якої виробляються ліки від нового вірусу. Знову ж таки, мета, на перший погляд, благородна. Але засобом для її досягнення є навмисне занурення свідомості дітей у стан переляку, страху, жаху.

Здавалось би, із емоційним інтелектом тут все гаразд, якщо науковці навчилися керувати емоціями людей, впливаючи безпосередньо на їх мозок. Та чого вартий цей здобуток, коли він не розв'язує, а, навпаки, загострює проблему цінності одного людського життя проти життів багатьох?..

Дискусію про морально-етичні проблеми, які виникають із впровадженням певних біотехнологій, актуалізує і роман Кадзуо Ішігуро «Ніколи не відпускай мене» та його екранізація (*Never Let Me Go*, реж. Марк Романек, 2010). На думку Джозефа О'Ніла, який акцентує увагу на біотехнологічному аспекті цього твору, роман є найпереконливішою та найсумнішою науково-фантастикою, яка успішно адаптується до нової науково-технічної епохи [25].

В цьому романі та його екранізації, так само, як і у фільмі «Острів», йдеться про клонування людей, де клони стають біологічним матеріалом для трансплантації органів. Але, на відміну від фільму «Острів», тут показано суспільство, в якому клонів не ізолюють від людей (на острові, за «стіною», в резервації чи ще якось). Вони лише дитинство проводять у школі-інтернаті, бо в них немає батьків. А коли дорослішають, живуть серед людей, як люди. Точніше – майже, як люди. Бо кожен з клонів знає (на відміну від мешканців «Острова»), хто він, і навіщо живе: щоб у разі потреби стати донором для якоїсь людини. І це має статися незалежно від того, чи згоден на це клон, чи воліє цього. Це розуміють і клони, і люди. Тому, хоч клони і живуть серед людей, але повноцінної інтеграції не відбувається: люди ставляться до них не як до рівних, а як до істот нижчого соціального статусу. Істот, які позбавлені права вибору, свобода яких обмежена (у фільмі глядачу дають зрозуміти, що всі вони чіповані), у яких немає майбутнього. Саме тому їх не навчають ніяким професіям, обмежуючи освіту лише заняттями з мистецтва. Та й мета цих занять залишається незрозумілою для вихованців інтернату. Вони знають, що кращі роботи відбираються жінкою, відомою як Мадам, і вивозяться з інтернату, але навіщо це робиться вони не здогадуються. Тішаться чутками, що ці роботи виставляються в якійсь Галереї.

Власне, навколо цього міфу і розгортається найбільш драматична частина сюжету. Повіривши у чутки, що Мадам за малюнками може

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

розпізнати наявність у їх автора душі та скасувати процедуру «виймання» (повне або часткове виймання органів з тіла клону), Кеті та Томі – клони, що закохалися одне в одного, – приносять їй малюнки Томі. Мадам і справді бачить в цих малюнках і душу, і обдарованість автора. Але... Виявляється, що на долю Томі та Кеті це аж ніяк не може вплинути. Адже метою «Галереї» було не спасіння клонів від «виймань», а лише з'ясування, чи є в них душа.

Драматизм цього епізоду полягає не лише в тому, що клони відчували себе ошуканими, і слабкий промінчик їх надії змінився відчаєм та приниженням (відчаєм – через усвідомлення неминучого кінця, приниженням – через з'ясування, що їх було використано як піддослідних кроликів).

Головний драматизм тут полягає в дискредитації науки, точніше – експерименту як наукового методу пізнання. Адже тут бачимо експеримент заради експерименту. Бо, по-перше, навіщо було з'ясовувати, чи є у клонів душа, коли її наявність все одно не змінює статусу клонів як біоматеріалу? По-друге, чому хтось вирішив шукати душу у клонів саме через їх малюнки? Адже і люди далеко не всі вміють малювати і виражати свої емоції в малюнках. І це не вважається ознакою відсутності у них душі. То чому ж для клонів, які є біологічними копіями людей, треба застосовувати такий критерій? Бо інших критеріїв для виправдання їх дискримінації не знайшлося?

Хай там як, зрозуміло, що цей експеримент є не лише безпредметним і необґрунтованим, а ще й аморальним. Власне, як і більшість соціальних експериментів: і тих, що описуються в творах соціальної фантастики, і тих, що проводяться в реальному житті. Адже такі експерименти зазвичай проводяться без повідомлення та згоди людей, яким відведено роль піддослідних.

Втім, в таких експериментах не завжди є очевидним, хто є суб'єктом, а хто – об'єктом. Часто соціальні експерименти кажуть про експериментаторів більше, ніж про піддослідних. Адже саме дії експериментаторів дозволяють отримати відповідь на запитання, як далеко можуть зайти люди, порушуючи морально-етичні принципи, задля досягнення своїх цілей.

Історія людства і реалії сьогодення дають підстави вважати, що тут, нажаль, меж немає. Автори антиутопій це теж розуміють, тому в своїх творах намагаються не так це довести, як показати різні можливі варіанти-сценарії цього безмежного псевдо-гуманізму.

Емоційний інтелект в перспективах трансгуманізму. З появою перших роботів та усвідомленням їх можливостей й перспектив, все більш привабливою ставала ідея поєднати машину із людським розумом. Як один із варіантів такого поєднання розглядається комбінація штучного тіла зі справжнім людським мозком. Адже вважається, що в такий спосіб можна зберегти інтелектуальний потенціал та особистість людини, позбавивши її вад біологічного тіла: фізичної недосконалості, вразливості щодо хвороб, старіння, тощо.

Ця ідея стала однією з основних у трансгуманізмі, який розглядає можливості змін у становищі людини за допомогою передових технологій. З одного боку, ідеї трансгуманістів здаються привабливими та актуальними в умовах швидкого формування нової техно-соціальної реальності [26; 27; 28]. Але з іншого боку, вони розхитують і без того слабкі уявлення про те, що є Людина, людське.

Ситуація складається парадоксальна: не розібравшись остаточно із тим, що таке «людина», ми беремось за її вдосконалення.

Тому ідеї трансгуманізму та спроби їх реалізації на практиці не лише стикаються з гострою критикою з боку науковців, які попереджають про

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

ризики через непередбачуваність результатів будь-якого втручання в природу людини [1; 29], але й призводять до необхідності осмислення (доосмислення? переосмислення?) природи людини, її визначальних рис та здібностей. Особливо це актуально у зв'язку із введенням в науковий дискурс таких понять, як «транслюдина», «постлюдина» [30], «конвергентне суспільство» [31].

Головні питання, які постають в контексті означеної проблематики, стосуються меж, до яких трансгуманісти планують змінювати людину, і яким чином це може вплинути на суспільство. Адже зрозуміло, що якщо буде змінюватися людина, то буде змінюватися й суспільство. Проте яким воно буде?

Ідеї, які наразі генеруються в дискурсі трансгуманізму, змушують з підвищеною відповідальністю підходити до визначення того, що слід визнати важливим, цінним для життя кожної окремої людини та суспільства, в якому вона живе.

Ті тенденції, котрі проявилися на даний момент в трансгуманізмі, можуть призвести не так до вдосконалення людини, як до руйнування суспільства [32]. Адже якщо, наприклад, не буде хвороб, то й не буде співчуття, бажання допомогти, врятувати. Якщо не буде допомоги, підтримки – не буде й вдячності. Марно сподіватися й на прояви емпатії як здатності до співчуття через вміння поставити себе на місце іншого. Навіщо одному біороботу ставити себе на місце іншого біоробота, коли їх «місця» нічим не відрізнятимуться? Якщо всі люди будуть однаковими, то на якому ґрунті зростатиме симпатія, дружба, кохання? А якщо не буде емоцій, то навіть тоді потрібна буде вдосконалена пам'ять? Адже людині пам'ять потрібна для того, щоб зберігати не лише інформацію, а й життєвий досвід. З чого буде складатися життєвий досвід вдосконаленої людини? І, до речі, вдосконалення – це ускладнення чи спрощення?

Але головне питання полягає не в тому, як це буде, а в тому, як далеко все це може зайти. На якому етапі доведеться констатувати, що людина – вже не людина, а щось інше? За якими критеріями це буде визначатися?

Одним з таких критеріїв може бути схильність людей до театралізації різних видів своєї діяльності, до артизації життя. Зважаючи на те, що така схильність є однією з соціокультурних констант, іманентно притаманних людству, її пропонується вважати маркером, який дозволить визначати: людина все ще залишається людиною чи вже перетворилася на біоробота, на таку собі оцифровану, запрограмовану, знеособлену одиницю якоїсь глобальної системи, в якій немає місця ірраціональності, сумнівам, конфліктам, фантазіям, мріям [32].

Цей маркер, звісно ж, не може бути одним-єдиним, універсальним, але він цілком придатний для вивчення впливу технологій на самоідентифікацію людини, на її психічно-емоційний стан, на зміни в її емоційному інтелекті. Це стосується і технологій, націлених на заміну біологічного тіла людини штучним.

Зрозуміло, що наукова фантастика також не могла пройти повз такої ідеї. Ба більше, цю ідею письменники-фантасти почали висловлювати та осмислювати ще до появи самої назви «трансгуманізм» (наприклад, твори Роберта Гайнлайна «Достатньо часу для кохання, або Життя Лазаруса Лонга», Станіслава Лема «Кіберіада»).

Згодом почали з'являтися численні кіноверсії «Робокопів» (*RoboCop*, реж Пол Верховен, 1987; *RoboCop2*, 1990; *RoboCop3*, 1993; *RoboCop4*, 2014), «Кіборгів» (*Cyborg*, реж. Альберт Пьюн, 1989; *Cyborg2: Glass Shadow*, 1993).

І від початку автори таких творів намагалися показати, що попри певний оптимізм щодо кіборгізації людини (як, наприклад, у слогані першого «Робокопа»: *Part man. Part machine. All cop. The future of law enforcement.*

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Частково – людина. Частково – машина. Повністю – поліцейський. Майбутнє охорони правопорядку), існує й інший бік цієї ідеї/технології. Той бік, де проявляється природа людських психіки, інтелекту, самоідентифікації, ментальності тощо.

Звісно ж, не у всіх кінострічках саме не цій проблематиці робиться акцент. Іноді бачимо лише натяки на внутрішній конфлікт особистості, що отримала штучне тіло. А іноді ця тема стає провідною, як, наприклад, у кінофільмі «Привід у броні» (*Ghost in the Shell*, реж. Руперт Сендерс, 2017). Крізь динамічний, насичений подіями сюжет проступає драма самоідентифікації, особистісного самоусвідомлення майора Міри Кіллман. Отямившись в лабораторії і намагаючись зрозуміти, що з нею трапилось, перше, що вона почула, – пояснення доктора Уелет: батьки Міри загинули в результаті атаки терористів, а від неї самої залишився лише мозок, який вдалося врятувати, помістивши у штучне тіло. Тепер Міра Кіллман – перший у світі бойовий кіборг, який поєднує витривалість в швидкість машини зі здатністю самостійно приймати рішення.

Докторка, звісно ж, пишається своїм досягненням, і весь час втлумачує Мірі, як їй пощастило набути таких унікальних здібностей. Але Міру ця ситуація аж ніяк не тішить. Вона потерпає від нав'язливих флешбеків, які доктор Уелет називає збоями. Але саме завдяки цим «збоям» Міра почала щось підозрювати. Зрозумівши, що то були не збої, а *спогади*, Міра вирушає на пошуки свого минулого. І з'ясувала, що все, що їй розповідали про її минуле, – брехня. Її – автора маніфестів проти масової кіборгізації – насильно перетворили на кіборга. Проти її волі. Її життя не врятували, а вкрали.

Втім, виявлення цього факту не призвело (чомуś) до поворотів у сюжеті та роздумах головної героїні. Питання, яким вона переймалася весь

час, – чи є вона людиною? – залишилося відкритим. Адже її фінальна фраза про те, що людину визначають не спогади і будова тіла, а вчинки, не ставить крапку, а викликає ще більше запитань. Хіба не спогади змусили Міру шукати правди і про її власне життя, і про антигуманну діяльність корпорації Hanka Robotics? Хіба не справжні (фізично) обійми із мамою дозволили їй відчутися людиною?..

Цінність справжніх обіймів (як одного з видів фізично-емоційного контакту) і «живого» спілкування усвідомлюють і деякі персонажі кінострічки «Сурогати» (*Surrogates*, реж. Джонатан Мостоу, 2009). Тут показано суспільство, в якому ідея поєднання людського мозку із штучним тілом реалізується за іншим принципом: біологічне тіло людини не руйнується, не відділяється від мозку, а створюються андроїди – синтетичні копії людей, якими люди можуть керувати дистанційно.

За сюжетом, цю технологію розробив доктор Лайонел Кетнер для полегшення життя людей з обмеженими можливостями. Він створив інтерфейс, який дозволяє, наприклад, людині, яка не може ходити, силою нервових імпульсів керувати андроїдом. При цьому андроїд поводить себе, як людина, а людина, що є оператором, переживає всі відчуття, ніби сама присутня там, де й андроїд.

Ідея технології телеприсутності не є оригінальною вигадкою авторів цього фільму. Цю технологію ще у 1963 році описав Станіслав Лем у «Сумі технологій», а у кінематографі вона стає основою сюжету фільму «Аватар» (*Avatar*, реж. Джеймс Кемерон, 2009). Проте саме у фільмі «Сурогати» бачимо спробу осмислити соціальний аспект наслідків впровадження цієї технології. Адже сюжет побудований на тому, що ця технологія вийшла за межі медичних кейсів, її почали використовувати цілком здорові люди. Це призвело до того, що 98 % населення Землі живуть, не виходячи зі своїх

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

помешкань, а їх життям «живуть» роботи-сурогати. Люди (як, до речі, і в реальному житті) піддалися «магії» реклами, яка майже цілодобово з безлічі телеекранів запевняє, що, придбавши собі андроїда, людина позбавляється ризику захворіти чи скалічитись, може мати ідеальний вигляд без тренажерів і пластичних операцій. Проте, попри цей рекламний «оптимізм», особисті проблеми людей нікуди не зникають, а деякі навіть посилюються. Адже люди навіть не помітили, як позбавили самі ж себе «розкоші людського спілкування» (за Антуаном де Сент-Екзюпері). Проблема емоційної роз'єднаності людей «червоною ниткою» проходить крізь весь сюжет фільму.

Отже, ставлячись до творів наукової фантастики як до уявних експериментів, слід уважно придивитися до тих, в яких йдеться про технології, що націлені на «покращення», «вдосконалення» людської природи (відповідно до ідей трансгуманізму), зокрема, шляхом кіборгізації.

Особливістю таких творів є те, що їх автори завжди намагаються показати (з різною мірою занурення у проблематику), що, отримавши «вдосконалене» тіло, людина не стає більш щасливою, більш впевненою в собі, більш здатною до самореалізації. Так, у людини з'являються нові можливості та здібності, але вони не дають відчуття повноцінного життя.

Тому постає низка питань: Чи потрібно таким технологіям надавати масового поширення? Чи всім вони потрібні? А якщо не всім, то кому і в яких випадках? Адже немає сумнівів в необхідності протезування, коли вичерпані всі можливості для збереження функцій кінцівок або судин, заміни окремих органів, що відмовляють, штучними, тощо. Але чи потрібно націлюватися на повну заміну біологічного тіла людини штучним?

Пошуки відповідей на ці запитання мають здійснюватися не в контексті комерційних інтересів окремих груп та корпорацій, а виходячи з реальної користі (або її відсутності) для людини та людства.

Висновки. Узагальнюючи результати огляду та осмислення різних творів соціальної фантастики, можна дістати висновку, що в багатьох з них приділено увагу проблематиці емоційного інтелекту людей. І це не дивно, адже емоційний інтелект є однією з основних складових людського у Людині. А саме Людина (як індивід та член суспільства) є центральною фігурою у будь-якій утопії чи антиутопії. Бо які б моделі/проекти суспільства не пропонували автори соціальної фантастики, всі вони розглядаються крізь призму користі (або, навпаки, шкоди) для людини: її біологічної природи, психіки, інтелекту, гідності, тощо.

Критика таких творів як творів літератури та кіномистецтва завжди є неоднозначною. Проте як твори соціальної фантастики вони є помітними, тому що не просто створюють гіпотетичні моделі людського суспільства, а закликають до осмислення базових підвалин людського існування, ініціюють обговорення питань, над якими людство, загнане в постійні кризи, соціальний хаос та гонитву за технологічним нібито прогресом, не замислюється. Ризики, які можуть виникнути (або вже починають проявлятися) для емоційного інтелекту людей, – одне з таких питань. Це питання (в купі з низкою інших) формує специфічне дискусійне поле, де соціальна фантастика ставить запитання, відповіді на які має шукати соціальна філософія. Завдяки тому, що кожен з творів соціальної фантастики є уявним експериментом, їх можна розглядати як гіпотетично-емпіричний матеріал для соціально-філософських рефлексій.

Стосовно емоційного інтелекту цей дискурс наразі виокремлює такі проблеми та ймовірні загрози:

- 1) пригнічення (або й знищення) емоцій та почуттів людей в суспільствах з тоталітарними режимами правління;
- 2) контроль влади над емоціями людей задля контролю над їх поведінкою;

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

3) використання людських емоцій окремими соціальними групами та корпораціями в комерційних цілях (зі шкодою психічному та фізичному здоров'ю або життю одних людей на користь іншим).

В творах, в яких йдеться про заборону або знищення емоцій, автори зазвичай зосереджують увагу на персональних драмах героїв, які або відкривають для себе складний і цікавий світ людських емоцій та почуттів, або остаточно його втрачають. Іншого аспекту проблеми автори майже не торкаються, залишаючи читача/глядача сам на сам із запитанням: а чи буде існувати суспільство, якщо абсолютно всі люди, які мали б його складати, будуть позбавлені почуттів? Адже людина без почуттів не може бути здатною й до *співчуття*. А якщо не буде співчуття, то й не виникне бажання допомогти, підтримати, захистити, врятувати. Без цього будь-яка людська спільнота розвалилась би на окремих індивідів, що існують кожен сам по собі, автономно, яких навряд чи змогла б об'єднати якась спільна мета або соціальна мрія.

З іншого боку, в більшості антиутопій показано, що саме це – розвал суспільства – і є метою тих, хто під гаслом вдосконалення позбавляє людей «негативних», «зайвих» емоцій – страху, гніву, розгубленості, сумнівів, тощо.

Реальна психологічна наука вже давно довела, що неможна емоції поділяти на «гарні» та «погані». Людині потрібні всі емоції. Адже кожна з них має своє призначення: страх, наприклад, має застерігати нас від небезпеки (відчувши страх, ми починаємо активно думати, щоб оцінити ситуацію, знайти вихід з неї), огида допомагає уникати «токсичних» людей, місць або подій. Зрозуміло, що такі «застережники» потрібні активній, самостійній людині. Проте «вдосконалювачам» такі люди не потрібні. Бо насправді вони прагнуть позбавити людей самостійності (думок, вчинків,

ініціатив), яка ускладнює контроль над ними. Тому «вдосконалення» індивіда завжди зводиться до створення слухняного біоробота, а «вдосконалення» суспільства – до встановлення тотального контролю влади за кожним з членів цього суспільства.

Втім, авторам творів соціальної фантастики вистачає й інших підходів, щоб показати й осмислити цінність людських емоцій та почуттів. Як, власне, і в тих творах, в яких проблематика емоційного інтелекту формується і осмислюється за допомогою опозиції «ціна – цінність»: ціна людських емоцій як комерційного ресурсу проти цінності емоцій як невід’ємної частини особистості.

Аксіологічний зміст цих проблем зумовлений не лише авторським мистецьким баченням, а й самою сутністю поняття «емоційний інтелект», осмислення якого не може бути продуктивним без звернення до філософських засад ціннісного, морально-етичного боку життєдіяльності людини та суспільства. Таке поєднання робить означену проблематику однією з найважливіших складових сучасного інтелектуального процесу з пошуків гуманістичних орієнтирів.

Список використаних джерел:

1. Прокопович Л.В. Зворотний бік «ефекту Франкенштейна». *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 2022, № 3, С. 69–73. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2022.3.10.
2. Smith M.K. Howard Gardner and multiple intelligences. *The Encyclopedia of Informal Education*, 2002. Retrieved from <http://www.infed.org/thinkers/gardner.htm>.
3. Mayer J.D. & Salovey P. What Is Emotional Intelligence? *Emotional Development and Emotional Intelligence*. New York: Basic Books, 1997. P. 3–31.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

4. Прокопович Л. Проблематика емоційного інтелекту в соціальній фантастиці. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 2023, Том 26, № 1, С. 94–99. DOI: 10.15421/172315.

5. Павельчук С. Емоційний інтелект як феномен сучасної наукової та популярної психології. *Проблеми гуманітарних наук*, 2014, Вип. 33 (Психологія). С. 153–163.

6. Карпенко Є. Аксіологічний зміст емоційного інтелекту як запорука конгруентного життєздійснення особистості. *Психологія і суспільство*, 2019, № 1(75), С. 67–73.

7. Зарицька В.В. Емоційний інтелект як складова готовності особистості до професійної діяльності. *Вісник Харківського університету ім. Г.С.Сковороди*, 2014, № 49, С. 42–51.

8. Прокопович, Л.В., & Кириллова, А.Г. Маски у «театрі» буття в контексті пандемії Covid-19. *Scientific Journal “Virtus”*, 2020, № 45, Р. 28–31.

9. Barncard Chris. Covering faces around kids won't mask emotions. *Medical Xpress*, 2020, December 23.

10. Прокопович Л.В. Маски в соціальному «театрі»: свобода чи обмеження? *Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі*: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 8-9 лютого 2019 р.). Київ: ТНУ, 2019. С. 16–18.

11. Чміль Г.П., Корабльова Н.С. *Візуалізація реального в сучасному культурному просторі*: монографія. Київ: Інститут культурології НАМУ, 2013. 256 с.

12. Meet Grace, the healthcare robot Covid-19 created. *CNA*. 2021, 09 Jun.

13. Розова Т.В. Соціальний проект майбутнього, або чи можливе втілення модерної утопії за доби постмодерну? *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 2018. № 21. С. 91–99.

14. Ожеван М.А. Трансгуманістичний рух та техноутопія кібернетичного імморалізму: філософсько-методологічний аналіз. *Вісник КНТЕУ*, 2015, № 3. С. 5–21.
15. Огорокова В.В. Основи проблеми ідеального у вивченні утопії як явища. *Гілея: науковий вісник*. 2013, Вип. 74(7). С. 193–195.
16. Тиса Р. Антиутопія і тоталітарна держава в літературі й кіно. *Вперед*, 28 листопада 2019. URL: <http://www.vpered.wordpress.com/2019/11/28/tisza-total-dystopia/>
17. Прокопович Л.В. *Театральність в соціокомунікативних проявах культури: соціально-філософське дослідження: монографія*. Одеса: Екологія, 2019. 336 с. ISBN 978-617-7046-78-2.
18. Мосионжик Л.А. *Человек перед лицом культуры: курс лекций*. Кишинев: Высшая Антропологическая школа, 2004. 402 с.
19. Мелик-Гайказян И.В. Memory turn: проявленная биоэтикой брэнность интеллектуальных традиций. *Идеи и идеалы*, 2013, № 1(15). С. 49–63.
20. Epstein Ch. J. Is modern genetics the new eugenics? *Genetics in Medicine*, 2003, Vol. 5(6), P. 469–475. DOI: 10.1097/01.gim.0000093978.77435.17.
21. Сковорода Г. *Вибрані твори в українських перекладах*. Харків: Веста: Ранок, 2003. 114 с.
22. Прокопович Л.В. Годинник як феномен технокультури та філософська метафора. *Наукове пізнання: методологія та технологія*, 2022, № 1(49), С. 43–48. DOI: 10.24195/sk1561-1264/2022-1-7.
23. Замятин Е.И. *Мы: роман, повести, рассказы, пьесы, статьи и воспоминания*. Кишинев: Лит. артистикэ, 1989, 640 с.
24. Прокопович Л.В. Аплодисменти в політичному «театрі»: соціокомунікативний аспект технології. *Наукове пізнання: методологія та технологія*, 2019, № 1(42), С. 94–98.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

25. O'Neill, Joseph. "Never Let Me Go". *The Atlantic*, 2005, Iss. 23, P. 39-46.
26. Brosnan M.J. *Technophobia: the psychological impact of Information Technology*. London: Routledge, 1998.
27. Kamensky, E.G. & Boev, E.I. An Innovation Civilization in the Context of the Anthroposphere Crisis of the Technogenic Society. *Asian Social Science*, 2015, Vol. 11, № 4. P. 328–335. DOI: 10.5539/ass.v11n4p328.
28. Prokopovych, L. Human in New Techno-Social Reality. *Veda a perspektivy*, 2024, 1(32). P. 180-187. DOI: 10.52058/2695-1592-2024-1(32)-180-187.
29. Bostrom N. A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*, 2005, Vol. 14(1), April. DOI: 10.1.1.98.7951.
30. Fereidoun M. Esfandiary (FM-2030). *Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World*. Warner Boors: 1989, 227 p.
31. Ожеван М., Дубов Д. *Ното ex Machina. Філософські, культурологічні та політичні передумови конвергентного суспільства*. Монографія. Київ: НІСД, 2017. 272 с.
32. Prokopovych L. Reflecting the theatricalization of life in the prospects of transhumanism. *EUREKA: Social and Humanities*, 2021, Vol. 4. P. 3–8. DOI: 10.21303/2504-5571.2021.001972.

ODDÍL 4. LÉKAŘSKÉ VĚDY

§4.1 VITAMIN D - A STORY WITH NO END IN HEALTH CARE SYSTEM WORLDWIDE (Burlaka Ie. A., Bogomolets Medical University)

Introduction. Today, vitamin D insufficiency is recognized as a problem that is becoming more and more common throughout the world. The metabolism of calcium and bone is known to be influenced by vitamin D. It has recently been recognized that vitamin D insufficiency is linked to an increased risk of diabetes, its complications, and cardiovascular disease. The vitamin D receptors are widely expressed, and research conducted in vitro, in vivo, and experimentally strongly suggests that they have a function in controlling the transcription of other genes in addition to calcium homeostasis [1]. These include immunomodulatory, angiogenic, anti-proliferative, neurotrophic factor expression, and suppression of the renin-angiotensin-aldosterone system.

Diabetic nephropathy (DN) is the world's leading cause of end-stage renal disease and a significant source of morbidity and mortality among those with diabetes mellitus [2]. Albuminuria is the most distinctive indicator of DKD and is linked to both cardiovascular events and the advancement of renal disease. The pathophysiology of DN involves alterations in renal hemodynamics, oxidative stress, inflammation, hypoxia, and an overactive renin-angiotensin-aldosterone system (RAAS), with renal fibrosis playing a pivotal role [2,3].

Vitamin D may play a pathogenetic role in the long-term consequences of diabetes, according to a growing body of research, and vitamin D deficiency may worsen DN symptoms. It is still unclear if vitamin D supplementation to normal or non-deficient levels modifies the pathogenetic mechanisms behind diabetic microvascular problems. Large, carefully planned randomized controlled trials of

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

vitamin D supplementation are strongly recommended due to the high frequency of vitamin D deficiency in diabetic patients and potential mechanisms connecting vitamin D deficiency to problems from diabetes [4].

Main Material Outline

Vitamin D a multiple player

There are two primary sources of vitamin D, a fat-soluble hormone. First of all, it can be acquired by nutrition, including mushrooms and fatty fish. It can be found as cholecalciferol (D3) from animal sources or ergocalciferol (D2) from plant sources. Second, it can be acquired via the skin's reaction to UV light from the sun, which transforms 7-Dehydrocholesterol into the previtamin Cholecalciferol (D3). 90% of vitamin D is provided by dermal synthesis because the diet only provides a comparatively little amount of it [5].

Vitamin D status is defined by measuring the level of 25(OH)D in the blood owing to its longer half-life in plasma, where it forms a circulating reservoir of vitamin D. A serum concentration of >30 ng/mL (>75 nmol/L) is considered as sufficient, 20–30 ng/mL (50–75 nmol/L) as insufficient, 10–20 ng/mL (25–50 nmol/L) as deficient, and <10 ng/mL (<25 nmol/L) as severely deficient (Figure 1).

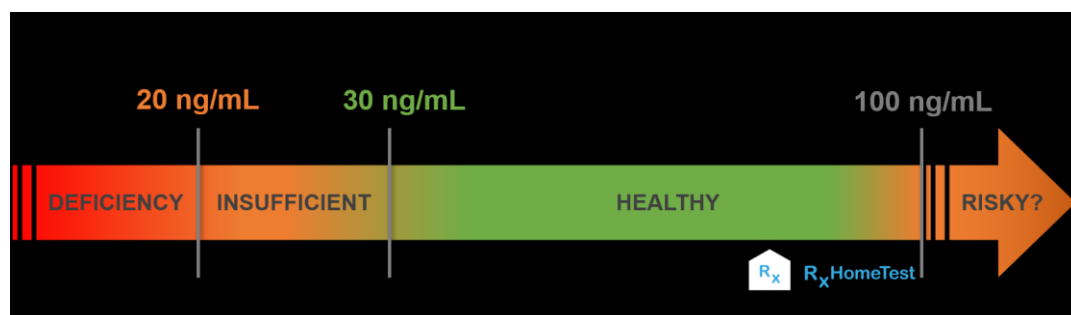

Fig. 1 Gradation of levels of Vitamin D.

Cardiovascular and renal diseases are strongly linked to vitamin D deficiency, which is not low enough to induce bone disease. Vitamin D receptors

(VDR) are expressed in almost every human tissue, and vitamin D is a major regulator of hundreds of genes that control many essential biological cell functions. Understanding the aforementioned roles of vitamin D is essential to comprehending therapy approaches for cardiovascular and kidney disorders [6].

Vitamin D Metabolic Pathways

Two phases of hydroxylation are involved in the traditional pathway for vitamin D activation. First, vitamin D-binding protein (DBP) carries the precursors of vitamin D₂ and D₃ to the liver. After that, 25-hydroxylase, which is encoded by cytochrome P2R1 (CYP2R1), hydroxylates precursors D₂ and D₃ at the C25 position to produce inactive 25-hydroxvitamin D (25(OH)D). The primary form of vitamin D that the body stores and circulates is 25(OH)D. Following circulation in the blood as the 25(OH)-DBP complex, 25(OH)D is filtered by the glomerulus and taken up by the receptor megalin into the kidney's proximal tubule cell. The Cytochrome P450 Family 27 Subfamily B Member 1 gene (CYP27B1) subsequently 1- α -hydroxylates 25(OH)D-DBP to produce 1,25-dihydroxyvitamin D (1,25(OH)₂D), or calcitriol, which is its most active form [7].

The physiological and pharmacological effects of calcitriol are diverse. In cases where serum calcium and phosphate levels are low, calcitriol is the hormone that increases intestinal absorption of these nutrients. Along with its involvement in the synthesis of antimicrobial peptides, epithelial defense mechanisms, host modulatory effects, the maintenance of the renin-angiotensin system, the inhibition of host tumor cells, and the suppression of parathyroid hormone (PTH) release, it also increases the resorption of phosphorus from bone [6]. A non-classical mechanism of calcitriol synthesis appears to exist in a number of organs, including and peripheral to the kidneys, in addition to the traditional metabolism of vitamin D and its function in maintaining calcium and phosphate balance. Furthermore, extrarenal cells and organs may also express 1- α -hydroxylase, which is mostly expressed in the kidneys [6,7].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

The control of the renin-angiotensin-aldosterone system (RAAS) is essential to the non-classical function. Inhibiting the RAAS and maintaining renal function, calcitriol is thought to be a negative endocrine regulator of the renin gene. The angiotensin-converting enzyme (ACE) converts angiotensin into angiotensin II after renin, which is produced in response to RAAS stimulation, cleaves angiotensin into angiotensin I. When angiotensin II binds to the type 1 angiotensin II receptor (AT1R), it causes hypertension and other harmful consequences on the cardiovascular and renal systems [8].

Oxidative Stress and Vitamin D

A result of vitamin D deficiency, oxidative stress contributes to the development of both periodontitis and chronic kidney disease. Because oxidative stress promotes inflammation by inducing the production of pro-inflammatory mediators (via the NF- κ B-related cascade), it has a negative effect on the body [7]. Numerous intracellular oxidative stress-related processes, such as the increased expression of the nuclear factor, erythroid-2(Nf-E2)-related factor (Nrf2), and Klotho, are downregulated by vitamin D. The human alveolar bone and kidneys are the primary sites of expression for the Klotho protein family, which is involved in the synthesis of antioxidants. In both renal and periodontal tissues, the α -Klotho protein stimulates FGF23 signaling, which controls vitamin D homeostasis. Systemic effects, tissue destruction in periodontitis, and gradual renal impairment are all caused by oxidative stress [7,8].

Inflammation and Vitamin D

It has been demonstrated that VDR is expressed by macrophages, a key cell type in the innate immune response. Intracellular M. tuberculosis is killed by the antimicrobial peptide cathelicidin, which is generated when Mycobacterium TB activates the toll-like receptor (TLR1/2) heterodimer in macrophages, leading to an upregulation of VDR and CYP27B1 [9].

In this method, L-15 links TLR2/1-induced macrophage differentiation to the vitamin D-dependent antimicrobial pathway. Vitamin D response elements present in the regulatory regions of 1,25(OH)₂D₃ target genes cause 1,25(OH)₂D₃ to accumulate as CYP27B1 levels rise. This accumulation then sets off VDR and the transcription of the target gene [10].

Chen et al. found that 1,25(OH)₂D₃ can stimulate SOCS1 and control TLR signalling by downregulating miR-155 in macrophages. This provides a new way for vitamin D to regulate innate immunity through negative feedback. Both 1,25(OH)₂D₃ and 25(OH)D₃ forms of vitamin D inhibited the production of TNF α , IL-6, and p38 phosphorylation by human monocytes driven by lipopolysaccharide through histone H4 in an acetylation-dependent manner, according to a recent study [9,10]. Moreover, 1,25(OH)₂D₃ or its analogues have been shown to induce myeloid progenitors to develop into macrophages and reduce MCP-1 and IL-6 production by blocking macrophages from activating NF- κ B.

Additionally, vitamin D can selectively suppress key macrophage effector actions that are induced by interferon (IFN)- γ and has been identified as a natural endoplasmic reticulum stress reliever. Interestingly, VDR has also been demonstrated to inhibit gene transcription in the presence of 1,25(OH)₂D₃ by removing the activated T cell nuclear factor that is connected to deoxyribonucleic acid, hence inhibiting the production of inflammatory cytokines.

Dendritic cells (DCs) are the most potent antigen-presenting cells. In a manner that depends on VDR, 1,25(OH)₂D₃ has been shown in numerous studies to reduce the differentiation, maturation, and immunostimulatory capacity of human DCs, all of which are referred to as their tolerogenic qualities. By upregulating inhibitory immunoglobulin-like transcript 3 molecules, increasing the secretion of chemokine (C-C motif) ligand 22 and IL-10, and decreasing the surface expression of major histocompatibility complex II and costimulatory

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

molecules (CD40, CD80, and CD86), 1,25(OH)₂D₃ modulates the tolerogenic properties of DCs.

One important step in lowering the inflammatory response of T-effector cells is the induction of T-regulatory cells, which occurs when 1,25(OH)₂D₃ promotes DC tolerogenicity. Furthermore, 1,25(OH)₂D₃ acts on the VDR of T cells to directly suppress their proliferation. Although VDR was not expressed by native T-cells, it was boosted by T-cell antigen-receptor signalling via the alternative p38 MAPK pathway, which is necessary for T-cell antigen-receptor responsiveness in naïve T-cells. Recent studies have shown that 1,25(OH)₂D₃ suppresses the production of proinflammatory cytokines such IFN γ , IL-17, and IL-21 in CD4⁺CD25⁻ T lymphocytes while stimulating the proliferation of T-regulatory cells that expressed cytotoxic T-lymphocyte antigen 4 and FOXP3 [11].

T-cell cytokines also control how vitamin D is metabolized by macrophages. For example, the macrophage CYP27B1 is increased by the T-helper (Th)-1 cytokine IFN γ , improving the bioconversion of 25(OH)D₃ to its active metabolite, 1,25(OH)₂D₃. However, it is still unclear how precisely vitamin D works in this process. In contrast, the Th2 cytokine IL-4 catabolizes 25(OH)D₃ into the inactive metabolite 24,25(OH)₂D₃, suggesting a potential mechanism through which vitamin D metabolism links innate immune responses to cell-mediated immune responses.

Epidemiology studies have documented seasonal variations in influenza and pneumococcal community-acquired pneumonia, suggesting a connection between vitamin D insufficiency caused by reduced sun exposure and acute respiratory infections (ARI). Several clinical studies have suggested an inverse relationship between ARI and 25(OH)D₃ levels. In their secondary analysis of the Third National Health and Nutrition Examination Survey, Ginde et al. found a considerable negative connection between the incidence of upper respiratory tract

infection and serum 25(OH)D3 levels (<30 ng/mL). People with asthma and chronic obstructive lung disease seemed to have a higher association [10-12].

Vitamin D and Albuminuria

Many people believe that albuminuria is the initial stage of the unavoidable progression to nephropathy and renal failure. It is a significant risk factor and significant marker for the progressive deterioration in renal function. Numerous studies have demonstrated an anti-albuminuric impact of vitamin D analogs and an inverse association between the degree of albuminuria and vitamin D levels. In individuals with chronic kidney disease (CKD), lower levels of 25(OH)D and 1.25(OH)₂D were linked to albuminuria regardless of age, sex, ethnicity, blood pressure, or diabetes mellitus [13]. The VITAL Study's results offer intriguing hints about vitamin D's renoprotective properties. The anti-albuminuric impact of paricalcitol 1 or 2 μ g/day against placebo was assessed in this placebo-controlled randomized trial in 281 diabetic nephropathy patients with CKD stages 2-4 utilizing standard, using standard therapy to control blood pressure and proteinuria [1,2,13].

Vitamin D and molecular background of its role in cardiovascular physiology

Globally, cardiovascular disease (CVD) is the primary cause of illness and death. According to estimates from the World Health Organization (WHO), cardiovascular disease (CVD) caused over 17.7 million deaths in 2015, or 31% of all deaths worldwide. Atherosclerosis and atherosclerotic-type vascular damage are the primary injuries commonly associated with CVD. Because the active vitamin D metabolite acts through the vitamin D receptor (VDR) in cells, vitamin D is frequently regarded as a hormone rather than a vitamin. The physiologically active form of vitamin D₃, calcitriol, is selectively bound by the VDR, an intracellular hormone receptor [14]. It then interacts with particular response elements, causing

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

different genes to respond, leading to a wide range of physiological effects. VDR is widely expressed in the majority of cells. Circulating calcitriol diffuses through the cell membrane and nuclear membrane and binds to the VDR, causing a conformational change in the receptor, leading to its heterodimerization with retinoic acid X-receptor (RXR) [15].

Cardiomyocytes, vascular and endothelial cells, and other cells and tissues of the cardiovascular system all express calcitriol or VDR in large quantities. By altering components of the vascular endothelial growth factor (VEGF) promoter, VDR activation in endothelial cells can control their proliferation. Moreover, it has been demonstrated that elevated calcitriol concentrations reduce the expression of cytokines and adhesion molecules, while elevated VDR expression is seen in stressed endothelial cells.

There is now evidence linking a lack of vitamin D to a number of cardiovascular conditions [16]. A causal connection hasn't been found yet, though. Research has indicated a connection between vitamin D deficiency and the advancement of arterial calcification and atherothrombosis. It has been discovered that vitamin D controls the maturation and infiltration of macrophages into the vasculature, which in turn controls the expression of adhesion molecules and pro-inflammatory cytokines—two important factors in the development of atherosclerosis. It's interesting to note that patients with heart failure showed improvements in inflammatory biomarkers after receiving vitamin D supplements [17].

Low vitamin D levels have been linked to both incidence and prevalent CVD, according to extensive research. A conventional risk factor for CVD, including dyslipidemia, hypertension, and diabetes mellitus, is vitamin D insufficiency.

Numerous studies have shown that better lipid profile is linked to increased vitamin D concentrations. Recent meta-analyses, however, have shown that the

evidence supporting this positive benefit is weak. Furthermore, cross-sectional research has shown a link between diabetes mellitus and vitamin D deficiency. Therefore, vitamin D is a complicated vitamin/hormone that can have a major cellular impact on a variety of biological systems, including the cardiovascular system, through its VDR. According to preliminary research, it is a crucial regulator of a number of cardiovascular cellular components [18].

Vitamin D in kidney and endocrine disorders

VDR's broad tissue distribution indicates that the vitamin D endocrine system performs physiological tasks beyond maintaining calcium homeostasis. Numerous clinical and experimental findings support vitamin D's pleiotropic effects. In fact, it has been demonstrated that vitamin D and VDR are crucial for the immune system, cardiovascular system, reproductive system, and hair growth¹. The effects of vitamin D on PTH and calcium and phosphorus levels are responsible for many of these acts.

The idea that vitamin D supplementation in early childhood may provide protection against diabetes mellitus type 1 is supported by epidemiological information that indicates diabetes mellitus type 1 is more common in nations with lower ambient winter UV radiation levels [19].

In many animal models, 1,25(OH)₂D or its analogues slowed mesangial cell proliferation, a sign of renal damage, decreased levels of TGF- β 1, an inducer of renal fibrosis, and decreased proteinuria levels while maintaining glomerular podocyte shape. Additionally, it has been established that blood pressure and circulation vitamin D levels are inversely related, and that taking vitamin D analogs lowers blood pressure.

The interaction between vitamin D receptors (VDR) and RAS components is a significant component of vitamin D's pleiotropic effects. Angiotensin II (Ang II), cardiac hypertrophy, and plasma renin activity are all decreased by 1,25(OH)₂D₃.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

This enables the suppression of RAS-induced endothelium damage as well as profibrotic and proinflammatory processes [18].

Low vitamin D levels are a new risk factor for the development of renal illness because they suppress the RAS and have positive effects on inflammation, mesangial cell proliferation, albuminuria, and extracellular matrix formation in animal models. As of right now, we can state that people with chronic kidney disease (CKD) need to take vitamin D to maintain bone health as well as immunological, cardiovascular, and renal health. A blood vitamin D level of more than 30 ng/ml is regarded as an acceptable dose. Regarding the effects on the kidneys, vitamin D has been shown to lower blood pressure and proteinuria, but it has not yet been shown to increase the risk of developing end-stage renal disease. More specific answers to this subject will need to be found in other future controlled [18,19]

Vitamin D in children with TD1 and diabetic nephropathy

About 380 million individuals worldwide, or 8.3% of the total population, had diabetes in 2014, according to figures from the International Diabetes Foundation. DM was responsible for 30–47% of the causes of ESRD worldwide. Approximately 54.4% of individuals with type 1 diabetes mellitus in the US will eventually undergo renal replacement therapy (RRT) [21].

One of the most distinctive clinical manifestations of diabetic nephropathy (DN) is albuminuria. The clinical stages of DN were formerly thought to start with early glomerular hyperfiltration, followed by the development of microalbuminuria and macroalbuminuria, and finally decreased GFR, based in particular on observations in patients with type 1 DM (Figure 2).

Hyperfiltration	• Glomerular hyperfiltration and hypertrophy • Normoalbuminuria (<30 mg/g) • GFR increased
Silent	• Mild GBM thickening and focal mesangial sclerosis • Normoalbuminuria (<30 mg/g) • GFR normal
Incipient	• Mild to moderate GBM thickening and variable mesangial sclerosis • Moderately increased albuminuria (30–300 mg/g) • GFR normal or mildly decreased
Overt	• Marked GBM thickening and diffuse mesangial sclerosis (with or without nodules) • Severely increased albuminuria (>300 mg/g) • GFR decreased • Hypertension
ESRD	• Diffuse global glomerulosclerosis • Decreasing albuminuria • GFR < 15 ml/min • Hypertension

Fig. 2 Stages of DN.

Glomerular hyperfiltration causes DN to develop. By releasing vasoactive mediators such prostaglandin, nitric oxide (NO), glucagon, insulin-like growth factor 1 (IGF-1), vascular endothelial growth factor (VEGF), and others, hyperglycemia induces afferent arteriolar dilatation. However, changes in renal tubular function also happen in the early stages of diabetes mellitus and are associated with the level of glycemic control.

Because sodium glucose cotransporter 2 (SGLT2) is upregulated in the proximal tubules due to a high filtrated load of glucose, reabsorption of both glucose and sodium chloride is increased. As a result, there was less sodium chloride delivered to the distal tubules' macula densa, which led to afferent arteriole dilatation due to tubule glomerular feedback [21,22].

At the same time, constriction of efferent arteriole occurs due to high local level of angiotensin II, and then causes changes of autoregulation and glomerular hypertension.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

However, by encouraging certain intracellular processes like elevated production of reactive oxygen species (ROS), activation of protein kinase C (PKCs), and pro-inflammatory signaling triggered by advanced glycation end-products (AGE), hyperglycemia, insulin resistance, and compensatory hyperinsulinemia independently result in endothelial dysfunction [21-23].

Endothelial cells produce mediators, but their interactions are disturbed and often unbalanced. The most powerful vasoactive peptide generated by endothelial cells in the control of vascular homeostasis among these mediators is endothelin-1 (ET-1). Vasoconstriction and vascular dysfunction are caused by compensatory hyperinsulinemia, which raises ET-1 production in the endothelium. In addition to vasoconstriction, podocyte damage, oxidative stress, inflammation, and fibrosis are all linked to endothelin-receptor A activation in the kidney [24].

Conclusions

- The biochemical basis for the proposed pleiotropic and non-skeletal effects of vitamin D is the broad expression of VDR in numerous organ systems. It is estimated that between 30% and 50% of people have low vitamin D levels, and vitamin D deficiency and insufficiency are recognized as global health issues.
- Chronic kidney disease (CKD), diabetes mellitus (DM), cardiovascular disease, cancer, and high blood pressure are also linked to low vitamin D levels. DN onset and development have been associated with vitamin D insufficiency.
- Although vitamin D supplementation has not yet been demonstrated to improve glycemic control or prevent incident DM and DN progression in children, vitamin D deficiency affects the renin-angiotensin system, inflammation, immune system, basic metabolic state, and mineral bone disease, all of which may be linked to the onset and progression of kidney disease in adults, including DN. There is still a need for clinical trials with adequate sample sizes, research durations, and ideal vitamin D supplementation dosages.

- To better define the exact therapeutic agent, dose, timing, monitoring parameters, and indications for vitamin D, more research is required to ascertain whether vitamin D supplementation could lower the risk of mortality in people with CKD and DN, the rate at which kidney disease progresses, and future CVD events.

References:

1. National Institutes of Health. (2021, March 26). Office of Dietary Supplements - Vitamin D. National Institutes of Health – Office of Dietary Supplements.
2. Wing-Chi G Yeung, Nigel D Toussaint, Sunil V Badve, Vitamin D therapy in chronic kidney disease: a critical appraisal of clinical trial evidence, *Clinical Kidney Journal*, Volume 17, Issue 8, August 2024, sfae227.
3. American Diabetes Association Standards Of Medical Care In Diabetes. The journal of clinical and applied research and education. – 2015: 38, 1.
4. Suh S.H., Lee K.E., Park J.W., et al. Antiapoptotic effect of paricalcitol in gentamicin-induced kidney injury. *Korean J Physiol Pharmacol*. 2013. -17: 435–440.
5. ominguez LJ, Farruggia M, Veronese N, Barbagallo M. Vitamin D Sources, Metabolism, and Deficiency: Available Compounds and Guidelines for Its Treatment. *Metabolites*. 2021 Apr 20;11(4):255.
6. Sosa Henríquez M, Gómez de Tejada Romero MJ. Cholecalciferol or Calcifediol in the Management of Vitamin D Deficiency. *Nutrients*. 2020 May 31; 12(6):1617.
7. Giustina A, Bilezikian JP, Adler RA, Banfi G, Bikle DD, Binkley NC, Bollerslev J, Bouillon R, Brandi ML, Casanueva FF, di Filippo L, Donini LM, Ebeling PR, Fuleihan GE, Fassio A, Frara S, Jones G, Marcocci C, Martineau AR, Minisola S, Napoli N, Procopio M, Rizzoli R, Schafer AL, Sempas CT, Olivieri FM, Virtanen JK. Consensus Statement on Vitamin D Status Assessment and Supplementation: Whys, Whens, and Hows. *Endocr Rev*. 2024 Sep 12;45(5):625-654.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

8. Adamantidi T, Maris G, Altantsidou P, Tsoupras A. Anti-Inflammatory Benefits of Vitamin D and Its Analogues against Glomerulosclerosis and Kidney Diseases. *Sclerosis*. 2024; 2(3):217-265.

9. Askary, Ahmad, Gharib, Amal F., Almeahmadi, Mazen, Bakhuraysah, Maha Mahfouz, Al Hajjiahmed, Abdulaziz Ali, Al-Hejji, Layla Ibrahim, Alharthi, Mohammed S. and Shafie, Alaa. "The role of vitamin D deficiency and elevated inflammatory biomarkers as risk factors for the progression of diabetic nephropathy in patients with type 2 diabetes mellitus" *Open Chemistry*, vol. 19, no. 1, 2021, pp. 1174-1183.

10. Liu W, Zhang L, Xu HJ, Li Y, Hu CM, Yang JY, Sun MY. The Anti-Inflammatory Effects of Vitamin D in Tumorigenesis. *Int J Mol Sci*. 2018 Sep 13; 19(9):2736.

11. Fenercioglu AK. The Anti-Inflammatory Roles of Vitamin D for Improving Human Health. *Current Issues in Molecular Biology*. 2024; 46(12):13514-13525.

12. Fenercioglu AK. The Anti-Inflammatory Roles of Vitamin D for Improving Human Health. *Current Issues in Molecular Biology*. 2024; 46(12):13514-13525.

13. Liyanage P, Lekamwasam S, Weeraratna TP, Liyanage C. Effect of Vitamin D therapy on urinary albumin excretion, renal functions, and plasma renin among patients with diabetic nephropathy: A randomized, double-blind clinical trial. *J Postgrad Med*. 2018 Jan-Mar;64(1):10-15.

14. Nardin M, Verdoia M, Nardin S, Cao D, Chiarito M, Kedhi E, Galasso G, Condorelli G, De Luca G. Vitamin D and Cardiovascular Diseases: From Physiology to Pathophysiology and Outcomes. *Biomedicines*. 2024; 12(4):768.

15. Chowdhury, R.; Kunutsor, S.; Vitezova, A.; Oliver-Williams, C.; Chowdhury, S.; Kiefte-de-Jong, J.C.; Khan, H.; Baena, C.P.; Prabhakaran, D.; Hoshen, M.B.; et al. Vitamin D and risk of cause specific death: Systematic review and meta-analysis of observational cohort and randomised intervention studies. *BMJ* 2014, 348, g1903.

16. Elamin, M.B.; Abu Elnour, N.O.; Elamin, K.B.; Fatourechi, M.M.; Alkatib, A.A.; Almandoz, J.P.; Liu, H.; Lane, M.A.; Mullan, R.J.; Hazem, A.; et al. Vitamin D and Cardiovascular Outcomes: A Systematic Review and Meta-Analysis. *J. Clin. Endocrinol. Metab.* 2011, 96, 1931–1942.
17. Naera, N.; Malerba, P.; Vacanti, G.; Nardin, S.; Pagnesi, M.; Nardin, M. Impact of Immunity on Coronary Artery Disease: An Updated Pathogenic Interplay and Potential Therapeutic Strategies. *Life* 2023, 13, 2128.
18. Mheid, I.; Patel, R.; Murrow, J.; Morris, A.; Rahman, A.; Fike, L.; Kavtaradze, N.; Uphoff, I.; Hooper, C.; Tangpricha, V.; et al. Vitamin D status is associated with arterial stiffness and vascular dysfunction in healthy humans. *J. Am. Coll. Cardiol.* 2011, 58, 186–192.
19. Yu J, Sharma P, Girgis CM, Gunton JE. Vitamin D and Beta Cells in Type 1 Diabetes: A Systematic Review. *Int J Mol Sci.* 2022 Nov 20;23(22):14434.
20. Harinarayan CV. Vitamin D and diabetes mellitus. *Hormones (Athens).* 2014 Apr-Jun;13(2):163-81.
21. Delrue C, Speeckaert R, Delanghe JR, Speeckaert MM. The Role of Vitamin D in Diabetic Nephropathy: A Translational Approach. *Int J Mol Sci.* 2022 Jan 12;23(2):807.
22. Huang HY, Lin TW, Hong ZX, Lim LM. Vitamin D and Diabetic Kidney Disease. *Int J Mol Sci.* 2023 Feb 13;24(4):3751.
23. Guan X, Yang H, Zhang W, Wang H, Liao L. Vitamin D receptor and its protective role in diabetic nephropathy. *Chin Med J (Engl).* 2014;127(2):365-9.
24. Hu X, Liu W, Yan Y, Liu H, Huang Q, Xiao Y, Gong Z, Du J. Vitamin D protects against diabetic nephropathy: Evidence-based effectiveness and mechanism. *Eur J Pharmacol.* 2019 Feb 15;845:91-98.

§4.2 ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРЦЕВО-СУДИННОЇ СИСТЕМИ НА ФОНІ ВРОДЖЕНОЇ ПАТОЛОГІЇ ЗОРУ У ЮНАКІВ ТА ДІВЧАТ ПЕРШОГО ЗРІЛОГО ВІКУ (Казначесв Д.А., Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)

Вступ. Вроджені та набуті морфофункціональні патології зорової сенсорної системи лежать в основі інвалідності як серед дорослих так і дітей. Кількість населення з інвалідністю спровокованою патологією зорової сенсорної системи постійно збільшується, патологія органів зору посідає четверте місце за кількісними та якісними показниками в світі. Кількісні та якісні показники патологій зору в світі викликають занепокоєння суспільства, державних установ, науковців та медиків [1, 2, 3].

Морфофункціональна патологія зорової сенсорної системи супроводжується порушеннями локомоторної активності, що зумовлене зниженням гостроти зору, дисфункціями рухової характеристики очного яблука та розладами бінокулярного зору [3, 4, 5].

Патології зорової сенсорної системи можуть бути як вроджені так і набуті. 30 % патологічних змін в будові та функціонування зорової сенсорної системи припадає на спадковість [1, 2].

Порушення зору будь то вроджене чи набуте супроводжується вторинними патологіями: порушення в робочій позі та поставі, координаційна дисфункція рухової активності, формуванням імунodefіцитного стану в системному імунітеті, гіподинамія [5, 6, 7, 8].

Серед набутих патологій перше місце посідає короткозорість різного ступеня. Дослідження впливу набутої короткозорості з'ясували, що вона супроводжується формуванням імунних порушень в клітинній ланці системного імунітету, підвищенням швидкості центральної обробки інформації, погіршенням деяких показників центральної гемодинаміки [6, 7, 8].

Серед вроджених патологій зору прослідковується зростання частки аномалій в розвитку зорової сенсорної системи, в 60-х років минулого сторіччя частка з аномалією розвитку зорової сенсорної становила 60,9 % на сучасному етапі розвитку суспільства така аномалія становить більше 80 % [1, 3].

Як набута так і вроджена патологія зорової сенсорної системи (найрозповсюджена патологія це короткозорість) характеризується порушення місцевої-локальної гемодинаміки ока, це зниженні кровообігу в цилиарному м'язі, що призводить до зменшенні пульсового та хвилинного об'єму крові в судинній системі ока [9].

Дефекти зорової сенсорної системи впливають на показники психофізіологічні функції, рухову активність, гемодинаміку ока, формування адаптаційних реакцій, що поглиблюють патологічні процеси, які протікали та були сформовані в організмі людини.

Утворення рухових автоматизмі та рухів та на пряму залежить від діяльності нервової системи, яка здійснює регуляторно-контролюючу функцію, що віддзеркалено в теорії функціональних систем Анохіна. Так будь-яка діяльність людського організму це рефлексорна діяльність нервової системи, але для здійснення контролю над виконанням команд функціонує і зворотній зв'язок між ефекторним органом та ЦНС, то-б-то утворюється рефлексорне кільце. Максимальний ефект контролю припадає на зорову сенсорну систему [10, 11].

Дисфункція зорової сенсорної системи (вроджені патології: повна або часткова сліпота) створює умови для формування гіподинамії, порушення постави, плоскостопість, зниження функціональних резервів кардіореспіраторного апарату [4].

Науковий доробок Дичко В. В. міститься дані про відставання розвитку дітей з вродженими вадами зору від практично здорових однолітків: при

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

формуванні та вдосконаленні рухових функцій, гнучкості, спритності, координації, сили, швидкості, витривалості та загального фізичного розвитку [4]. У людей що страждають на вроджені та набуті вади зору спостерігається висока м'язова напруга, неузгодженість в рухах рук і ніг, темп руху не рівномірний, незначна втрата напрямку руху, то-б-то виражений тремор [4, 5].

Частіше на розлади зорової сенсорної системи страждають жінки ніж чоловіки [3].

В наукових джерелах міститься досить інформації про функціональні та морфологічні особливості чоловічого та жіночого організму, але є немає достатньої інформації про фізіологічні особливості чоловічого та жіночого організму на фоні вроджених патологій зору.

Таким чином метою нашого дослідження є порівняльний аналіз показників, що характеризують функціонування серцево-судинної системи на фоні вродженої патології зорової сенсорної системи (повна або часткова сліпота) у юнаків та дівчат першого зрілого віку.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні взяла участь група волонтерів загальною кількістю 82 особи вік яких становив $22,1 \pm 1,4$ роки. Співвідношення між чоловіками та жінками становило жінок 48,8 %, чоловіків 51 %. Контрольну групу (практично здорові) складала волонтери чоловічої статі 21 особа, жіночої статі 20 осіб. Другу групу волонтерів складала чоловіки та жінки які мали вроджені патології зорової сенсорної системи: повна або часткова сліпота. Першу підгрупу в другій групі утворили чоловіки, а другу підгрупу в другій групі утворили жінки. Учасники дослідження (волонтери) не мали захворювань серцево-судинної системи та запальних процесів, як гострих так і хронічних. Середній вік юнаків $22,8 \pm 1,2$ роки; середній вік жінок $21,4 \pm 1,5$ роки. Дослідження у волонтерів жіночої статі проводилися з урахуванням менструального циклу. Всі волонтери дали письмову згоду на участь в дослідженні.

Дослідження проводилося на базі спеціалізованої загальноосвітньої школи-інтернат, кафедри біології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та кафедри фізичної терапії, фізичного виховання та біології Донбаського педагогічного університету (м. Дніпро).

Координація досліджень здійснювалась кафедрою біології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та кафедрою фізичної терапії, фізичного виховання та біології Донбаського педагогічного університету (м. Дніпро).

Про стан серцево-судинної системи (ССС) робили висновок за такими показниками частота серцевих скорочень (ЧСС), артеріальний тиск систолічний та діастолічний (САр. тиск, ДАр. тиск), пульсовий тиск, систолічний об'єм крові (СОК), хвилинний об'єм крові (ХОК), коефіцієнт економичності кровообігу, індекс Кердо (ІК), середня тривалість серцевого циклу, секундний об'єм крові, середній артеріальний тиск, серцевий індекс (СІ), індекс Робінсона (ІР), індекс Кетле [12].

Отримання показників що характеризують діяльність серцево-судинної системи проводили тричі, для статистичної обробки обирали кращий результат.

Статистичну обробку матеріалу здійснювали з допомогою програми Microsoft Excel.

Робота виконувалась у відповідності до біоетичних норм з дотриманням відповідних принципів Гельсінської декларації прав людини, Конвенції ради Європи про права людини і біомедицини та відповідних законів України [13, 14].

Отримані результати представлені в таблиці 1. Досліджувані показники в контрольній групі, як у чоловіків так і у жінок, знаходились в межах референтних значень. В групі з вродженою патологією зору (повна або

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

часткова сліпота), як у чоловіків так і у жінок, в межах референтних значень знаходилися ЧСС, середня тривалість циклу, ДАр. тиск, пульсовий тиск, середній артеріальний тиск, всі інші показники відрізнялися від референтних величин.

ЧСС в другій групі волонтерів була достовірно більшою в порівнянні з контрольними величинами на 8,2 % (жінки) та на 4,5 % (чоловіки). У жінок з другої групи показники ЧСС були достовірно більші ніж у чоловіків з цієї ж групи (більші на 7,3 %). Величина середньої тривалості циклу в другій групі були достовірно меншою ніж в контрольній групі (у жінок на 7,4 %, у чоловіків на 3,6 %). У чоловіків другої групи середня тривалість циклу була достовірно більшою у порівнянні з таким показником у жінок даної групи на 8 % ($-0,06 \pm 0,018$ мл.с.).

Показники САр. тиску у жінок другої групи були в межах референтних значень і не мали достовірної різниці в порівнянні з контрольними величинами. У чоловіків з повною або частковою сліпотою (волонтери другої групи) САр. тиск був достовірно більший референтних та контрольних значень на 12 % та 14,4 % відповідно. Така величина САр. тиску у чоловіків другої групи була достовірно більшою в порівнянні з величиною САр. тиску у жінок другої групи на 17 %.

ДАР. тиск у жінок другої групи був достовірно менший в порівнянні з контрольними величинами (менший на 8 %), а у чоловіків другої групи ДАр тиск був достовірно більший в порівнянні з контрольними показниками на 4,4 % ($+3,4 \pm 0,23$ мм.рт.ст.), також був більший ніж у жінок другої групи.

Таблиця 1.

Показники діяльності серцево-судинної системи

Показники	Референтні значення	Контрольна група (жінки)	Вроджена патологія зору (жінки)	Контрольна група (чоловіки)	Вроджена патологія зору (чоловіки)
ЧСС, уд/хв.	50-90	74,2±1,3	80,25±1,7*	71,2±1,35	74,4±1,49*#
Середня тривалість циклу, мл.с.	1,2-0,66	0,81±0,02	0,75±0,04	0,84±0,01	0,81±0,016*#
САр. тиск, мм.рт.ст.	110-120	114,6±1,35	115,5±1,56	117,5±0,35	134,43±0,28*#
ДАр. тиск, мм.рт.ст.	70-80	73,31±1,48	67,5±1,12*	76,51±0,48	79,86±0,26*#
Ппульсовий тиск, мм.рт.ст.	40-60	41,3±1,37	48,0±1,58*	41,01±0,37	52,88±0,29*#
Середній артеріальний тиск, мм.рт.ст.	80,0-100	87,1±1,48	83,5±1,23	90,16±0,44	97,49±0,25*#
СОК, мл.	44-60	63,0±2,74	72,65±2,27*	59,1±1,74	64,64±2,62*#
ХОК, мл/хв.	3000-4000	4737,6±75,82	5828,6±78,16*	4207,92±45,78	4811,4±25,8*#
Секундний об'єм крові, мл./с	50-67	78,96±3,03	97,1±9,74*	70,1±0,03	80,19±0,05*#
Серцевий індекс, у.о.	-	59,28±4,76	85,82±5,27*	43,95±3,66	50,05±2,31*#
Коефіцієнт економічності кровообігу, у.о.	-	3064,46±3,61	3852±4,42*	2919,9±3,61	3934,27±3,9*#
Індекс Робінсона, у.о.	-	85±1,57	92,7±3,31*	84±0,45	100±0,15*#
Індексом Кердо, у.о.	-	+2±0,18	+15,9±1,6*	-7,46±1,8	+7,33±1,5*#

*- достовірні зміни по відношенню до контрольної групи, $p < 0,05$;

- достовірність змін між групою юнаків та дівчат, $p < 0,05$.

Велична пульсового тиску в другій групі була достовірно більшою в порівнянні з контрольними величинами на 16,2 % у жінок та на 28,9 % у чоловіків. Слід відмітити достовірну різницю в величинах пульсового тиску чоловіків другої групи в порівнянні з жінками цієї ж групи, він був більший на 10,2 % (+4,9±0,44 мм.рт.ст.).

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Середній артеріальний тиск у жінок другої групи не мав достовірної різниці в порівнянні з контрольними величинами, але мав тенденцію до зменшення (менший на 3,9 %). У чоловіків другої групи середній артеріальний тиск був достовірно більший в порівнянні з контролем на 8 %. Так у чоловіків другої групи середній артеріальний тиску був достовірно більший ніж у жінок другої групи на 16,8 % ($+14,0 \pm 0,74$ мм.рт.ст.).

СОК в другій групі, як у чоловіків так і у жінок, був достовірно більший в порівнянні з референтними та контрольними значеннями на 8 %, 21 %, 9,4 % та 15,3 % відповідно. Слід відмітити, що величина СОК у жінок другої групи була достовірно більшою в порівнянні з величиною СОК чоловіків цієї ж групи на 11 % ($+8,0 \pm 1,5$ мл.).

ХОК в другій групі волонтерів, як чоловіків так і жінок, був достовірно більший в порівнянні з референтними та контрольними значеннями на 20,3 %, 45,7 %, 14,4 % та 23 % відповідно. Величина ХОК у жінок другої групи була достовірно більшою в порівнянні з такою величиною чоловіків другої групи на 17,5 % ($+1017,1 \pm 53,1$ мл/хв.).

Середній секундний об'єм крові в другій групі волонтерів, як у жінок так і у чоловіків, був достовірно більший в порівнянні з референтними та контрольними значеннями на 45 %, 20 %, 23 % та 14,4 % відповідно. Слід відмітити, що середній секундний об'єм крові у жінок другої групи був достовірно більший у порівнянні з середнім секундним об'ємом крові у чоловіків цієї ж групи на 17,4 % ($+7,12 \pm 1,1$ мл./с.).

Серцевий індекс у волонтерів другої групи, як у жінок так і у чоловіків, був достовірно більший в порівнянні з контрольними значеннями на 45 % та 14 % відповідно. Величина серцевого індексу у жінок другої групи була достовірно більшою в порівнянні з чоловіками цієї ж групи на 42 % ($+36,1 \pm 2,8$ у.о.).

У волонтерів другої групи (жінок та чоловіків) коефіцієнт економічності кровообігу був достовірно більший в порівнянні з контролем на 26 % та 34,7 % відповідно. У чоловіків другої групи коефіцієнт економічності кровообігу був достовірно більший ніж у жінок цієї групи на $+74,0 \pm 3,1$ у.о. (2,1 %).

Індекс Робінсона у волонтерів другої групи, як жінок так і чоловіків, був достовірно більший в порівнянні з контролем на 9 % та 19 % відповідно. Слід відмітити, що у чоловіків другої групи волонтерів Індекс Робінсона не мав різниці з фізіологічною нормою, і був достовірно більший чим у жінок цієї ж групи на 8 %.

В порівнянні з контролем Індекс Кердо в другій групі волонтерів (жінок та чоловіків) був достовірно більший на $+13,9 \pm 0,85$ у.о. та $+14,8 \pm 1,2$ у.о.

Індекс Кердо у чоловіків другої групи був достовірно менший в порівнянні з таким же показником у жінок другої групи на 54 %. ($-8,6 \pm 1,4$ у.о.).

Збільшення величини ХОК в другій групі (у жінок та чоловіків) зумовлене збільшенням ЧСС та СОК. В свою чергу, збільшення СОК зумовлене збільшенням пульсового тиску та зменшенням ДАр тиску. Слід відмітити, що максимальні зміни ХОК, СОК, пульсового тиску, ДАр. тиску, ЧСС спостерігались у жінок другої групи в порівнянні з такими показниками у чоловіків другої групи та контрольними значеннями. Збільшення секундного об'єму крові у волонтерів другої групи зумовлене збільшенням показника ХОК в порівнянні з контролем та референтними значеннями. У жінок другої групи зміни секундного об'єму крові були більш виражені в порівнянні з таким показником у чоловіків цієї ж групи. Така ж закономірність спостерігалась в усіх показниках крім пульсового тиску, середнього артеріального тиску, САр. та ДАр. тиску, середньої тривалості циклу.

Аналізуючи показники індексів, що характеризують функціонування ССС, слід звернути увагу на їх достовірне збільшення в другій групі в

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

порівняні з контрольними значеннями. Так, СІ в другій групі свідчить про використання адаптаційних резервів серця для забезпечення руху крові по судинам на фоні вродженої патології органу зору, при цьому максимальне використання адаптаційних резервів характерно для жінок другої групи.

Зміни в показниках коефіцієнта економічності кровообігу в другій групі свідчити про збільшення енергетичних затрат, які забезпечують діяльність серця та циркуляцію крові, а у жінок другої групи ці затрати були більшими в порівнянні з чоловіками цієї ж групи. Збільшення енергетичних затрат для забезпечення руху крові по судинам є одним із факторів, що вказує на формування адаптаційного синдрому. В умовах вродженої патології органу зору це вказує на обмеження адаптаційних резервів ССС. Так у жінок в вродженою патологією зору спостерігається більш виражений адаптаційний синдром та значні обмеження адаптаційних резервів ССС.

Збільшення СІ та коефіцієнту економічності кровообігу в другій групі є однією із ознак функціонально-фізіологічного напруження ССС, а саме міокарда, що в подальшому може викликати адаптаційне виснаження серцевого м'язу та призвести до морфопатологічних змін. Слід відмітити, що максимальне адаптаційне виснаження серцевого м'язу прогнозується у жінок з вродженою патологією зору в порівнянні з чоловіками з такою ж патологією.

Величина індексу Кердо в другій групі вказує на зменшення резервів в регуляції кровообігу, що супроводжується зниженням аеробних можливостей організму та посиленням симпатичного тону, зазначені зміни максимально спостерігалися в жіночому організмі. Значення індексу Кердо в другій групі свідчить про високе нервово-психічне напруження на фоні вродженої патології органу зору (повну або часткову сліпоту), що може бути зумовлене неповною соціалізацією таких людей та постійним психо-соціальним стресом. Слід зазначити, що жінки другої групи більш чутливі до психо-емоційного стресу, зумовленого неповною соціалізацією в суспільстві.

Збільшення показників індексу Робінсона (IP) в другій групі є характерною ознакою збільшення напруженості роботи серця, при цьому максимальне збільшення відмічалось у жінок другої групи.

Висновки. Отримані результати вказують на формування адаптаційної реакції в діяльності ССС у людей з повною або частковою сліпотою, яка супроводжується виснаження адаптаційних резервів організму та формуванням генералізованого патофізіологічного процесу в ССС. Слід зазначити, що у жінок з вродженою патологією зору (повна або часткова сліпота) формування адаптаційних реакцій більш виражене в порівнянні з чоловіками з такою ж патологією. Так жінки з повною або частковою сліпотою мають більше функціональне напруження, який охоплює ССС та регуляторні центри нервової системи, та підсилюється постійним стрес фактором неповної соціалізації в суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Noncommunicable diseases: Risk factors. WHO. [Онлайн] https://www.who.int/gho/ncd/risk_factors/overweight/en/. (дата звернення 05.06. 2024).
2. Офтальмологічна допомога в Україні за 2014-2017 роки (аналітично-статистичний довідник). / Р. О. Моїсеєнко та ін. Київ. 2018. 314 с.
3. Holden B. A., Fricke T. R., Wilson D. A., Jong M., Naidoo K. S., Sankaridurg P., Wong T. Y., Naduvilath T. J., Resnikoff S. Global prevalence of myopia and high myopia and temporal trends from 2000 through 2050. *Ophthalmology*. 2016. 123(5).P. 1036-1042.
4. Дичко В. В., Глоба Г. В., Дичко Д. В. Патофізіологічна корекція рухових дій та реактивності організму дітей віком 10-16 років з патологією зору. Слов'янськ. Вид-во Б.І. Маторіна: 2017. 180 с.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

5. Дичко Д. В., Дичко О. А., Бобирев В. Є., Мельник І. М. Фізичний розвиток дітей з патологією зору. World science: problems, prospects and innovations. : proceedings of the 10th International scientific and practical conference. (16–18 iyun. 2021). – Toronto, Canada: 2021. P. 276–283.

6. Tetiana Dereka, Yuliia Kolesnyk, Vitalii Sheiko Comparison of indicators of cellular and humoral immunity in acquired myopia mild and high degree. Zdravotnicke listy. 2020. V.8 №4 p. 36-42.

7. Шейко В. І. Вплив набутої короткозорості на системний імунітет та показники нейродинамічних функцій. Матеріали 7 з'їзду Всеукраїнської громадської організації «Українське товариство клітинної біології» з міжнародним представництвом (7th Congress for All-Ukrainian public organization Ukrainian Society of Cell Biology with international representation). 11-13 вересня 2024 року. Львів. 2024 С. 69.

8. Шейко В. І., Івасенко А. Ю. Показники центральної гемодинаміки на тлі набутої короткозорості // Актуальні проблеми сучасної медицини. 2024. Т.24 Вип.2(86). С.27-30.

9. Моїсеєнко Р. О., Голубчиков М. В., Михальчук В. М. Офтальмологічна допомога в Україні за 2014-2017 роки (аналітично-статистичний довідник). / за ред. Р. О. Моїсеєнко, Київ: 2018. 314 с.

10. Філімонов В. І., Маракушин Д. І., Тарасова К. В. Клінічна фізіологія: підручник. Київ : «Медицина» 2022. 776 с.

11. Шеремет Б. Г. Точність рухів та самоконтроль як фактори оптимізації корекційного навчання рухових дій сліпих учнів різного віку. Інтеграція аномальної дитини в суспільні відносини. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 1994. С. 40-45.

12. Жарінова О., Іваніва Ю., Куця В. Функціональна діагностика / за редакцією О. Жарінова, Ю. Іваніва, В. Куця. – Київ, «Четверта хвиля», 2021. – 784 с.

13. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження». [Інтернет]. Документ 990_005, редакція від 01.10.2008. Доступно на: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005. (дата звернення 05.06.2024).

14. Загальна декларація про біоетику та права людини. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури: відділ етики науки і технології: сектор соціальних і гуманітарних наук [Інтернет]. 2005 жов. 19; 12 с. Доступно на: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001461/146180r.pdf>. (дата звернення 05.06.2024).

ODDÍL 5. CESTOVNÍ RUCH

§5.1 DEVELOPMENT OF SPORTS AND RECREATIONAL TOURISM IN UKRAINE (**Arsenenko I.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, **Donetc I.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, **Donchenko L.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, **Sopotnytska O.**, Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, **Nepsha O.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University)

Introduction. Long-term experience shows that sports and recreation tourism is one of the most effective and attractive means of recovery. It harmoniously combines sport and recreation, which have a positive impact on both physical and psychological health. The basis of the educational process in this type of tourism is a combination of physical development and spiritual and moral education. Within the framework of sports and recreation tourism, physical improvement of the individual is combined with the development of his or her moral sphere: consciousness, emotions, behaviour and relationships. In addition, this type of tourism integrates the most effective ways of recreational activities, especially useful for children and the elderly [3,7].

The health-improving function of recreational activities, including tourism, is to restore the body's functions. All types and forms of tourism can be called «recreational» because they contribute to improving health. The only difference between them is in the way this effect is achieved. In sports and recreation tourism, the process of recovery occurs through a change of activity, moderate physical activity, interaction with the natural environment during the trip, hardening and adaptation to new conditions, and good nutrition [2, 6].

The sporting component of tourism is aimed at developing general physical fitness, improving technical and methodological skills, and applying knowledge of tactics and techniques of tourist activities. Like other sports, sports tourism contributes to raising the level of sportsmanship, meeting standards, and obtaining sports categories and titles. As a result, tourism has a special place in the system of physical education. Compared to other sports, it provides greater opportunities for acquiring knowledge, skills and abilities that are useful in everyday life [3].

Outline of the main material. Each of the types of sports and recreation tourism is divided into subtypes and has its own characteristic features. In our country, it is represented by the following main types: hiking, mountain, water, air, bicycle, In practice, sometimes several types of tourism are combined in one trip. Such mixed tourism is called combined tourism. Of the wide variety of types of tourism, the most accessible are hiking and mountain tourism [7].

Hiking and mountain tourism have a lot in common. This is the way of travelling – on foot, and common techniques for overcoming difficult terrain and water obstacles. The difference is primarily in the fact that hiking is carried out in all regions of Ukraine, while mountain hiking is carried out only in the highlands.

Hiking sports and recreational tourism. Hiking has recently emerged as a separate area of sports tourism. Its essence lies in the fact that a group of travellers follows a planned route over a certain period of time, overcoming natural obstacles on rough terrain. The main advantage of hiking is that it is accessible to any practically healthy person, regardless of age or level of physical fitness. This type of tourism allows participants to choose routes that meet their aesthetic, cognitive or cultural interests. The complexity of the route is determined by factors such as the type of obstacles, the level of physical activity, geographical characteristics of the area, etc.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

At the present stage, hiking tourism is developing in two directions: route tourism (hiking routes) and competitive tourism (preparation and participation in competitions in sports tourism techniques).

Hiking is divided into easier «hiking» and more difficult and longer «trekking» and «backpacking».

Trekking is a hike in the mountains. It takes several days and during it, tourists stop for the night in specially designated places in the wild, or on sections of the road that are most suitable for overnight stays.

The US dictionary defines hiking as «a long walk, for pleasure or exercise» [5].

Hiking involves a short hike in the mountains or forest, usually without an overnight stay. It is a type of physical activity where tourists walk along a clearly defined route in the morning to return to the point where they started their hike in the evening. This allows them not to carry heavy backpacks, tents, large food supplies and special equipment needed for long overnight hikes.

Backpacking is free movement in mountainous or forested areas without strict reference to the route. Backpacking is often referred to as a free journey with a backpack on your shoulders. Tourists can spend the night in hotels, as well as travel by transport [5].

Hiking can be carried out in all regions of Ukraine. At the same time, it should be noted that the territory of Ukraine, with the exception of two mountain ranges (the Ukrainian Carpathians and the Crimean Mountains), has a flat terrain and almost no natural obstacles that determine the difficulty of hiking routes. Therefore, in most regions of Ukraine, you can hike only up to the 1st category of difficulty, and hiking of the 2nd and 3rd categories – only in the Carpathians and Crimean Mountains [4].

When planning hikes in the Carpathians, it should be remembered that there are areas designated as nature conservation sites (Carpathian Biosphere Reserve,

natural national parks, nature reserves, etc.), which require permission from the relevant authorities and certain rules of conduct.

The most popular hiking routes in Ukraine: Hoverla, the Marmarosh Ridge, the Narcissus Valley, and Synevyr Lake. Weekend hiking trips to the Podillia Tovtry and Bakos are no less interesting: Podilski Tovtry and Bakota, Korostyshiv quarry (Zhytomyr region), Buzkyi Gard on the Southern Bug, Oleksandriia Park (Kyiv region), Mizhrichynskyi Landscape Park (Chernihiv region), Skole Beskydy [4].

Mountain sports and recreation tourism. Mountain hiking is a type of sport tourism that involves a group of people travelling along a route in a mountainous area using only muscle power [1]. Although elements of rock climbing may be used during the route, mountain tourism should not be confused with mountaineering. The main difference is in the goals: mountaineers aim to conquer peaks of a certain category of difficulty, while mountain tourists focus on completing routes that include several passes or peaks. The difficulty of such routes is determined mainly by the difficulty category of the passes they cover.

Mountaineering is a sport whose main goal is to climb natural and artificial rocks and walls, in particular, mountain peaks [5]. Mountaineering in Ukraine is developing in the Carpathian region and the Crimean Mountains.

The largest climbing sites in Ukraine are located in the city of Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Butskyi Canyon is located on the Hirskyi Tikych River in Cherkasy region, Denyshy is a popular climbing area in Zhytomyr region, Dovbush Rocks in Ivano-Frankivsk region, and Yuzhnoukrainska Rocks along the Southern Bug River in Mykolaiv region [4].

Speleotourism is a technically challenging type of tourism. Its difficulty lies in the passage of routes that are difficult in terms of terrain in the absence of natural light, high relative humidity and low air temperature [5].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Speleotourism has been developing in Ukraine for many decades and is closely related to karstology and speleology, cave exploration and research. Our country is extremely rich in caves. More than 1,100 caves of various types, ranging from small to gigantic in size, are known in Ukraine today.

Speleology is a mixture of tourism and science that studies cavities of artificial origin. It is closely related to speleology, but speleologists are not interested in caves, they are interested in penetrating any underground urban structures (quarries, underground temples and monasteries, mines, wells, etc.) [5].

There are 4 main areas of speleothems in Ukraine: Podillia, Bukovyna, Black Sea region and Crimea [4].

Ski tourism. One of the oldest types of outdoor activities. The very name of this type of sports tourism indicates that tourists move around on skis during a trip. Tourists are particularly interested in travelling to ski centres in winter. In Ukraine, ski tourism is developing in the Carpathian region, which is home to the Carpathian Mountains and covers the territory of 4 regions of Ukraine: Lviv, Zakarpattia, Ivano-Frankivsk and Chernivtsi. The most important ski resorts in Ivano-Frankivsk region are Bukovel; in Zakarpattia region - Dragobrat, Pylypets and Krasiya; in Lviv region – Slavske and Tysovets; in Chernivtsi region – Myhove [4].

Snowboarding is a sport that involves descending snow-covered slopes and mountains on a special snowboard.

Snowboarding has not been on the list of available extreme sports in Ukraine for so long, so the popularity of this sport is still growing. Our country has the conditions for snowboarding. First of all, these are the Carpathian ski resorts.

Heliskiing. A type of skiing, freeride, the essence of which is to descend on untouched snow slopes, far from prepared tracks with an ascent to the beginning of the descent by helicopter. The use of a helicopter for ascent allows to find different

options for descending from the mountains in the conditions of pristine nature, untouched by human intrusion, where it is impossible to climb quickly in any other way [5].

Water sports and recreational tourism. Water tourism (marine tourism, river tourism, lake tourism) is one of the types of tourism based on overcoming the route on the water surface.

Watercraft for water tourism: water skiing, water boarding; kayak, canoe (single or double-seater); catamaran, pedal (beach) catamaran (2 to 6 people); bagel (2 to 4 people); kayak (two-seater); raft (2 to 10 people); raft (4 or more people); inflatable rafts and boats (1 or more people).

There are several subtypes of water tourism: river rafting, rafting, sailing, kayaking, canyoning (overcoming canyons without the help of floating craft), windsurfing, wakeboarding, diving, yachting.

Rafting is an exciting rafting on mountain rapids along the most picturesque banks, on mountain turbulent rivers on inflatable vessels (raft, catamaran, kayak, canoe) [5]. Rafting is just beginning to develop in Ukraine. As a result, many companies offer rafting programmes. In Ukraine, only about 10% of rafting trips are carried out on rafts (rafting is more popular in foreign resorts). In Ukraine, rafting is mainly done on special catamarans and kayaks [4].

Kayaking is divided into slalom, rodeo and rafting.

Slalom is the basis of kayaking, which is the ability to manoeuvre a kayak and is used in Olympic competitions where athletes compete for speed.

Rodeo (freestyle) on rough water – the athlete's task is to perform the largest number of acrobatic figures [5].

Rafting is partly tourism, when you can just come to any river and raft for fun.

Diving. Especially popular among sports tourism enthusiasts, it is one of the most extreme sports. Diving to a depth under water. Diving is poorly developed in

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Ukraine. Experts estimate that the Black Sea, which belongs to Ukraine, may be of no less interest to global diving than the resorts of Hurghada and Malta, which are currently popular with divers.

Cliff diving is jumping into a body of water from rocks in natural conditions [5].

Windsurfing is an oval carbon fibre board with a rough surface for stability and fins – stabilisers on the lower plane, and a small sail attached to the board. Surfing is the same thing, but without a sail. In fact, windsurfing evolved from surfing [5].

Surfing is riding a wave with the use of technical equipment: surfboards of various formats, or short fins and special gloves (body surfing) [5].

Wakeboarding is a water sport with a combination of water skiing, snowboarding, skateboarding and surfing [5].

Air sports and health tourism. Parachuting - Parachuting (or sky diving, literally translated as ‘diving from the sky’) is one of the types of aviation sports based on the use of parachutes [5].

Hang gliding is a type of aviation sport using hang gliders – ultralight gliders that take off and land using the glider’s legs [5]. One of the world's most popular sports, today's gliders are incredibly stable and durable, and flights on them can only be limited by weather conditions and the experience of the pilot.

Rope jumping is a softer jump with access to a pendulum, while bungee jumping uses a rubber rope, which leads to an up-and-down motion [5]. Places for bungee jumping in Ukraine: Lan Bridge in Kamianets-Podilskyi, Tower over Dnipro in Hydropark, Zhytomyr Suspension Pedestrian Bridge, Arched Bridge in Zaporizhzhia, Pivdennyi Bridge in Dnipro, Ivanivskyi Bridge in Pervomaisk, Pedestrian Bridge in Kyiv [4].

Bicycle tourism. Bicycle tourism (cycling) is one of the areas of sports tourism based on travelling tourist routes by bicycle. It combines active recreation

with travelling along routes that include general tourist and specific objects of excursion interest. The difficulty of cycling trips can vary from easy to very difficult, and the routes are laid out in such a way as to maximise the benefits of the bicycle for fast and efficient travel. The main attraction of cycling is its high mobility, which makes this type of tourism convenient and versatile for many travellers.

Mountain biking is mountain biking [5]. This is an expensive type of tourism, as the cost of a bicycle for such tourism starts at \$300, and money is also needed for ammunition.

Independent tourism. Independent tourism – (backpacking, amateur, independent) [5]. This is an independent sport close to orienteering, adventure racing, mountain marathons and some other sports. Formally, it is a daily orienteering activity of choice.

Extreme tourism. Ukraine has favourable conditions and resources for the development of extreme tourism. However, the insufficient level of tourist infrastructure and social standards of the population hinder its development, which is why this area lags far behind global trends. According to Ukrainian experts, the potential of extreme tourism is significant and can be realised in the course of the country's overall socio-economic development. The most promising types of extreme tourism in Ukraine are ballooning, parachuting and rafting, which have every chance of becoming popular with proper infrastructure and organisation [4].

Conclusions. Sports and recreation tourism is an important component of tourism in Ukraine, which contributes to the promotion of an active lifestyle, strengthening public health and economic development of the regions. The article analyses the current state of sports and recreation tourism in Ukraine, identifies promising areas of its development, such as the organisation of active recreation (hiking, cycling, water routes), creation of specialised tourist complexes and sports

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

and recreation events. The main regions with high potential for this type of tourism are identified, in particular the Carpathians, Transcarpathia, Polissya and southern regions of Ukraine.

The development of sports and recreation tourism in Ukraine has a positive impact on the social sphere, as it promotes the integration of active recreation and tourism into educational programmes and corporate culture. In addition, it is an important factor in attracting tourists to the regions, which has the potential to increase the income of local communities.

The main development challenges are insufficient funding, poor infrastructure, low level of advertising promotion and limited public awareness of the opportunities of sports and recreation tourism. Attracting investment, upgrading infrastructure, developing a national strategy to support this type of tourism, and intensifying partnerships between the state, business, and NGOs are promising.

Sports and recreational tourism in Ukraine has all the prerequisites for active development and can become one of the key areas of the national tourism industry, contributing to the improvement of society and the economic recovery of the regions.

References:

1. Байтеряков О.З., Арсененко І.А., Донець І.А., Феномен перевалу в спортивно-оздоровчому туризмі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15. Наукові педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*: 36. Наукових праць (За ред. О. В. Тимошенко.-Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2021. Вип. 5К (134) 21. С. 167-171.
2. Грабовський Ю. А., Скалій О.В., Скалій Т.В. Спортивний туризм: навч. посібник. Тернопіль : ТНПУ, 2007. 302 с.

3. Дехтяр В. Д. Основи оздоровчо-спортивного туризму: навч. посіб. для зал. освіт. К.: Наук. світ, 2003. 203 с.

4. Філіпов З.І. Спортивний туризм. Організація і методика спортивно-туристичної роботи : навч. посіб. Дрогобич : Коло, 2010. 344 с.

5. Щур Ю. В., Дмитрук О.В. Спортивно-оздоровчий туризм: навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 232 с.

ODDÍL 6. TECHNICKÉ VĚDY

§6.1 ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ АВТОМОБІЛЬНОЇ ГАЗОНА-ПОВНЮВАЛЬНОЇ КОМПРЕСОРНОЇ СТАНЦІЇ ШЛЯХОМ ЗАСТОСУВАННЯ ГАЗОГІДРАТНОГО АКУМУЛЯТОРА (Босий М.В., Центральноукраїнський національний технічний університет)

Вступ. Натепер стиснений природний газ – СПГ (compressed natural gas – CNG), основним компонентом якого є метан, займає провідне місце в якості альтернативи нафтовим газомоторним паливам [1]. З метою ефективного використання природного газу (ПГ) як газомоторного палива (ГМП), застосовують автомобільні газонаповнювальні компресорні станції (АГНКС) для підвищення тиску газу [1].

АГНКС здійснюють заправку автомобілів та інших транспортних засобів, двигуни яких конвертовані або виключно розраховані на роботу на стисненому (компримованому) природному газі і мають відповідну систему для його використання. Природний газ надходить на АГНКС по газопроводах під тиском 0,6-1,2 МПа, на станції тиск газу підвищується до 20-25 МПа (200-250 атм) і в такому стані закачується в балони транспортних засобів [2].

Переваги метану як ГМП: екологічність, більша безпечність, висока антидетонаційна властивість сприяють збільшенню кількості заправних станцій та метанових автомобілів.

Натепер мережа метанових автозаправок «Укравтогаза» запускає програму компенсації витрат на придбання нового і б/у транспорту на метані (CNG) за рахунок надання фіксованих знижок на паливо – це для юридичних осіб, власників автопарків, перевізників, підприємств і компаній, які

прагнуть оновити свій автопарк на більш сучасний, екологічний та економічний транспорт. Максимальний термін тривалості програми CNG Forward становить 10 років, протягом яких власник транспорту може повернути більше половини вартості нового автомобіля [2].

Питанням дослідження АГНКС для заправки автомобільної техніки стисненим природним газом присвячено такі роботи.

В роботі [3] проведені дослідження системи «АГНКС-пересувний автомобільний газовий заправник (ПАГЗ)». Зроблено висновок, що на відстані до 20 км від АГНКС доцільна заправка техніки безпосередньо на заправці, а на більших відстанях необхідно використовувати ПАГЗ.

Результати досліджень використання метанових «мікрозаправок» наведено в роботі [4]. Показано, що автопарк з десяти автомобілів «ГАЗель» з добовим пробігом 300 км може ефективно експлуатуватись з окупністю капітальних вкладень через ~ 2,1 року.

Для потужних фермерських господарств, що використовують значну кількість транспортної техніки, економічно вигідно будівництво та використання власних АГНКС [5,6,7].

Перспективним напрямком для заправки автомобільного транспорту є використання біометану (БМ), який виробляють з відновлювальних джерел енергії в якості палива. Використання очищеного до якості природного газу БМ за допомогою випробуваної технології фірми BAUER застосовується для заправки автомобільної техніки [8,9,10].

Відомо, що на АГНКС заправку автомобілів здійснюють нерівномірно на протязі доби: кількість заправок в денний період суттєво більша, ніж в нічний. На рис. 1 наведено типовий графік надходження автомобілів на АГНКС протягом доби.

Як видно з рис. 1, максимум надходження автомобілів на заправку припадає на денний період, а мінімум – в нічний період доби, а відношення максимальної кількості автомобілів в денний період до мінімальної в нічний становить ~ 7 . Така нерівномірність обґрунтовує доцільність накопичення стисненого газу в нічний період доби для його використання в пікові періоди заправки автомобілів, але обладнання існуючих АГНКС не дозволяє це реалізувати

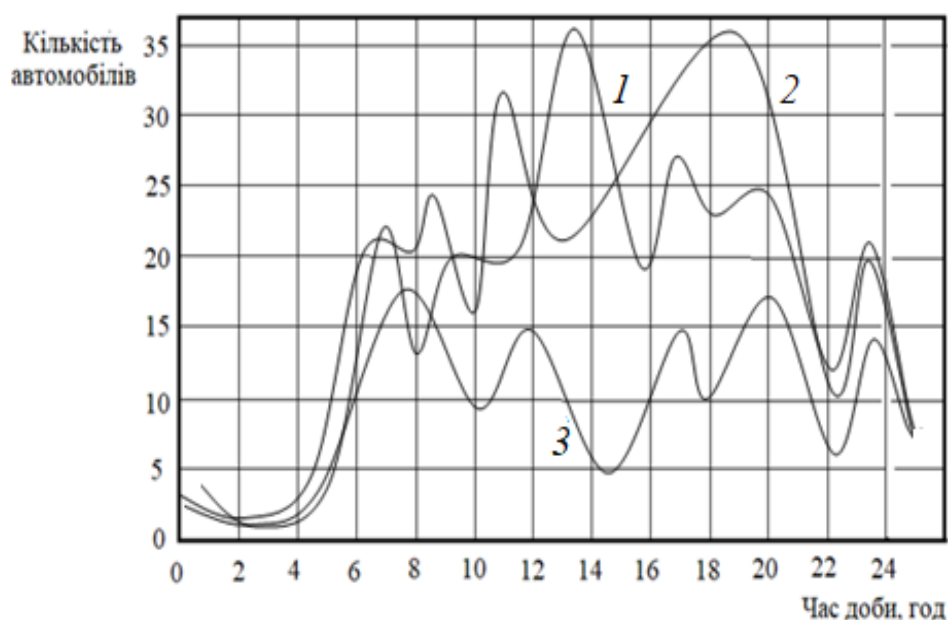

Рис. 1 Надходження автомобілів на АГНКС протягом доби: 1 – робочий день, початок тижня; 2 – робочий день, середина тижня; 3 – вихідний день

Одним із варіантів підвищення ефективності використання обладнання АГНКС в умовах розглянутого вище нерівномірного навантаження може бути застосування газогідратного акумулятора (ГА) [11,12]. Принцип дії ГА полягає в утворенні газогідратів шляхом контакту газу низького тиску з водою або водним розчином в замкненому об'ємі при відповідній температурі, які накопичують та зберігають, а потім плавлять в цьому ж

об'ємі при більш високій температурі з виділенням газу та води при високому тиску.

З аналізу доступних джерел інформації можна зробити висновок, що проблемі підвищення ефективності АГНКС в умовах нерівномірного навантаження автомобілів на заправку протягом доби недостатньо приділяється уваги.

Для дослідження АГНКС-ГА потрібно розробити схемно-технологічного рішення застосування ГА для підвищення ефективності використання АГНКС в умовах роботи нерівномірної добової заправки автомобільного транспорту та аналіз її енерговитрат. Використання природного газу, основним компонентом якого є метан, в якості газомоторного палива для автомобільного транспорту є важливою альтернативою традиційним нафтовим газомоторним паливам.

Для заправки автомобілів або інших транспортних засобів, двигуни яких розраховані на роботу на стисненому (компримованому) природному газі, використовують, в основному, автомобільні газонаповнювальні компресорні станції (АГНКС).

З метою підвищення ефективності в сучасних АГНКС для стиснення газу застосовують переважно 4-х ступеневі компресорні установки, що дозволяє більш оптимально здійснювати заправку балонів, початковий тиск газу в яких 0,2-0,4 МПа, шляхом часткового заповнення балонів після кожної ступені стискування. При цьому після кожної ступені стискування газ спочатку направляється в акумулятори стиснутого газу (АСГ), а вже з них здійснюється подача газу на заправку балонів. Це стабілізує роботу компресорів, знижує частоту їх включення при спрощеній автоматизації АГНКС, але необхідно відмітити високу вартість АСГ, яка складає ~ 50% вартості всього обладнання АГНКС.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Відомо, що на заправку в АГНКС автомобілі поступають суттєво нерівномірно на протязі доби: відношення максимальної кількості автомобілів в денний період до мінімальної в нічний становить ~ 7 . Але традиційні схемно-конструктивні рішення із застосуванням АСГ не дають можливості зменшити нерівномірність споживання стиснутого природного газу при заправці автомобілів в денний і нічний періоди доби, що призводить до оснащення АГНКС обладнанням завищеної продуктивності та понижує ефективність його використання.

Нами запропоновано здійснювати заправку автомобільного транспорту природним газом із застосуванням газогідратної технології для процесів стискування та акумулювання газу, що дозволяє підвищити ефективність використання АГНКС при неоднаковому споживанні стиснутого природного газу в денний і нічний періоди доби.

Для реалізації цієї технології використовується газогідратний акумулятор, в якому газ низького тиску контактує з водою або водним розчином в замкненому об'ємі при відповідній температурі з утворенням газогідратів, які зберігають та плавають в цьому ж об'ємі з виділенням газу та води при більш високій температурі та відповідно більш високому тиску, ніж вони були утворені [13,14].

Розглядається проблема підвищення ефективності роботи автомобільної газонаповнювальної компресорної станції (АГНКС) в умовах наявності пікових навантажень внаслідок нерівномірного надходження на заправку автомобільного транспорту на протязі доби. Для підвищення ефективності використання обладнання АГНКС в умовах нерівномірної добової заправки автомобільного транспорту стиснутим природним газом (СПГ-CNG) запропоновано застосовувати газогідратний акумулятор (ГА). В ГА реалізуються процеси утворення газогідратів природного газу при низькому

тиску, їх накопичення і зберігання та наступне плавлення з виділенням стиснутого природного газу при тиску 25 МПа, достатньому для повної заправки автомобільного транспорту. Процес утворення газогідрату відбувається з виділенням теплоти, а його розкладання з поглинанням теплоти. Відводити теплоту процесу гідратоутворення пропонується пропановою холодильною машиною (ХМ). Однак при температурі довкілля $\leq 1\text{ }^{\circ}\text{C}$ процес утворення газогідратів в ГА можна здійснювати при тиску $\leq 1,2\text{ МПа}$ без застосовування ХМ. При температурах $\leq 0\text{ }^{\circ}\text{C}$ замість води в ГА необхідно застосовувати водні розчини, наприклад, етанолу чи метанолу. У статті надано схемно-технологічне рішення та описано принцип дії АГНКС з ГА, показано на діаграмі тиск-температура основні термодинамічні процеси, що в ній здійснюються. Запропоновано методику визначення питомих енерговитрат ($l_{\text{пит}}$) і ексергетичного ККД (η_{ex}) ГА та на конкретному прикладі показано, що $l_{\text{пит}}$ газогідратного стиснення газу менші на 15% порівняно з компресорним стисненням, а η_{ex} більший на 12%. Застосування ГА, як альтернативного доповнення до компресорного стиснення природного газу в пікові періоди заправки автомобілів, дозволить підвищити ефективність використання обладнання АГНКС і зменшити енерговитрати на заправку автомобільного транспорту стисненим природним газом.

Виклад основного матеріалу. Газові гідрати – це супрамолекулярні кристалічні сполуки включення клатратного типу, у яких “включені” у льодоподібну структуру води молекули неполярних або малополярних речовин утримуються ван-дер-ваальсовими силами. Термобаричні умови процесів утворення, зберігання і плавлення газогідратів є досить «м’якими», що дозволяє їх ефективно використовувати в різних технологічних напрямках, зокрема для виробництва та акумулювання холоду, стиснення газів, розділення газових сумішей, опріснення солоних вод тощо [15,16].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Слід відмітити, що газогідрати існують також в природних умовах, а за сучасними прогностичними оцінками більшість покладів вуглеводневих газів знаходиться саме в газогідратному стані [17,18]. Зовнішній вигляд газогідратів техногенного та природного походження показано на рис. 2.

а

б

Рис. 2 Зовнішній вигляд газових гідратів: а – природні газогідрати; б – техногенні газогідрати

Газогідратна термокомпресія (ГТТ) газів ґрунтується на тому, що гідратоутворювач у газогідратному стані займає суттєво менший об'єм, ніж у газоподібному. Процес стискування шляхом ГТТ безмашинний, одноступеневий, при будь-яких ступенях стискування близький до ізотермічного. Наприклад, утворивши гідрат етану при 5,2 бар і 0 °С та розклавши в замкнутому об'ємі при 95 °С, отримаємо тиск 4000 бар [15].

1. Ефективність АГНКС-ГА при застосуванні газогідратного акумулятора

Для утворення гідрату необхідними умовами є забезпечення контакту газу і води та підтримання рівноважних термодинамічних параметрів: тиску і температури.

Процес стиснення газів шляхом утворення та плавлення газогідратів при різних температурах (газогідратна термокомпресія – ГТТ) безмашинний,

одноступеневий, при будь-яких ступенях стиснення близький до ізотермічного. Тиск для метану, природного і супутнього нафтового газу та інших може бути визначений із рівняння стану при температурі плавлення газогідратів за питомим об'ємом.

У разі потреби утворені газогідрати можна зберігати при тиску, не нижче рівноважного та температурі, не вище рівноважної, що дозволяє їх застосовувати для акумулювання газів. Відомо, що при наявності таких параметрів газогідрати існують у вигляді покладів і в природних середовищах, в основному в акваторії океанів і морів, наприклад, в Чорному морі, біля берегів Австралії [21], а вміст метану в їх покладах оцінюється різними авторами в кількості $(1,5 \dots 2,1) \cdot 10^{16} \text{ м}^3$.

Стиснення та зберігання газів із застосуванням газогідратної технології апробовано в Японії на пілотному заводі по виробництві газогідратних гранул продуктивністю п'ять тонн на добу, побудованого на території терміналу для прийому зрідженого газу в м. Янаї [22].

Перспективним є напрямок морського транспортування природного газу у вигляді газогідратів (NGH), в технологічний ланцюг якого входять процеси утворення та зберігання газових гідратів [23]. Розробкою та дослідженням цього напрямку активно займається відома японська компанія Mitsui Engineering & Shipbuilding Co., Ltd [24].

2. Схемно-технологічне рішення та основні термодинамічні процеси в АГНКС-ГА

Схемно-технологічне рішення пропонуваної авторами АГНКС-ГА наведено на рис.3. Принцип дії АГНКС-ГА розглянемо на наступному прикладі. При роботі в нічний період природний газ, з відповідним складом паливного (природного) газу: CH_4 – 94,12%; C_2H_6 – 2,92%; C_3H_8 – 0,92%; C_4H_{10} – 0,42%; C_5H_{12} – 0,11%; C_6+ – 0,14%; CO_2 – 1,22%; N_2 – 0,15%. з

початковим тиском, $p = 1,2$ МПа і температурою $t = 18$ °С попередньо очищується, фільтрується від краплинної рідини і механічних домішок та поступає до першої ступені компресора, де стискається до $p = 3,5$ МПа.

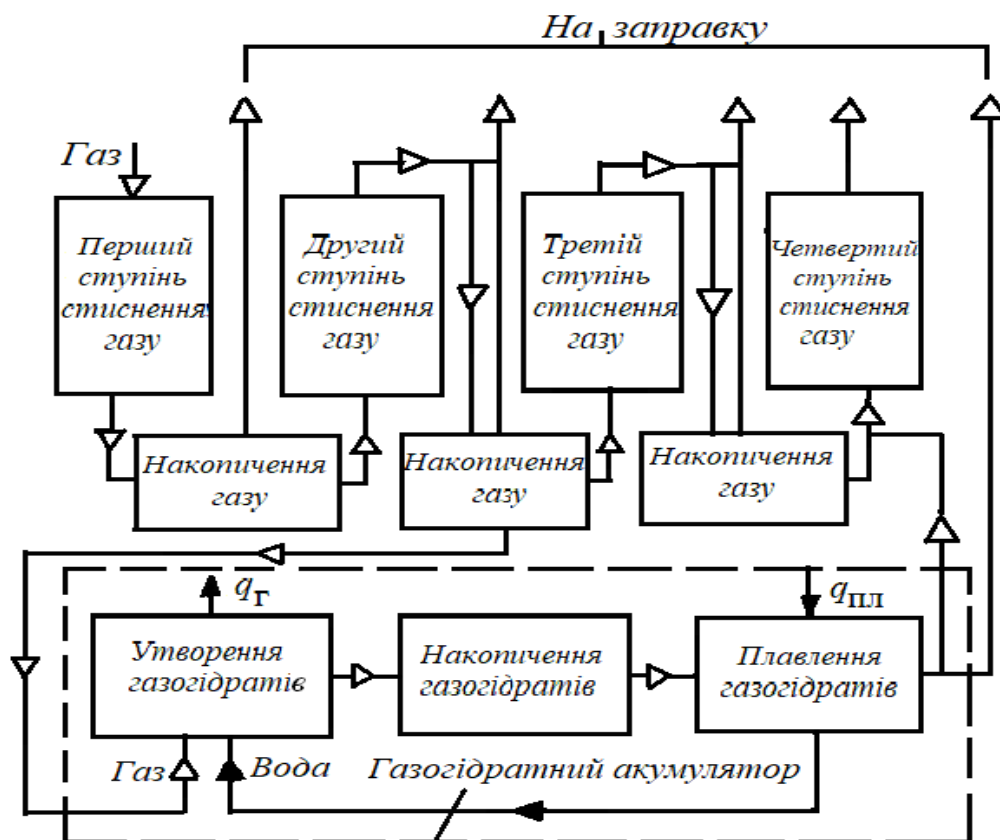

Рис. 3 Схемно-технологічне рішення АГНКС-ГА

Потім газ після охолодження і вологомасловідділення (допоміжне обладнання для їх здійснення на рис. 3 не показано) через буферний накопичувач подається або на заправку, або до другого ступеня і компримується до $p = 7,5$ МПа. Газ при цьому тиску після охолодження і вологомасловідділення через буферний накопичувач подається або на заправку, або до третього ступеня. Надлишкову частину газу, що не використовується в цей період для заправки автотранспорту та не подається в третій ступень, направляють в ГА і приводять в контакт з водою при тиску $p = 7,5$ МПа і температурі $t = 15$ °С. При таких умовах в замкненому об'ємі

ГА утворюються газогідрати, а теплота їх утворення q_f відводиться холодильною машиною (ХМ) [25].

Утворені газогідрати накопичують та зберігають, а в денний період доби при збільшенні завантаження АГНКС, їх підігрівають та плавають шляхом підведення теплоти $q_{пл}$ від охолодження газу після ступенів компресорного стиснення при температурі $t = 22\text{ }^{\circ}\text{C}$ і тиску $p = 25\text{ МПа}$. Вода після плавлення газогідратів повторно використовується для гідратоутворення в ГА, а отриманий газ направляють для додаткової повної заправки автомобільного транспорту. Таким чином, в замкненому об'ємі ГА циклічно здійснюються процеси утворення, накопичення та плавлення газогідратів.

В розглянутому прикладі необхідний тиск в режимі утворення газогідратів підтримують із застосуванням 1-го та 2-го ступенів компресорного стиснення. Але слід відмітити, що при тому ж початковому тиску газу $p = 1,2\text{ МПа}$ та температурі довкілля $\leq 10\text{ }^{\circ}\text{C}$ теплоту гідратоутворення можна відводити безпосередньо в довкілля і відпадає потреба в компресорному стисненні та ХМ.

Основні термодинамічні процеси стиснення природного газу в АГНКС-ГА для заправки автомобільного транспорту зображено на p - T діаграмі (рис. 4). На рис. 4 зображено c - d – лінія рівноваги трифазної системи «газ-вода-газогідрати»; т. 1 – початковий стан газу; т.т. 1-2 – стиснення газу в першому ступені; т.т. 2-3 – охолодження газу; т.т. 3-4 – стиснення газу в другому ступені; т.т. 4-5 – охолодження газу; т. 6 – стан рівноваги трифазної системи «газ-вода-газогідрати»; т.7 – утворення газогідратів (додаткове накопичення газу у вигляді газогідратів); т.т. 7-6-13 – підвищення тиску та температури газогідратної суспензії при нагріванні до тиску та температури плавлення газогідратів; т.т. 5-8 – стискування газу в третьому ступені; т.т. 8-9 – охолодження газу; т.т. 9-10 – стиснення газу в четвертому ступені до кінцевого тиску $p = 25\text{ МПа}$; т.т. 10-11 – охолодження газу перед його

направленням для кінцевої заправки автомобільного транспорту; т. 12 – плавлення газогідратів при тиску, відповідному тиску газу після четвертого ступеня стиснення $p = 25$ МПа та направлення його на повну заправку автомобільного транспорту.

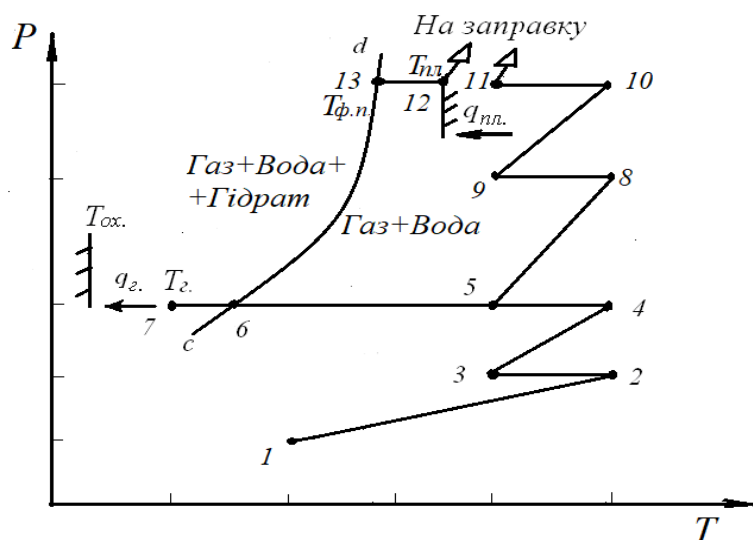

Рис. 4 Основні термодинамічні процеси в АГНКС-ГА

В наведеному вище прикладі розглядався процес утворення газогідратів при рівноважній температурі $t_p = 10$ °С і тиску $p = 7,5$ МПа, що дозволяє використовувати в ГА воду. При мінусових значеннях рівноважної температури гідратуутворення необхідно застосовувати водний розчин, наприклад, метанолу чи етанолу, температура замерзання якого нижче 0°С. Це дозволить підтримувати необхідну рушійну силу процесу гідратуутворення: різницю рівноважної температури гідратуутворення і температуру водо-газогідратної суміші в ГА для забезпечення прийнятної швидкості утворення газогідратів.

3. Оцінка енергоефективності ГА

Енерговитрати в ступенях компресорного стиснення природного газу АГНКС-ГА для заправки автомобільного транспорту розраховуємо за відомими методиками [25, 26, 32]

$$l_{\text{к.ст.}} = \sum_{i=1}^K l_{\text{к}i}, \quad (1)$$

де $l_{\text{к.ст.}}$ – питома робота компресорного стиснення природного газу; $l_{\text{к}i}$ – питомі енерговитрати в i -ому ступені компресорного стиснення, кДж/кг.

Питома робота в i -ому ступені компресора

$$l_{\text{к}i} = \frac{k}{k-1} \cdot R_{\text{г}} \cdot T_1 \cdot \left[\left(\frac{p_{2i}}{p_{1i}} \right)^{\frac{k-1}{k}} - 1 \right] \cdot \frac{1}{\eta_{\text{к}}}, \quad (2)$$

де $l_{\text{к}i}$ – питома робота в i -ому ступені компресорного стиснення природного газу, кДж/кг; $k = 1,31$ – показник адіабати; $R_{\text{г}}$ – газова стала природного газу, приймаємо 519,62 Дж/(кг·К), як для метану; p_{1i} – тиск початкового стану газу; p_{2i} – тиск газу в i -ому ступені компримування газу; $\eta_{\text{к}} = 0,85$ – ефективний ККД компресора.

Енерговитрати газогідратного стиснення природного газу в ГА:

$$l_{\text{ГГТ}} = \sum_{i=1}^2 l_{\text{к}i} + l_{\text{ХМ}}, \quad (3)$$

де $\sum_{i=1}^2 l_{\text{к}i}$ – питома робота компресорного стиснення природного газу до тиску гідратуутворення; $l_{\text{ХМ}}$ – питома робота ХМ на 1 кг природного газу в складі газогідратів.

Питома робота компресора ХМ:

$$l_{\text{к.аг}} = k/k-1 \cdot R_{\text{аг}} \cdot T_1 \cdot \left[\left(p_2/p_1 \right)^{\frac{k-1}{k}} - 1 \right] \cdot 1/\eta_{\text{к}}, \quad (4)$$

де k – показник адіабати холодильного агента; $R_{\text{аг}}$ – газова стала холодильного агента, Дж/(кг·К); $\mu_{\text{аг}}$ – молекулярна маса холодильного агента, кг/кмоль; $p_2 = p_{\text{к}}$ – тиск конденсації холодильного агента, визначається температурою навколишнього середовища, МПа; $p_1 = p_0$ – тиск

кипіння холодильного агента, визначається температурою утворення газогідратів, МПа; $T_1 = T_0 = T_r - 5\text{ }^{\circ}\text{C}$ – температура кипіння холодильного агента, К; T_r – температура гідратуутворення, К.

Кількість холодильного агента, яка необхідна для відводу теплоти гідратуутворення 1 кг природного газу

$$g_{ar} = \Delta H_r / q_0, \quad (5)$$

де ΔH_r – питома теплота гідратуутворення природного газу, приймаємо, як для метану, кДж/кг_(ар); q_0 – питома холодопродуктивність холодильного агента, кДж/кг.

Питома робота ХМ на 1 кг природного газу

$$l_{xm} = g_{ar} \cdot l_{k.ar}. \quad (6)$$

Термодинамічну ефективність за питомими показниками ГА оцінюємо ексергетичним ККД

$$\eta_{ex} = e_{pr.g}^{ct} / e^{k.ct} + e_{gt}^{ak.ct}, \quad (7)$$

де $e_k^{k.ct}$ – затрачена питома ексергія на компресорне стиснення при «зарядці» (процес утворення газогідратів) ГА, кДж/кг; $e_{gt}^{ak.ct}$ – затрачена питома ексергія в ХМ для утворення газогідратів, кДж/кг; $e_{pr.g}^{ct}$ – корисна питома ексергія стисненого природного газу в газогідратному стані, приймаємо, що вона дорівнює ексергії потоку стисненого природного газу після розплавлення газогідратів на виході із ГА, кДж/кг.

Питома ексергія потоку стисненого природного газу (корисна) на виході ГА розраховується за відомою формулою

$$e_{pr.g}^{ct} = (h_i - h_{n.c.}) - T_{n.c.} (s_i - s_{n.c.}). \quad (8)$$

де h_i, s_i – відповідно ентальпія та ентропія стисненого природного газу, що виділяється при плавленні газогідратів кДж/кг і кДж/(кг·К); $h_{n.c.}, s_{n.c.}$ – відповідно ентальпія та ентропія природного газу за параметрами навко-

лишнього середовища, кДж/кг і кДж/(кгК); $T_{н.с}$ – температура навколишнього середовища, К.

Розглянемо приклад визначення енергоефективності ГА при використанні природного газу складу і умов, наведених вище в розділі 2, для варіанта плавлення накопичених газогідратів при тиску 25 МПа. Згідно вищезгаданому, застосування ГА пропонується, як певне альтернативне доповнення до компресорного стиснення природного газу в пікові періоди заправки автомобілів. Для умов даного прикладу при використанні ГА в нічний період (мінімальна кількість заправок автомобілів – рис. 1) буде здійснюватись компресорне стиснення газу в 1-ому і 2-ому ступені, утворення газогідратів з відводом теплоти процесу ХМ, їх зберігання та плавлення в піковий (денний) період з виділенням природного газу при високому тиску, необхідному для заправки автомобілів.

Тобто, при роботі АГНКС-ГА в пікові періоди буде використовуватись як проектне компресорне обладнання АГНКС (чотири ступені стиснення), так і ГА.

При розрахунку питомої роботи ХМ в якості холодильного агента було вибрано пропан [27].

Значення термодинамічних параметрів циклу ХМ: в нічний період доби: $T_1 = T_0 = 278$ К; так як температура навколишнього середовища в нічний період менша, ніж в денний, тому $T_2 = T_k = 283$ К; $p_1 = p_0 = 0,55$ МПа, $p_2 = p_k = 0,66$ МПа.

Кількість холодильного агента (пропану) на 1кг природного газу в складі газогідратів при $\Delta H_r = 3785$ кДж/кг та $q_0 = 380$ кДж/кг складає 10 кг_{пр}/кг_Г.

При розрахунках приймалося, що для плавлення газогідратів використовується теплота, яка відводиться водою при охолодженні газу після ступенів компресорного стиснення і, тому в денний період $l_{ггт} = 0$.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Розрахунки питомих енерговитрат та ексергетичного ККД за формулами (14)-(21) виконувалися для варіантів забезпечення пікового навантаження при компресорному стисненні газу та при використанні газогідратної термокомпресії, а їх результати наведені в табл. 1.

Аналіз отриманих результатів розрахунку показує, що питомі енерговитрати газогідратного стиснення газу в ГА складають 488 кДж/кг (є тільки при гідратоутворенні в нічний період) і менші на 15% порівняно з компресорним стисненням в денний період – 578 кДж/кг.

Ексергетичний ККД газогідратної термокомпресії газу вище компресорного стиснення: відповідні значення 52% і 40%.

Таблиця 1.

Результати розрахунків питомих енерговитрат і ексергетичного ККД при компресорному стисненні газу та при використанні газогідратної термокомпресії

Тип процесів стиснення газу	Питомі енерговитрати, кДж/кг та ексергетичний ККД	Розрахунок
Компресорне стиснення	$l_{\text{к.ст.}} = \sum_1^4 l_{\kappa_i}$ η_{ex}	578 0,40
Газогідратна термокомпресія: утворення→	$\sum_1^2 l_{\kappa_i}$ $l_{\text{ХМ}}$	346 142
акумулявання→ плавлення газогідратів	$l_{\text{ГТТ}} = \sum_1^2 l_{\kappa_i} + l_{\text{ХМ}}$ η_{ex}	488 0,52

Більш високу енергоефективність газогідратного стиснення газу в ГА можна пояснити тим, що утворення та акумулявання газогідратів здійснюються при більш низькій нічній температурі, що зменшує енерговитрати,

як на стиснення газу до величини тиску, необхідного для утворення газогідратів, так і на роботу парокомпресійної ХМ для утворення газогідратів.

ГА можна встановлювати, як в діючих АГНКС, так і в тих, що споруджуються.

Отже використання ГА дозволяє зменшити енерговитрати на стиснення газу та підвищити ефективність використання обладнання АГНКС в умовах роботи при нерівномірній добовій заправці автомобільного транспорту.

4. Енергоефективність заправки автомобільного транспорту стиснутим природним газом при використанні газогідратного акумулятора

Технологія використання газогідратного акумулятора в АГНКС містить такі основні процеси: утворення газогідратів природного газу, їх накопичення та зберігання і плавлення з виділенням природного газу при високому тиску $p = 25$ МПа, достатньому для повної заправки газових балонів автомобільного транспорту.

Дані, необхідні для розрахунку кінетики процесів утворення газогідратів природного газу можна знайти в попередніх роботах [19, 20]. В них описано моделі механізмів зародження і росту газогідратів, напівемпіричні вирази для розрахунку швидкості утворення газогідратів.

Особливості механізму та кінетики розкладання газогідратів природного газу досліджено в вище приведених роботах. Визначено, що теплота розкладання гідрату метану ($\text{CH}_4 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$) на газ і воду складає 54,2 кДж/моль, наведено напівемпіричні вирази для розрахунку швидкості плавлення газогідратів.

Газогідратну технологію стиснення та зберігання газів, отриманих при регазифікації зрідженого природного газу, апробовано в Японії на

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

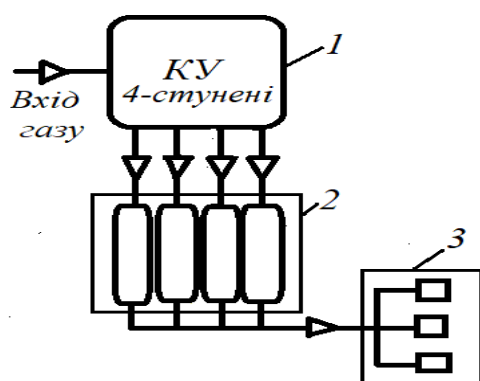
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

дослідному заводі по виробництву газогідратних гранул продуктивністю п'ять тонн на добу.

Аналіз роботи традиційних АГНКС з 4-ма ступенями стискування показує, що заправка газових балонів автомобілів починається з подачі газу з акумуляторів стиснутого газу (АСГ) при непрацюючих компресорах. При пониженні тиску в АСГ до значення технологічно нормованого, включаються в роботу компресори відповідної ступені стискування. Компресор останньої 4-ої ступені включається при пониженні тиску в АСГ-4 з 25 МПа до тиску остаточної заправки 21-22 МПа.

Використання загального акумулятора призводить до непродуктивної витрати 50% затраченої енергії на стискування, чому й застосовують дві, а частіше чотири ступені заправки автомобільного транспорту. При цьому тиск в акумуляторних ємностях підтримується на меншому рівні, порівняно з робочим тиском в балонах автомобільного транспорту.

Схемне рішення заправки на традиційній АГНКС показано на рис. 5.

1– компресорна установка (КУ) – чотири ступені; 2 – акумулятори стиснутого газу (АСГ) – чотири ємності (АСГ1-АСГ4); 3 – газобалонна установка автомобіля (ГБУ)

Рис. 5 Схема рішення заправки на традиційній АГНКС

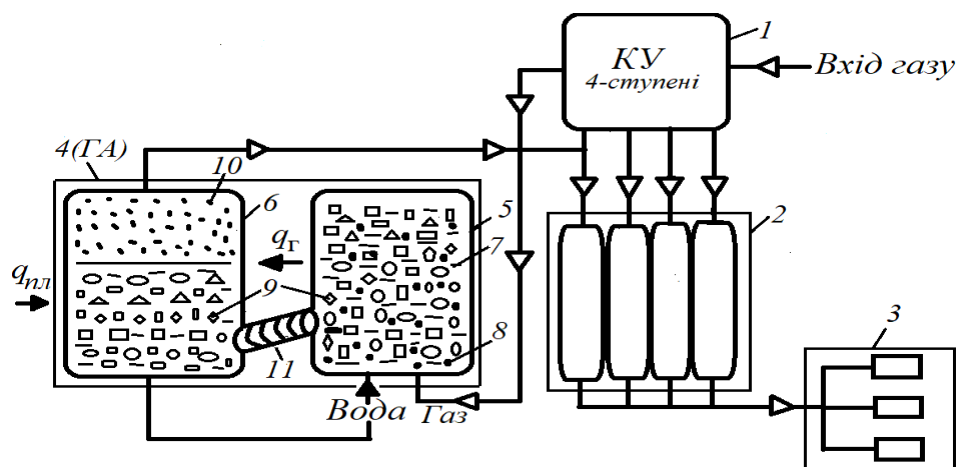

За такою схемою реалізується ступенева заправка з використанням 4-х АСГ. Заправка здійснюється поступово із акумулятора більшої ємності з меншим тиском, а потім з акумулятора меншої ємності і більшим тиском.

Але, як було згадано вище, таке схемно-конструктивне рішення заправки на традиційній АГНКС, не дає можливості зменшити нерівномірність споживання стиснутого природного газу при заправці автомобілів в денний і нічний періоди доби, що призводить до використання обладнання завищеної продуктивності та понижує енергоефективність заправки.

Авторами в роботі [28,29] показано, що для вирішення цієї проблеми доцільно в АГНКС використовувати газогідратний акумулятор, який надає можливість в піковий денний період підвищити кількість заправок автомобілів на обладнанні АГНКС, розрахованому на середньодобову кількість заправок.

Нами пропонується схемно-конструктивне рішення заправки стиснутим газом в АГНКС з ГА (АГНКС-ГА), яке приведено на рис. 6 [30-32].

1 – компресорна установка (КУ) – чотири ступені стискування; 2 – акумулятори стиснутого газу (АСГ1-АСГ4) чотири ємності; 3 – газобалонна установка автомобіля (ГБУ); 4 – газогідратний акумулятор (ГА); 5 – крис-

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

талізатор утворення газогідратів; 6 – плавитель газогідратів; 7 – вода; 8 – газ; 9 – газогідрати; 10 – газ високого тиску; 11 – гвинтовий шнек (екструдер)

Рис. 6 Схемно-конструктивне рішення заправки стиснутим газом в АГНКС - ГА

Роботу ГА при заправці стиснутим газом в АГНКС - ГА розглянемо на наступному прикладі. В нічний період, при меншому завантаженні АГНКС, природний газ з початковим тиском $p = 1,2$ МПа і температурою $t = 18$ °С спочатку подається в першу ступінь і компримується до тиску $p = 3,5$ МПа, охолоджується і подається в акумулятор газу АСГ-1 для заправки балонів стиснутим газом або в другу ступінь, в якій газ компримується до тиску $p = 7,5$ МПа. Газ при цьому тиску охолоджується і подається в акумулятор газу АСГ-2 для заправки балонів стиснутим газом або в третю ступінь, в якій газ компримується до тиску $p = 15$ МПа.

Стиснутий газ при цьому тиску охолоджується і подається в акумулятор газу АСГ-3 для заправки балонів стиснутим газом або в четверту ступінь, в якій газ компримується до тиску $p = 25$ МПа. Надлишкова частина газу, що не використовується в цей період для заправки балонів стиснутим газом надходить в кристалізатор 5, де при контакті з водою утворюються газогідрати при тиску $p = 7,5$ МПа і температурі $t = 16$ °С, а теплота гідратоутворення q_d відводиться холодильною машиною (ХМ), яку на схемі не показано. Утворені газогідрати 9 накопичують та зберігають в кристалізаторі 5, або в окремій ємності, яка на рис. 6 не показана.

В піковий період, при збільшенні завантаження АГНКС, накопичені газогідрати 9 подають за допомогою гвинтового шнекового (екструдера) 11 до плавителя газогідратів 6, в якому здійснюється підігрівання і плавлення газогідратів при температурі $t = 22$ °С і тиску $p = 25$ МПа з виділенням газу 8

і води 7, шляхом підведення теплоти $q_{пл}$ від охолодження газу після ступенів компресорного стиснення. Виділена вода подається в кристалізатор на повторне гідратуутворення, а отриманий газ при тиску $p = 25$ МПа направляють в акумулятор газу АСГ 4, з якого здійснюється остаточне наповнення газових балонів стиснутим природним газом. Потрібно відмітити, що плавити газогідрати 9 в плавителі 6 можливо і при тиску $p = 30-35$ МПа та отримувати стиснутий газ при цьому тиску, але при плавленні газогідратів необхідно буде підтримувати більш високу температуру $t = 26-28$ °С. Такий режим роботи АГНКС-ГА дозволить без застосування додаткового компресорного обладнання заправляти пересувні автомобільні газові заправки (ПАГЗ), в яких оптимальні значення максимального тиску знаходяться в межах 32-35 МПа. В роботах показано, що ПАГЗ доцільно використовувати для заправки техніки, яка знаходиться на відстанні більше 20 км від АГНКС. Проведений аналіз показав, що в процесі подачі газу з ГА в АСГ він рухається в з'єднувальному трубопроводі при адіабатних умовах з докритичною швидкістю, тобто менше, ніж швидкість звуку, оскільки відношення тисків $p_{АСГ}/p_{ГА}$ більше критичного, значення якого в першому наближенні можна прийняти $\beta_{кр} = 0,546$.

Виконані для наведених вище умов розрахунки за відомими термодинамічними рівняннями для потоку газу в докритичному режимі руху, без врахування втрат [33], показали, що швидкість руху по з'єднувальному трубопроводу діаметром $d = 15$ мм має значення $w = 793$ м/с. Це забезпечить питому подачу газу з ГА в АСГ на рівні $m = 0,178$ кг/с.

Коефіцієнт корисної дії заправки балонів через ємність-акумулятор газу $\eta_{запр}$ визначають, як відношення мінімальної роботи L_{min} на стиск газу для заповнення балонів за наявності холодильника, що підтримує постійною

температуру газу, до затраченої роботи $L_{\text{затр}}$. Після нескладних математичних перетворень для розрахунків $\eta_{\text{запр}}$ отримано наступний вираз:

$$\eta_{\text{запр}} = \frac{\frac{k}{2k-1} \left(\frac{p_p}{p_{\text{вс}}} \right)^{\frac{k-1}{k}} - 1}{\left(\frac{p_e}{p_{\text{вс}}} \right)^{\frac{k-1}{k}}} \cdot \frac{\frac{p_p}{p_{\text{вс}}} - 1}{\frac{p_e}{p_{\text{вс}}}}, \quad (9)$$

де $p_{\text{вс}}$ і p_p – відповідно тиск всмоктування компресора і робочий тиск в балонах, МПа; p_e – тиск в ємності-акумуляторі, МПа; k – показник адіабати для природного газу.

Але у випадку застосування ГА при визначенні $L_{\text{затр}}$ потрібно враховувати затрати енергії в холодильній машині, яка забезпечує необхідні умови для утворення та накопичення газогідратів, що не дозволяє використовувати вираз (1) для розрахунку коефіцієнта корисної дії заправки балонів АГНКС-ГА.

Тому нами для розрахунків $\eta_{\text{запр}}^{\text{га}}$ – коефіцієнта корисної дії заправки балонів через ємність-акумулятор газу із застосуванням ГА, пропонується такий вираз:

$$\eta_{\text{запр}}^{\text{га}} = \frac{e_{\text{пр.г.}}^{\text{ст}}}{l_{\text{к}}^{\text{к.ст}} + l_{\text{гг}}^{\text{ст}}}, \quad (10)$$

де $e_{\text{пр.г.}}^{\text{ст}}$ – питома ексергія стиснутого газу в балоні при середніх значеннях робочих термодинамічних параметрів, кДж/кг; $l_{\text{к}}^{\text{к.ст}} = l_{\text{к1}}^{\text{к.ст}} + l_{\text{к2}}^{\text{к.ст}}$ – питома робота на компримування газу в 1-й і 2-й ступенях компресорного стискування, кДж/кг; $l_{\text{гг}}^{\text{ст}} = l_{\text{хм}}$ – питома робота газогідратного стискування природного газу, що дорівнює питомій роботі холодильної машини $l_{\text{хм}}$, кДж/кг.

Енергоефективність заправки автомобільного транспорту стиснутим природним газом при використанні газогідратного акумулятора визначалася для умов наведеного вище прикладу роботи АГНКС-ГА за величиною коефіцієнта $\eta_{\text{запр}}^{\text{га}}$. Для порівняння при цих же умовах визначалася і енергоефективність заправки в традиційній АГНКС за величиною коефіцієнта $\eta_{\text{запр}}$.

Величини, що необхідні для розрахунку $\eta_{\text{запр}}$ за формулою (9) і $\eta_{\text{запр}}^{\text{га}}$ за формулою (10), визначалися згідно методикам, наведеним в роботах.

За результатами виконаних розрахунків було визначено, що $\eta_{\text{запр}}^{\text{га}} = 0,47$, а $\eta_{\text{запр}} = 0,41$, тобто енергоефективність заправки автомобільного транспорту в АГНКС-ГА на 6% вища, ніж в традиційній АГНКС.

Отже використання ГА дозволяє не тільки підвищити ефективність використання обладнання АГНКС в умовах роботи при нерівномірній добовій заправці автомобільного транспорту, а і підвищити енергоефективність заправки автомобільного транспорту.

В роботі запропоновано схемно-конструктивне рішення заправки стиснутим природним газом в АГНКС з газогідратним акумулятором (АГНКС-ГА) та описано принцип її дії на конкретному прикладі. Показано, що в АГНКС-ГА з 4-ма ступенями компримування і акумуляторами стиснутого газу АСГ газ з ГА до АСГ рухається в з'єднувальному трубопроводі при адіабатних умовах з докритичною швидкістю, тобто менше, ніж швидкість звуку, оскільки відношення тисків $p_{\text{АСГ}}/p_{\text{ГА}}$ більше критичного. Для характеристики енергоефективності заправки автомобільного транспорту стиснутим природним газом в АГНКС-ГА запропоновано використовувати коефіцієнт корисної дії заправки (ККД) $\eta_{\text{запр}}^{\text{га}}$. За результатами розрахунків показано, що енергоефективність заправки автомобільного

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

транспорту стиснутим природним газом в АГНКС-ГА вище на 6%, ніж в традиційній АГНКС для тих же умов: відповідні значення коефіцієнтів корисної дії заправки $\eta_{\text{запр}}^{\text{га}} = 0,47$ і $\eta_{\text{запр}} = 0,41$. Обґрунтовано можливість використання АГНКС-ГА для заправки пересувних автомобільних газових заправників (ПАГЗ) без застосування додаткового компресорного обладнання.

Висновки

1. Розглянуто проблему підвищення ефективності роботи АГНКС в умовах наявності пікових навантажень внаслідок нерівномірного надходження на заправку автомобільного транспорту на протязі доби. Показано, що одним із варіантів її вирішення може бути застосування газогідратного акумулятора, в якому здійснюються послідовно процеси утворення, накопичення (акумуляції) і плавлення газогідратів природного газу. Перші два процеси здійснюються в нічний період при зменшеному навантаженні на АГНКС, а плавлення проводять з виділенням природного газу при високому тиску 25 МПа, яким здійснюють додаткову заправку в денний період пікових навантажень.

2. Розглянуто схемно-технологічне рішення АГНКС з газогідратним акумулятором та описані основні термодинамічні процеси, що в ній здійснюються. Приведено методику оцінки енергоефективності застосування ГА в АГНКС. За результатами розрахунків, виконаних для конкретного прикладу умов роботи АГНКС-ГА, показано, що питомі енерговитрати газогідратного стиснення газу менші на 15% порівняно з компресорним стисненням, а ексергетичний ККД вищий на 12%. В цілому застосування ГА дозволяє збільшити продуктивність АГНКС та підвищити енергоефективність її використання.

3. Запропоновано схемно-конструктивне рішення заправки стиснутим газом в АГНКС з газогідратним акумулятором та на конкретному прикладі розглянуто принцип її дії.

4. Визначено, що в процесі подачі газу з ГА в акумулятор стисненого газу АСГ, він рухається в з'єднувальному трубопроводі при адіабатних умовах з докритичною швидкістю, тобто менше, ніж швидкість звуку, оскільки відношення тисків $p_{АСГ}/p_{ГА}$ більше критичного, значення якого в першому наближенні можна прийняти $\beta_{кр} = 0,546$. Виконані для умов розглянутого прикладу розрахунки показали, що швидкість руху по з'єднувальному трубопроводу діаметром $d = 15$ мм має значення $w = 793$ м/с і це забезпечить питому подачу газу з ГА в АСГ на рівні $m = 0,178$ кг/с.

5. Запропоновано вираз для розрахунку $\eta_{запр}^{га}$ – коефіцієнта корисної дії заправки балонів через ємність-акумулятор стиснутого газу із застосуванням ГА.

6. За результатами розрахунків показано, що енергоефективність заправки автомобільного транспорту стиснутим природним газом в АГНКС-ГА вище на 6 %, ніж в традиційній АГНКС для тих же умов: відповідні значення коефіцієнтів корисної дії заправки $\eta_{запр}^{га} = 0,47$ і $\eta_{запр} = 0,41$.

7. Показано, що в АГНКС-ГА можна розкладати газогідрати в плавидлі при температурі 26-28 °С та отримувати стиснутий газ при тиску $p = 30$ -35 МПа. Такий режим роботи АГНКС-ГА дозволить без застосування додаткового компресорного обладнання заправляти пересувні автомобільні газові заправки (ПАГЗ), в яких оптимальні значення максимального тиску знаходяться в межах 32-35 МПа.

Список використаних джерел:

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

1. Грудз В.Я., Грудз Я.В., Костів В.В., Михалків В.Б. Автомобільні газонаповнювальні компресорні станції (АГНКС): монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 2014. 320 с.
2. Чому варто перевести машину на метан. URL: <https://ukravtogaz.com/more/chomu-var-to-perevesti-mashinu-na-metan.html>; URL: <https://ukr.lpgtech.ua/pochemu-stoit-pereyti-na-metan>
3. Гавриш В.І. Оцінка ефективності застосування автомобільних газонаповнювальних компресорних станцій у сільськогосподарському виробництві. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2006. Вип. № 4. С. 66-71.
4. Мікрометан Україна. URL: <http://www.micrometan.com.ua/>
5. Карп І.М., Биков Г.О. Перспектива використання природного газу як моторного палива на автотранспорті України. *Екотехнологии и ресурсосбережение*. 2002. № 1. С. 3-8.
6. Матейчик В.П., Захарчук В.І., Козачук І.С., Захарчук О.В. Особливості використання природного газу як моторного палива для транспортних засобів. *Вісник Національного транспортного університету*. К: НТУ. 2008. С. 127-130.
7. Михалкін В.Б. Підвищення енергоефективності та зниження собівартості заправки стисненим газом на АГНКС. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2018. Т. 3. № 10(50). С. 18-20.
8. Метан, економічні та екологічні переваги. URL: <https://ukravtogaz.com/more/metan-ekonomichni-ta-ekologichni-perevagi-2.html>
9. Укравтогаз. Переваги метану. URL: <https://ukravtogaz.com/perevagi-metanu>
10. Перспективи використання біометану у якості палива для автомобілів. URL: <https://tsoua.com/news/palyvo-majbutnogo-perspektyvy-biometanu-v-ukrayini/>

11. Клименко В.В., Босий М.В. Патент на корисну модель Україна, №134025 МПК F04B1/00, F25BJ1/00 Спосіб заправки автомобільного транспорту природним газом // u201812187; заявл. 10.12.2018; опубл. 25.04.2019. бюл. №8/2019.

12. Klymenko V.V., Bosiy M.V., Yakymenko M.S. Martynenko V.V. Application of gas hydrated battery in automobile gas-containing compressor station. Proceedings of International research and practice conference "Modern methods, innovations, and experience of practical application in the field of technical sciences". December 27-28. 2017. Radom: *Izdevnieciba "Baltija Publishing"*. P. 156-159.

13. Онищенко В.О., Клименко В.В. Застосування газогідратних технологій в нафтогазовій промисловості. *Розвідка та розробка нафтових і газових родовищ*. 2011. № 4(41). С. 5-8.

14. Клименко В. В., Босий М. В., Парафійник В. П., Прилипко С. О. Газотурбінний привід з газогідратним дотискувачем паливного газу. *Холодильна техніка та технологія*. 2014. №4(150). С. 37-40.

15. Sloan E.D. Clathrate hydrates of natural gases. 2-nd ed. NY: Marcel Dekke. 1998. 705 p.

16. Sloan E.D., Koh C.A. Clathrate hydrates of natural gases // CRC Press, 2008. 752 p

17. Клименко В.В. Научно-технические основы газогидратной технологии (термодинамика та кінетика процесів, схемні рішення): автореф. дисертації д-ра. техн. наук: 05.14.06. Київ, 2012. 40 с.

18. Makogon Y.F. Hydrates of Hydracarbon. PennWell. Tulsa. USA. 1997. 482 p.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

19. Vysniauskas A., Bichnoi P.R. A Kinetic Study of Methane Hydrate Formation. *1Y Canadian Permalrast Conference*. Calgary. 1981. p. 299-304.
20. Englezos P, Kalogerakis N, Dholabhai P. D. and Bisnhoi P. R. Kinetics of Formations of Methane and Ethane Gas Hydrates . *Chem. Eng. Sci.* 1987. 42. p. 2647 - 2651.
21. Koltun P., Klymenko V. Methane hydrates – Australian perspective. *Mining of Mineral Deposits*. 2016. Vol. 10, Is. 4. P. 11-18. <https://doi.org/10.15407/mining10.04.011>.
22. Horiguchi K., Watanabe S., Moriya H., Nakai S. Completion of natural gas hydrate overland transportation demo project. *Proceedings of the 7 th International Conference on gas hydrates*. Edinburgh. Scotland. 2011.
23. Gudmundsson J.S., Graff O.F. Hydrate non-pipeline technology for transport of natural.
24. Nakai S. Development of natural gas hydrate (NGH) supply chain. *Proceedings of the 25 th world gas conferences*. Kuala Lumpur. Malaysia. June 4-8. 2012. P. 367-375.
25. Хмельнюк М.Г., Подмазко О.С., Подмазко І.О. Холодильні установки та сфери їх використання: підручник. Херсон: Грінь Д.С. 2014. 484 с.
26. Драганов Б.Х., Бессараб О.С., Долінський А.А., Лазаренко В.О., Міщенко А.В., Шеліманова О.В. Теплотехніка: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Фірма «ІНКОС». 2005. 400 с.
27. Холодоагент пропан r-290, що використовується у транспортному холодильнику. URL: <https://ua.fluorines-chemicals.com/refrigerants/propane-r290-refrigerant-used-in-transport.html>
28. Босий М.В., Клименко В.В. Підвищення ефективності автомобільної газонаповнювальної компресорної станції шляхом застосування

газогидратного аккумулятора. *Refrigeration Engineering and Technology*. 2021. №57(1). С. 45-54. <https://doi.org/10.15673/ret.v57i1.1978>

29. Клименко В.В., Босий М.В., Аулін В.В., Філімоніхіна І.І., Лисенко С.В., Гриньків А.В. Енергоефективність заправки автомобільного транспорту стиснутим природним газом при використанні газогидратного аккумулятора. *Центральноукраїнський науковий вісник Технічні науки*. 2021. вип. 4(35). С.198-207.

30. Клименко В.В., Босий М.В., Телюта Р.В. Патент на корисну модель Україна, № 151033 МПК F04B1/00, F25BJ1/00. Компрессорная установка заправки стиснутим газом автомобільного транспорту // u202107813; заявл. 30.12.2021; опубл. 26.05.2022. бюл. №21/2022.

31. Босий М.В., Клименко В.В., Телюта Р.В. Патент на корисну модель Україна, №151334 МПК F04B1/00, F25BJ1/00. Спосіб заправки автомобільного транспорту природним газом // u202107814; заявл. 30.12.2021; опубл. 07.07.2022. бюл. №27/2022.

32. Босий М.В. Аналіз енерговитрат стискування природного газу в автомобільній газонаповнювальній компресорній станції з газогидратним аккумулятором. *Науковий журнал Вісник Сумського національного аграрного університету*. Суми: №1. 2022. С. 3-9.
<https://www.snaubulletin.com.ua/index.php/mapp/issue/view/47>

33. Буляндра О.Ф. Технічна термодинаміка. Київ: Техніка, 2006. 320 с.

ODDÍL 7. MARKETING

§7.1 COMPANY'S INTERNATIONAL MARKETING STRATEGY ON THE GLOBAL COFFEE MARKET: “STARBUCKS” CASE STUDY (**Polous O.**, State university “Kyiv Aviation Institute”, **Beznitska D.**, State university “Kyiv Aviation Institute”)

Introduction. The coffee sector represents one of the most vigorously evolving and keenly contested markets on the global stage and globalization opens up extraordinary possibilities for businesses to reach new markets around the world. But with that wider reach comes fiercer competition, which forces companies to adapt to a diverse range of cultural, economic, and political environments. In the coffee industry, shifting consumer tastes — fueled by a growing emphasis on healthy eating, ethical sourcing, and social responsibility — are a major catalyst for change. To remain competitive, businesses must respond quickly to these emerging demands, developing forward-thinking solutions that speak to modern consumers’ values and expectations.

At the same time, technological breakthroughs are set to radically transform every aspect of our daily routines, including how we enjoy coffee. Innovative digital tools, mobile apps, and online ordering platforms create new opportunities for personalized customer engagement and more effective marketing. Any company that lags in adopting these technologies risks losing customers to rivals that embrace progress more enthusiastically.

Finally, as environmental awareness increases, businesses will need to revisit their operational models and invest in more sustainable solutions. Consumers are looking for brands that show genuine respect for the planet and uphold strong standards of social responsibility. In an era when customers pay

close attention to a company's ecological footprint, prioritizing sustainability is no longer optional — it's essential for standing out and thriving in a competitive marketplace.

Results of the research. A marketing strategy can be described as a comprehensive blueprint of a company's planned activities, designed to clarify the organization's direction and objectives, facilitate the exchange of products and services, and effectively realize established goals [3]. This concept serves as the principal instrument for businesses in reaching prospective consumers, improving product promotion, and devising strategic measures to attract new sponsors [5]. Naturally, devising a successful strategy entails refining the company's offerings, clearly defining the target audience, and solidifying an overarching brand identity to transform potential customers into actual consumers [4]. Consequently, a meticulously formulated marketing strategy enables an enterprise to discern the amalgamation of objectives and actions that yields the most efficacious path toward achieving its broader business ambitions.

The global coffee market constitutes a multifaceted and evolving nexus, shaped by the intricate interplay of cultivation, processing, trade, and consumption, and assuming a pivotal role in the world economy. This sector is not only responsible for generating substantial revenues — reaching into the billions of dollars annually — but also for providing employment to a vast global workforce, thereby enhancing livelihoods and bolstering economic stability. From a geographical standpoint, the worldwide coffee market is segmented into North America, Europe, the Asia-Pacific region, Latin America, the Middle East, and Africa (Fig. 1) [9].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

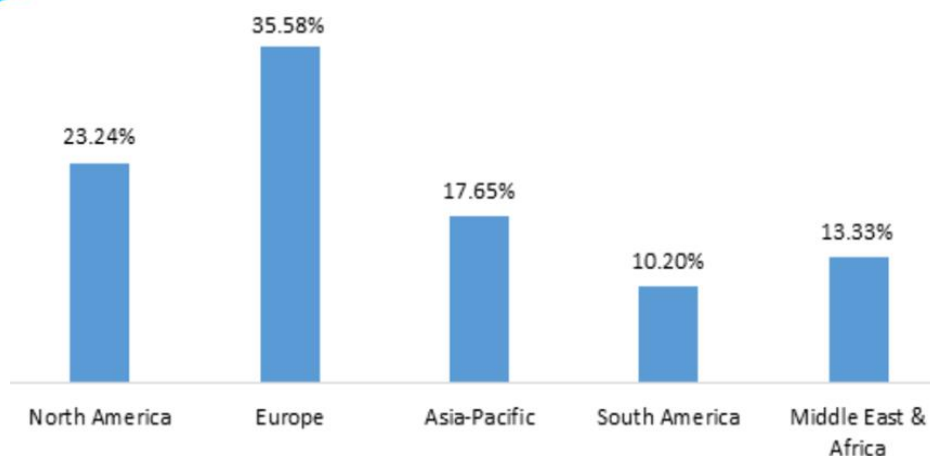

Fig. 1 Global volume of the coffee market by region in %

Source: [9]

The overarching global espresso consumption projection for 2023/24 is substantially informed by the assumption that the worldwide economy will sustain a growth rate exceeding 3.0%, prompting the industry to address the extensive depletion of stocks, which is expected to be clearly reflected in apparent consumption. Consequently, global espresso consumption is forecast to expand by 2.2%, reaching 177.0 million bags, with non-producing countries making the most significant contribution to the overall increase (Table 1) [8].

Table 1.

Summary of the World Coffee Market 2018-2024

Million 60-kg Bags						
	2018/19	2019/20	2020/21	2021/22	2022/23	2023/24
Production	169.8	168.4	170.8	168.0	168.2	178.0
Consumption	171.2	168.6	169.9	176.6	173.1	177.0
Balance	-1.3	-0.2	0.9	-8.6	-4.9	1.0
Growth Rates, Year-on-Year						
Production	5.9%	-0.9%	1.4%	-1.7%	0.1%	5.8%
Consumption	3.3%	-1.5%	0.8%	4.0%	-2.0%	2.2%

Source: [8]

“Starbucks” constitutes an American coffee enterprise, encompassing both the operation of coffee shops under the same name and the broader

commercialization of coffee products, it is widely recognized as the largest international chain of quick-service cafes [11]. Established in 1971 in Seattle, Washington, the company has undergone extensive expansion and diversification since its inception. Initially focusing on the processing and sale of coffee beans, Starbucks ultimately shifted its core activities to the HoReCa segment. The consolidated statements of earnings for Starbucks Corporation for the 2022–2023 period are presented in Table 2 [10].

Table 2.

Income of the Starbucks company for 2022-2023

Fiscal Year Ended	Oct 1, 2023	Oct 2, 2022	% Change
Net revenues:			
Company-operated stores	\$29,462.3	\$26,576.1	10.9%
Licensed stores	4,512.7	3,655.5	23.4
Other	2,000.6	2,018.7	(0.9)
Total net revenues	\$35,975.6	\$32,250.3	11.6%

Source: [10]

It is essential to examine the revenue trends of Starbucks' primary competitors in 2023 as part of a comprehensive assessment of market dynamics (Table 3).

Table 3.

Sales dynamics of Starbucks competitors for 2023

	Sales volumes, billion dollars	Growth against the previous year, %
Dunkin' Donuts	1.5	+7
Peet's Coffee	1	+5
Costa Coffee	1.2	+4
Lavazza	1.1	+3
Luckin Coffee	1.4	+10

Source: [9]

In the current globalized and intensely competitive landscape, organizations increasingly rely on benchmarking to gauge their performance relative to dominant

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

market players. One of the most influential competitors for Starbucks is McDonald's, which maintains a pivotal presence within the global market (Table 4).

Table 4.

Benchmarking of Starbucks and McDonald's

	Starbucks	McDonald's
Product offering	specializes in premium coffee, offering a wide range of coffee drinks, pastries, and snacks. There is a strong focus on the quality of ingredients	focuses on fast food, including burgers, fries, and drinks. Recently, McDonald's has also been experimenting with new products, such as plant-based proteins
Target audience	seeks to attract young professionals and coffee lovers who are looking for a high-quality product and a pleasant atmosphere for work or meetings	targets a broad audience, including families with children, offering affordable prices and fast service
Marketing and Advertising	focuses on creating a brand identity, positioning itself as a stylish and modern establishment. They actively use social media and loyalty programs	known for its massive advertising campaigns, including famous slogans and characters such as Ronald McDonald. The company actively promotes its promotions and menus
Customer Experience	emphasizes the atmosphere of the establishment, service, and the ability to customize drinks to customers' personal preferences	focuses on fast service and convenience, often offering drive-thru services and mobile ordering apps
Innovation	constantly introduces new products (seasonal drinks, alternative dairy products) and technologies (mobile ordering, loyalty program)	integrates digital technologies in its restaurants, such as self-ordering kiosks, to improve service speed
Financial metrics	typically has higher profit margins due to its premium products	relies on high volume sales with lower margins

Source: created by the authors

So, Starbucks prioritizes an individualized approach for each patron, fostering an environment distinguished by comfort and warmth. The company actively implements a loyalty program that enables customers to accumulate points and obtain rewards, thereby promoting heightened repeat purchases and cultivating a sustained connection with the brand. By contrast, McDonald's centers its

operations on rapid service and procedural optimization, chiefly through the integration of automated ordering systems. In addition, the company strategically employs promotions and discounts, thereby attracting a wide audience and stimulating increased consumer demand.

For a more focused analysis, the Boston Consulting Group (BCG) matrix may be utilized, as it permits organizations to assess a portfolio of products or business units. In its most basic form, the Starbucks BCG matrix illustrates the relative share of the company's various offerings compared to the broader market (Fig. 2).

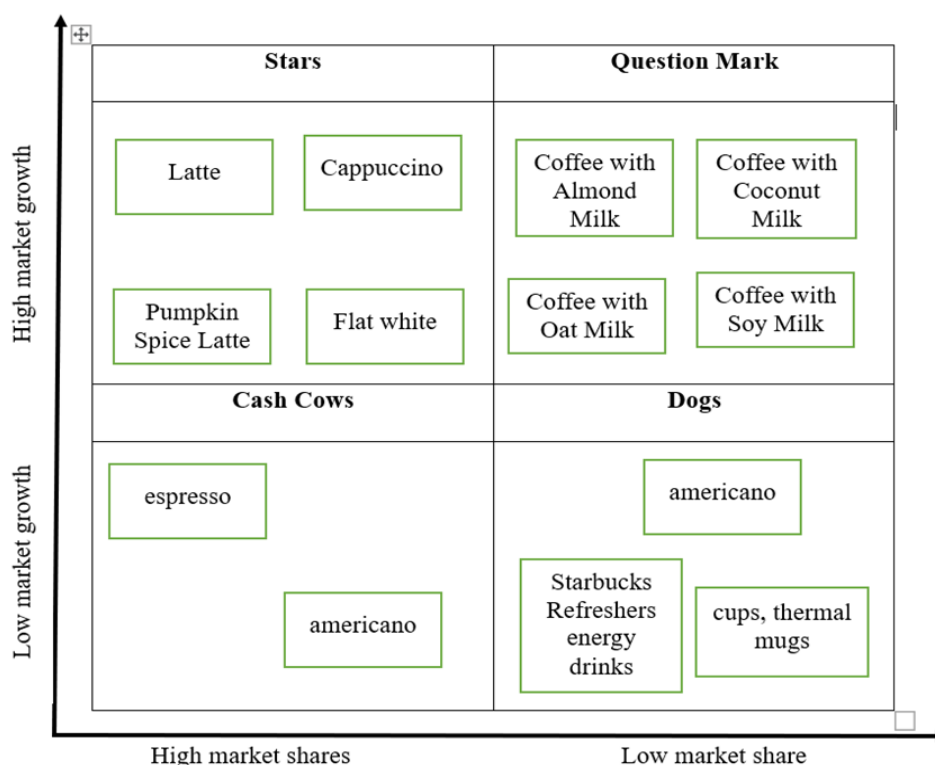

Fig. 2 BCG Matrix for Starbucks products

Source: created by the authors

Most of Starbucks' offerings comprise distinctive, seasonal items that frequently sell out within a matter of days. Customers derive particular satisfaction from acquiring Starbucks products, largely due to the brand's unique and premium

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

reputation. High-priced, hard-to-find merchandise remains in substantial demand, prompting some e-commerce enterprises to operate almost exclusively through reselling and shipping such goods to international consumers. While plant-based items (e.g., non-dairy milk beverages) are growing in popularity, Starbucks faces increasing competition and must invest in further promotional efforts. Nevertheless, the apparel and broader retail sectors remain relatively removed from Starbucks' principal market domain. In light of these factors, Starbucks' products occupy the "question mark" position in the BCG matrix.

For the effective promotion of Starbucks Corporation's products within the Ukrainian coffee market, it is imperative to account for numerous factors that shape consumer preferences and behaviors. Ukraine possesses a rich cultural heritage linked to coffee consumption, reflecting centuries of tradition and diverse brewing techniques [7]. In particular, Ukrainian coffee culture encompasses a spectrum of preparation methods, ranging from classic, time-honored techniques to modern espresso-based drinks. It is crucial to recognize that Ukrainian consumers value not only the quality of the product but also the ambiance in which they enjoy it [1, 2]. Furthermore, in the context of ongoing globalization and contemporary trends — such as the growing demand for healthier alternatives, vegan offerings, and organic products — Starbucks can provide an assortment that fulfills these evolving requirements. The inclusion of dairy-free milk options, locally sourced coffee varieties, and seasonally inspired beverages within the menu can confer a significant competitive advantage in this market [6].

It is crucial to emphasize the incorporation of locally sourced ingredients and traditional Ukrainian flavors into seasonal beverage offerings. This approach fosters a uniquely tailored portfolio that distinguishes Ukrainian Starbucks cafés from those in other nations, while simultaneously underscoring a commitment to respecting regional traditions (Table 5).

Table 5.

**Examples of special drinks for promoting Starbucks cafés
on the Ukrainian market**

Example of a drink	Description
Coffee with honey and valerian root	Create an espresso-based drink with honey, known for its beneficial properties, and aromatic valerian root. This drink can be served hot or cold, with the addition of milk or cream
Dried fruit compote	A seasonal drink based on a traditional Ukrainian compote of dried apples, pears and plums. It can be served hot or chilled, with the addition of spices such as cinnamon or cloves
Iced coffee with sour cherries	Cherries are one of the main symbols of Ukrainian cuisine. Create a refreshing cold coffee drink with cherry puree or syrup, garnished with a cherry on top
Lavender Coffee	Using lavender grown in Ukraine to create a fragrant latte or cappuccino-based drink. Lavender pairs beautifully with coffee, creating a soft, soothing flavor
Hot Chocolate with Pear and Caramel	The tradition of chocolate and fruit in Ukraine can become the basis for a new season of warm drinks. Based on dark chocolate, add pear puree (locally grown) and a light caramel sauce
Specialty Kvass-Based Drinks	Using the popular Ukrainian drink kvass. You can create a unique fermented kvass-based drink, adding fruit or special flavors to make it more interesting
Ground coffee with Kalinovy liqueur	Based on the popular viburnum liqueur in Ukraine, a unique cocktail based on coffee with liqueur and cream can be made

Source: created by the authors

The development of a uniquely Ukrainian-themed cup design represents a compelling marketing initiative that can significantly bolster brand recognition. For instance, cups labeled with city names such as “Kyiv,” “Lviv,” and “Odesa” could transcend their functional role as coffee containers to serve as keepsakes that reinforce national identity (Fig. 3).

Moreover, active engagement in social initiatives and support for local communities can substantially bolster the brand’s image in Ukraine [11]. By organizing charitable events, collaborating with Ukrainian artists and artisans, and participating in environmentally focused undertakings, companies not only benefit society but also enhance their reputation among consumers.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Fig. 3 Examples of Starbucks cups with Ukrainian themes for market promotion

Source: created on the basis of the authors' idea using AI

For instance, Starbucks' involvement in hosting festivals and conducting auctions aimed at supporting and raising funds for the Armed Forces of Ukraine serves as a salient example. Consequently, integrating these efforts into Starbucks' global marketing strategy — especially in Ukraine — can significantly fortify the company's position in the local market, increase customer loyalty, and promote sustainable development.

Conclusions. Starbucks is widely acknowledged as one of the foremost producers within the global coffee sector, yet it faces numerous competitors who likewise strive to attract coffee enthusiasts and cultivate a uniquely engaging ambiance. The company's product portfolio is distinguished by its commitment to superior quality, thereby offering a singular customer experience. Moreover, Starbucks has developed a compelling brand image that not only sets it apart from other market participants but also establishes a competitive advantage.

The integration of proposed initiatives into Starbucks Corporation's global marketing strategy offers the potential to unlock new opportunities for the

company within the Ukrainian market. It is imperative for the organization to adapt its universal values to local contexts by introducing innovative flavor solutions and consumption formats tailored to Ukrainian consumers. This approach not only enables customers to experience the uniqueness of the product but also accentuates the brand's commitment to social responsibility. Accordingly, implementing the recommendations outlined can not only fortify Starbucks' position in the Ukrainian market but also introduce a novel dimension to the company's global strategy, which remains focused on local consumers and their specific needs. Successfully incorporating these elements can lay the groundwork for further advancement and expansion of the organization's operations in Ukraine, as well as in other markets displaying comparable development trends.

References:

1. Кавовий бізнес в Україні. Створення кав'ярні. 2020. URL: <https://coffee-ucc.com/ua/pro-kavu-ta-chay/kavovyuy-biznes-v-ukrayini-stvorennnya-kavyarni> (дата звернення: 23.12.2024).
2. Карнаушенко А.С. Кавова індустрія в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Приазовський економічний вісник. 2020. Вип. 2 (19). С. 103-109.
3. Князева Т.В., Казанська Т.В. Маркетингова стратегія: виклики та можливості в умовах цифровізації. Економіка та суспільство. 2022. №46 (2022). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-21> (дата звернення: 23.12.2024).
4. Лошенко О.В., Галан Л.В., Посохов І. М. Сучасні стратегії в міжнародному маркетингу. Вчені записки Університету «КРОК». 2022. № 2 (66). С. 123-131.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

5. Лялюк А. Роль міжнародного маркетингу в глобальному підприємстві. Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 2020. №4 (24). С. 46-53. DOI: <https://doi.org/10.29038/2411-4014-2020-04-46-53>

6. Огляд українського ринку кави. PRO-CONSULTING - лідер ринку консалтингових послуг України. URL: https://marho.ua/doc/Kava_nova.pdf (дата звернення: 23.12.2024).

7. П'ятковська Т.Ю., Бажеріна К.В. Обґрунтування доцільності виходу «Starbucks Corporation» на ринок України. Актуальні проблеми економіки та управління. 2018. №12. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/24660> (дата звернення: 23.12.2024).

8. Coffee production by exporting countries 2020/21 year in thousand 60-kg bags. INTERNATIONAL COFFEE ORGANISATION. URL: <https://www.ico.org/prices/po-production.pdf> (accessed 23.12.2024).

9. ICO. Coffee Report and Outlook December 2023. URL: https://icocoffee.org/documents/cy2023-24/Coffee_Report_and_Outlook_December_2023_ICO.pdf (accessed 23.12.2024).

10. Starbucks Fiscal Annual Report. 2023. URL: https://s203.q4cdn.com/326826266/files/doc_financials/2023/q4/q423-10k.pdf (accessed 23.12.2024).

11. Starbucks Global Impact Report. 2023. URL: <https://stories.starbucks.com/uploads/2024/02/2023-Starbucks-Global-Impact-Report.pdf> (accessed 23.12.2024).

ODDÍL 8. PSYCHOLOGIE

§8.1 СОЦІАЛЬНІ ТА ОСОБИСТИСНІ ЧИННИКИ СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ (Тертична Н.А., Національний медичний університет імені О.О. Богомольця)

Вступ. Тривала війна в нашій країні актуалізувала питання адаптації особистості на різних критичних етапах життя. Численні наукові дослідження сконцентровані на діагностиці готовності переходу особистості до нових форм взаємодії на соціальному, інтелектуальному та психологічному рівнях. А проте, вивчення конкретних чинників впливу адаптації, до яких належить сором'язливість, не є поширеною практикою. Сором'язливість впливає на адаптацію особистості, адже сором'язливі особистості часто уникають взаємодії з іншими, є більш вразливими. Дана риса характеру пригнічує прояви лідерства особистості. Через замкнутість сором'язливим людям важче продемонструвати свої позитивні риси. Сором'язливість впливає на всі сфери психіки особистості, а тому більшість особистостей з даною рисою вважають її проблемною і потребують психологічної підтримки, особливо в стресових ситуаціях.

Наше дослідження було спрямоване на вивчення причин, проявів, розвитку та наслідків сором'язливості у підлітковому та юнацькому віці. Комплексний підхід до питання дозволив нам розглянути сором'язливість у єдності з багатьма сферами особистості: соціальна, фізіологічна, емоційна, поведінкова.

Треба зазначити, що генетичні чинники сором'язливості у дитячому віці є добре вивченими. Вони є провідними у поясненні стійкої сором'язливості на ранніх етапах життя, але сучасні дослідження не дають підстав стверджувати про тотожність впливу генетики на людину у подальшому розвитку [1].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Пубертат, ознакою якого є бурхливі фізіологічні зміни, є тригером сором'язливості підлітка. Ми припускаємо, що, досягаючи підліткового віку, особистість певною мірою знаходиться під впливом генетичної обумовленості, хоч даний чинник з часом слабшає. Наше припущення ґрунтується на словах Айзенка, який помітив позитивну кореляцію між сором'язливістю та нейротизмом, а також негативний зв'язок між сором'язливістю та екстраверсією [2, С.308].

Оскільки сором'язливість є індивідуальною рисою, як частину генетичних факторів вважаємо доцільним вказати вплив темпераменту на її виникнення. До того ж можливим чинником є спадковість, бо принаймні один з батьків сором'язливої дитини також має цю ознаку. Втім, американський психолог Філіп Зімбардо зауважує про складність визначення та неоднозначність цього зв'язку, що не матиме фенотипових проявів без соціальних чинників [3, С.27].

Соціальні чинники виникнення сором'язливості безпосередньо пов'язані з почуттям безпеки та довіри, можливості ефективної адаптації та формуються під впливом виховання. Научіння почуватися у безпеці відбувається під впливом дотиків, безумовної любові та належно обґрунтованої дисципліни [3, С.46-66]. Значення тілесного контакту для людини у будь-якому віці є суттєвим. Уникнення дотиків через можливий страх бути занадто чуттєвим та вразливим передається дитині та може стати однією з причин виникнення сором'язливості. Дисципліна також є важливим соціальним чинником розвитку сором'язливості. Коректно встановлені правила і справедливі покарання сприяють порозумінню та розвитку відповідальності. Однак, важливо зазначити про необхідність конструктивності, що можлива лише за умов авторитетного стилю виховання [3]. Авторитарна ж модель корелює з підвищеною тривогою та страхом втратити

контроль та автономію у дорослому віці, і також є чинником виникнення сором'язливості.

До соціальних чинників сором'язливості також відносяться неадекватні очікування від дитини, як зависокі, так і занижкі. Нереалістичні очікування батьків призводить до більш негативної оцінки власних навичок. У разі завищених очікувань дитина почувається безсилою через неможливість вдовольнити батьків, водночас низькі очікування формують у дитини зневіру у власних можливостях, яку вона зчитує від найближчого оточення. Низькі очікування та гіперопіка у подальшому спричинятимуть залежність від батьків та соціальну ізоляцію. [3, С.76].

Зміни у навчанні також є чинником сором'язливості. Незважаючи на те, що сором'язливість на підставі власної успішності не є провідною у підлітків, стрес, зумовлений збільшенням навчального навантаження, може загострити реакції особистості включно із сором'язливістю. Водночас, Зімбардо зазначив про важливість популярності та схвалення для підлітків [3, С.224-232].

Афіліація підліткового віку особлива потягом на її задоволення саме з однолітками для встановлення рівноправ'я у стосунках. Саме з цієї причини близьке оточення підлітка, яке складається з ровесників, має найвагоміше значення у визначенні перебігу сором'язливості на цьому етапі.

Здійснюючи перехід до юнацького віку, особистість починає стикатися з новими життєвими викликами, першим з яких є професійний. Вплив академічного аспекту на сором'язливість пов'язаний з багатьма чинниками. Оскільки студентські групи спрямовані на опанування навичок однієї спеціальності, у студентів спостерігається схожий набір здібностей. Зміни оточення особистості сприяє перерозподілу академічного рівня успішності. Через це юнаки можуть стикатися з фрустрацією та сором'язливістю в зв'язку з недостатніми балами з дисциплін.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Також у юнацькому віці людина набуває й інших соціальних ролей, до яких ще не є адаптованою, наприклад, роль працівника або студента. Незнайомі ситуації є основним джерелом сором'язливості.

Психологічний розвиток юнака також чинить вплив на сором'язливість, адже розвинена рефлексія, притаманна цьому віку, стимулює до активних роздумів стосовно доцільності певних дій.

Отже, і підлітки, і юнаки є по-своєму вразливими до виникнення та розвитку сором'язливості, що зумовлено фізіологічними та соціальними змінами у їхньому житті.

Таким чином, ми розглядаємо сором'язливість як набір схильностей до тривожних соматичних проявів, інтроверсії, депресивних настроїв, низької самооцінки, вразливості до критики тощо. Сором'язливість є темпераментною рисою, комплексом афективних, когнітивних та поведінкових патернів, що фіксуються як у реальних, так і в уявних ситуаціях. Сором'язливість є результатом взаємодії біологічно та соціально зумовлених чинників та ситуативно характеризується тривогою, внутрішньою напругою та іншими проявами. Особистість у підлітковому та юнацькому віці є вразливою до сором'язливості, адже на даних етапах мають ряд випробувань, представлених новими соціальними взаємодіями.

Виклад основного матеріалу. Проведене нами дослідження на основі Стенфордського опитувальника Ф.Зімбардо дозволило розширити уявлення про розвиток даної риси характеру у підлітковому та юнацькому віці. Метою застосування даної методики було виділення соціальних та особистісних чинників сором'язливості у двох запропонованих групах.

Запитання були поділені на більші групи, аніж в автора опитувальника, аби структурувати можливі причини сором'язливості у підлітків та юнацтва. Відповідно, нами було створено три основні блоки: загальна характеристика сором'язливості, соціальні чинники та суб'єктивні причини сором'язливості.

Аналізуючи соціальні чинники сором'язливості, ми дійшли висновку, що вони не пов'язані прямим чином з віком опитуваних, але дозволяють загально оглянути, як зміни в оточенні особистості впливають на її сором'язливість.

Дефіцит комунікації, зумовлений патернами поведінки сором'язливої особистості та хибну інтерпретацію даної поведінки оточенням, є однією з причин ізоляції сором'язливих особистостей. 59% підлітків та 60% юнаків стикалися з труднощами в утворенні дружніх стосунків. (Рис. 1).

Рис. 1 Негативні наслідки сором'язливості у підлітків та юнаків

Також 47% юнацтва та 38% підлітків стикаються з тим, що їхня сором'язливість заважає позитивній оцінці оточенням. Оскільки сором'язливим людям важче брати активну участь у соціальних взаємодіях, оточення не може пізнати сором'язливу особистість. Через невидимість сором'язливих

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

людей оточення може не побачити інші заслуги, якими особистість попри сором'язливість має, наприклад загальний професіоналізм або доброта та чуйність.

Відмінності в освітньому процесі також вплинули як на підлітків, так і на юнацтво. 51% юнаків порівняно із 21% підлітків почуваються сором'язливими перед людьми, які є освіченими. Імовірно, це пов'язано з навчальним процесом у закладах вищої освіти. Ставлення викладачів до юнаків як до дорослих, рівних собі, може бути однією з причин вищого рівня домагань до себе, особливо до власного рівня експертизи. Підлітки ж мали вищу частку людей, сором'язливих перед людьми, набагато старшими, ніж вони (34% підлітків порівняно з 25% юнаків). Це може бути пов'язано з характером стосунків учня та вчителя, особливістю яких є настановчий характер. Дане спілкування не є рівним, що викликає у підлітка невпевненість і як наслідок сором'язливість.

З переходом в юнацький вік збільшується кількість соціальних ролей, дотримання яких вимагає суспільство. Виникненням нових соціальних ролей також можна пояснити те, що 29% юнаків та 9% підлітків стверджують, що їхня кохана людина вважає їх сором'язливими. Можливо, частина юнаків розпочали свої перші романтичні стосунки, а тому соромляться. Частково могли впливати і вікові зміни, адже у юнацькому віці особистості формують глибший зв'язок. Не виключено, що юнаки частіше розпочинають романтичні стосунки загалом, а тому і обирали частіше ствердні відповіді.

Соціальні труднощі обох соціальних груп пов'язані із недостатньою комунікацією з двох боків. Наше дослідження показало, що сором'язлива людина уникає спілкування, аби не стикатися з небажаними переживаннями, а оточення уникає сором'язливу людину, бо наділяє її негативними рисами.

Крім того, сором'язливість загострюється у разі незнайомої ситуації, адже людина не встигла опанувати адаптивних навичок.

Особистісними чинниками, які вплинули на результати опитування, є цінності, її уявлення про себе, активність, стійкість тощо. Вони є ключовими не тільки для розуміння причин сором'язливості, але й для виявлення артефактів експерименту.

Ставлення респондентів до сором'язливості було досліджено на основі емоційних проявів сором'язливості. Виявлено, що обидві групи показали близький до ідентичного результат, але підлітки на 3-7% частіше повідомляли про позитивні та/або нейтральні переживання та думки.

Варто зазначити, юнаки продемонстрували суттєво вищу частоту ствердних відповідей щодо наявності у них негативних почуттів, які були наявні у 81% юнаків та 60% підлітків. І хоч вищезазначені вікові особливості впливають на дану розбіжність, ми припускаємо, що це пов'язано також і з більш вираженою сором'язливістю у вибірці юнацькому віку у середньостатистичного респондента.

Нами було помічено, що юнаки також частіше висловлювали занепокоєння щодо думок інших. Ця складова емоційних проявів юнацтва надала можливість пов'язати певні аспекти сором'язливості, де юнаки мали вищі показники. Через занепокоєння стосовно думок інших юнак частіше має страх бути відкинутим. Наведені особливості внутрішнього світу опитуваних є причинами змін поведінки, що проявляється у мовчанні, відмові від спілкування та демонстративної поведінки. Демонстративність при цьому виступає копінг-механізмом та націлений на втечу від власних переживань (Рис.2).

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

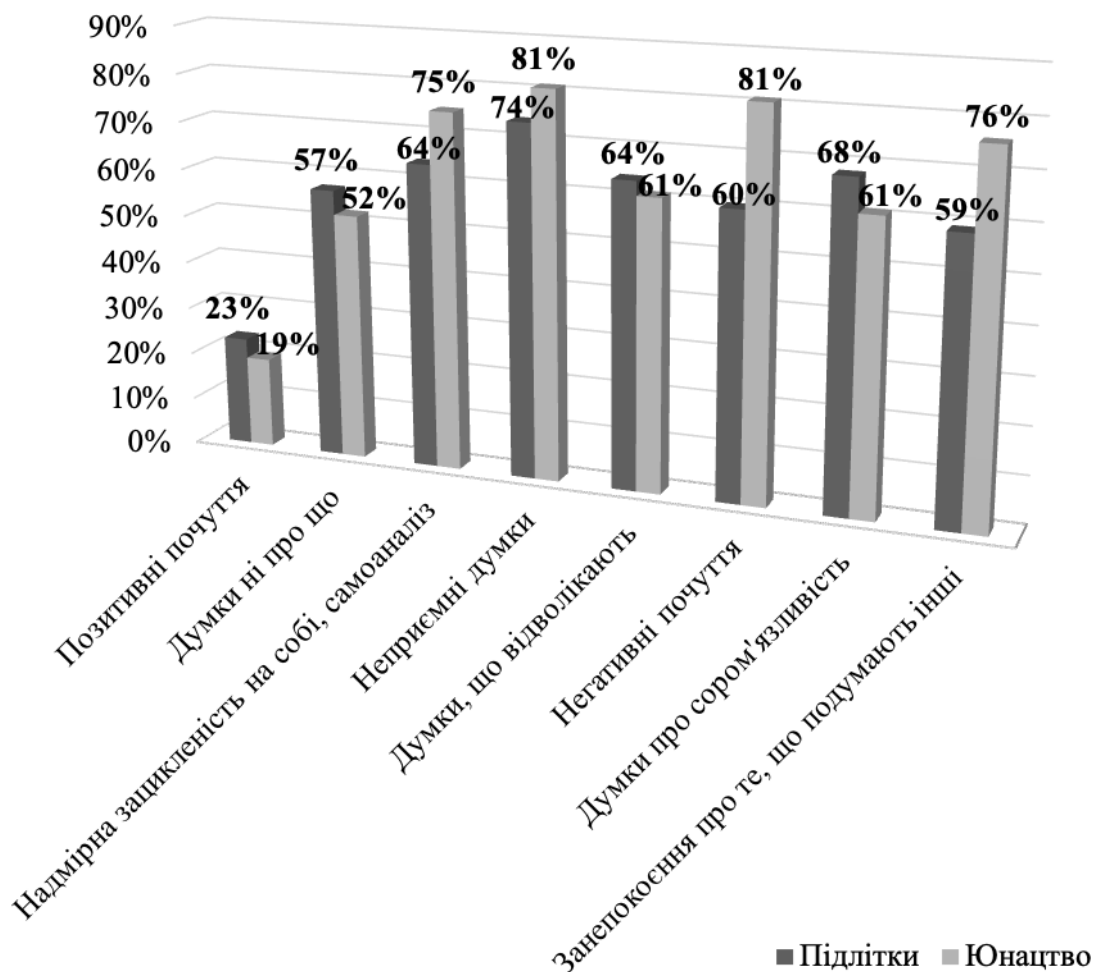

Рис. 2 Емоційні прояви сором'язливості підлітків та юнацтва («Стенфордський опитувальник Ф.Зімбардо»)

Автоматичне ототожнення себе із сором'язливістю є наслідком власного безсилля перед власним характером. Воно обумовлене вихованням, у якому близьке оточення часто називало особистість сором'язливою. Така ідентифікація посилює вже наявну сором'язливість, бо поле ідентифікації є незмінним. Дана поведінка не дає можливості змінити власну сором'язливість.

Те, яка *стратегія виходу з конфлікту* є домінантною в особистості, також є особистісним чинником сором'язливості. Так, поступка або уник-

нення конфлікту є питомими для сором'язливих людей, що проявляється мовчанням та має ряд негативних наслідків. Опитувані юнацького віку частіше повідомляли про труднощі з відстоюванням себе (68% юнаків порівняно із 47% підлітків). Дана проблема, ймовірно, є наслідком соціальної адаптації юнаків, яка до цього слугувала способом уникнення конфліктів та слугувала захистом від емоційного виснаження. Конфлікти могли виникнути у родинному колі, навчальному процесі, інших стосунках. Нижчий рівень обох показників у підлітків можна пояснити більш сучасним підходом до виховання, навчання та іншої комунікації. У такому разі підлітки не мають такої потреби пригнічувати власну асертивність для уникнення конфліктів.

Отже, особливості самої особистості є чинниками, що сприяють загостренню проявів сором'язливості. До них належить тип особистості, її домінантна стратегія виходу з конфлікту, ставлення до сором'язливості тощо.

Висновки. Проведене нами дослідження соціальних та особистісних чинників сором'язливості, дозволило краще окреслити дану характеристику та визначити напрямки психологічної підтримки у роботі із сором'язливими людьми.

Соціальні чинники, які впливають на прояви сором'язливості, пов'язані з перебудовою оточення особистості при переході від підліткового до юнацького віку. Оскільки не відомі до цього соціальні ситуації та ролі ще не були засвоєні особистістю, вона матиме вищу ймовірність тривоги при соціальній взаємодії, буде проявляти тенденції сором'язливості.

На сором'язливість також впливали й особистісні чинники, що доводить двосторонній зв'язок між особистістю та сором'язливістю. Упередження стосовно сором'язливості, набір цінностей людини, а також інші характеристики особистості впливають на прояви сором'язливості та її перебіг.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Список використаних джерел:

1. Морно-Вайланкур Ж., Діонн Ж., Брендген М. та ін. Генетична та середовищна етіологія сором'язливості в дитинстві Генетика поведінки 49(4), 376-385 (2019) вебсайт. URL: https://www.researchgate.net/publication/331798379_The_Genetic_and_Environmental_Etiology_of_Shyness_Through_Childhood
2. Дзвонковська І. Сором'язливість та її кореляти Психологічний огляд 46, № 3, 2003, С.307-322.
3. Зімбардо Ф., Редл Ш. Сором'язлива дитина. Як подолати дитячу сором'язливість і попередити її розвиток – К.: Видавничий дім «Сварог», 2021. – 308 с.

§8.2 ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ ЯК ФАКТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (Кернас А.В., Одеський національний морський університет)

Вступ. На сучасному етапі свого розвитку Україна, стаючи частиною світової спільноти, переживає трансформації, неоднозначні в своїх наслідках. У людей блокується почуття безпеки і перспективи, загострюються їхні особисті, сімейні, виробничі проблеми.

Виконання цього завдання покладених на психолога, здатного ідентифікувати психологічні загрози, визначати стратегії їх психологічної профілактики та корекції наслідків.

Велику роль у житті людини відіграють емоції, так як за їх допомогою забарвлюється будь-яка подія у її житті. Людина проявляє свої емоції при спілкуванні з друзями, на роботі, в сім'ї і з самим собою, тобто в тих моментах, коли нам щось небайдуже.

Прояв емоцій у кожної людини є індивідуальним фактором, який в психологічній літературі визначається, як «емоційність особистості». Приходько Ю.О., Юрченко В.І. говорять про емоційність людини, як одну з головних основних складових темпераменту [1, С. 2028].

У сучасній психології одним з важливих питань є дослідження емоційної стійкості особистості. Психологічний словник визначає емоційну стійкість, як «здатність людини успішно здійснювати складну і відповідальну діяльність в напруженій емоціогенній обстановці, без істотного негативного впливу останньої на здоров'я і подальшу працездатність».

Актуальність теми дослідження ґрунтується на тому, що на сучасну людину, на її психічний стан впливають величезна кількість явищ навколишньої дійсності. Це такі явища, як: зміни способу і темпу життя людей, урбанізація, значне збільшення розумової праці, гіподинамія,

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

величезна кількість одержуваної людиною інформації, велика кількість дорожньо-транспортних пригод великого масштабу, екологічні проблеми, природні катаклізми і т. д. Все це призводить до зростання психічних навантажень на людину. Над питаннями емоційної стійкості людини працювали такі психологи, як Л.М. Аболін, Н.А. Амінов, М.І. Дьяченко, Н.Д. Левітів, Е.А. Мілерян, К.К. Платонов, В.А. Пономаренко, Т. Рибо, Л.М. Шварц і ін.

Реалізація професійної діяльності психолога передбачає актуалізацію умінь аналізувати вплив зовнішніх психоемоційних впливів на внутрішній емоційний стан, регулювати власні емоційні реакції і поведінку, використовувати раціональні установки при аналізі своєї життєвої перспективи, ефективно взаємодіяти з суб'єктами освіти, що передбачає високий рівень сформованості емоційної стійкості з опорою на особистісний потенціал психолога.

Об'єкт дослідження – емоції та емоційна стійкість особистості.

Предмет дослідження - дослідження емоційної стійкості працівників.

Мета - вивчення і діагностика емоційної стійкості працівників.

Для досягнення мети дослідження в роботі поставлені наступні завдання:

провести теоретичний аналіз емоційної стійкості особистості;

провести експериментальні дослідження в діагностиці емоційної стійкості працівників.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс методів:

1. теоретичний аналіз наукової та методичної літератури з даного дослідження;
2. методи експериментального дослідження, що включають тестування і спостереження.

Виклад основного матеріалу.

РОЗДІЛ 1. ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ ЯК ПРОФЕСІЙНА ЯКІСТЬ ФАХІВЦЯ

Особистість та роль емоцій у її житті

Під емоціями розуміють різні психічні явища, які виражають у формі певних переживань, що пов'язані зі значущими для людини тими чи іншими предметами та ситуаціями, а також є вагомим фактором у регулюванні його життєдіяльності. Емоції є безпосереднім упередженням переживанням ситуацій і явищ, життєвого сенсу[1; 2; 3; 4].

За допомогою емоцій люди краще розуміють інших, можуть, не користуючись словами, оцінити психологічний стан іншої людини та легше налаштовуватись на спілкування або спільну діяльність. Особи, які належать до Представники різних культур можуть безпомилково оцінювати й сприймати вираження іншої людини, а також визначати по ньому такі емоційні стани, як гнів, радість, страх, сум, подив, відраза [3; 4; 5].

Як стверджує О. В Шевчишена «Емоції відіграють одну з головних ролей у житті людини та впливають на її діяльність. Емоції є своєрідним особистісним ставленням людини до до самої себе і оточуючої дійсності» [6, С. 531-532].

У свою чергу, як підкреслюють Любомський І.О., Каткова Т.А. Емоції не можуть існувати поза пізнанням та діяльністю людини. Вони показують особисту значимість внутрішніх і зовнішніх подій, ситуацій, стимулів для людини, тобто те, що її хвилює [7, С. 54].

Поняття «емоція» трактується і в широкому сенсі, тобто мається на увазі цілісна емоційна реакція людини, що включає не лише психічний компонент, тобто переживання, але й містить фізіологічні специфічні зміни в організмі, що є супутніми для цього переживання. Звичайно, емоції є і у

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

тварин, але лише у людини вони мають певну глибину та безліч поєднань і відтінків .

Емоції утворились у філогенезі у якості сигналу про біологічний стан організму після будь-яких впливів на нього і зараз вони є формою видового досвіду, яка дозволяє людині здійснювати необхідні дії, орієнтуючись на них і доцільність яких для нього є неясною. Проте ці дії забезпечують задоволеність від життєво важливих потреб. Наприклад, негативні емоції, що супроводжують почуття голоду, вимагають від нас пошуку способів задоволення даної потреби, що є безпосередньо спрямованим на збереження хорошого функціонування організму.

Залежно від особистих (інтересів, смаків, досвіду, моральних установок) та особливостей темпераменту людей, а також від ситуації, у котрій вони перебувають, одна й та сама причина може у них викликати різні емоції[8; 9;10].

Емоції відрізняють по інтенсивності та тривалості, а також за ступенем усвідомлення причини щодо їх появи. Саме тому виділяють афекти, власне емоції й настрої.

Настрій – це емоційне самопочуття людини, які впливають на його переживання, помисли та поведінку досить тривалий час. Залежно від обставин настрої людини може змінюватись [1;8].

За критичних умов при неможливості людиною віднайти розумний і швидкий спосіб виходу із поганої ситуації виникають особливі емоції, що мають назву - афекти. Під час нього людина часто втрачає самовладання та виконує дії, у яких згодом кається. Афекти дуже рідко призводять до отримання необхідної мети, саме тому що вони виконуються необдуманно.

Під емоціями розуміють особливу форму представлення зовнішнього світу або ж внутрішнього стану людини, що пов'язано із задоволенням або ж

незадоволенням її соціальних та органічних потреб, із виконанням або втратою власних життєвих цілей. Емоції виконують такі функції: керуючу, оцінну, мобілізуючу, компенсаторну, сигнальну, дезорганізуючу, захисну.

Емоції надають суб'єктивне забарвлення всім подіям, які відбуваються в житті людини та оточуючому середовищі. Це означає, що одна і та ж подія у різних людей викличе різну емоційну реакцію. Наприклад, спортивні вболівальники, улюблена команда яких програла, після матчу відчуватимуть емоції розчарування та прикrostі, у той же час вболівальники команди супротивника – емоції радості. Так само і твори мистецтва можуть викликати у різних людей різні емоції.

Емоції допомагають оцінити не лише події, які пройшли або зараз відбуваються, але і майбутні, за допомогою включення в процес імовірного прогнозування (наприклад, це передчуття задоволення, коли людина збирається до театру, або ж очікування неприємних переживань після закінчення екзамену, коли студент не встиг до нього як слід підготуватися) [8; 9; 10; 11].

Крім відображення навколишньої дійсності людини та її ставлення до різних об'єктів або подій, емоції, як один із психофізіологічних механізмів цього управління, також важливі й для керування поведінкою людини. Оскільки виникнення різного відношення до об'єкта має вплив на мотивацію, на процес прийняття людиною рішень про вчинок чи дію, а також емоції супроводжують певні фізіологічні зміни, що мають всякі впливають на якість діяльності та працездатності людини. Маючи керуючу роль у поведінці та діяльності людини, емоції виконують різноманітні позитивні функції: мобілізуючу, захисну, що санкціонує (перемікає), сигнальну, компенсаторну, яка підкріплює (стабілізує), які часто поєднуються один з одним.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Функція захисту, яку виконують емоції, пов'язана із утворенням страху. Він завжди застерігає людину від реальної або химерної небезпеки, допомагаючи тим самим краще продумувати ситуацію, що виникла, більш ретельно визначати ймовірність досягати успіхи або невдачі. В такий спосіб страх сприяє захисту людини від неприємних для неї наслідків.

Мобілізуюча функція емоцій проявляється, до прикладу, в тому, що страх сприяє мобілізації резервів людини завдяки викиду в кров додаткової кількості адреналіну, наприклад при активно-оборонній формі (порятунок втечею). Ця функція сприяє мобілізації сил організму і дає радість, наснагу[12;13; 14].

Компенсаторна функція емоцій ґрунтується на відшкодуванні інформації, якої не вистачає для прийняття рішення або ж винесення судження про щось. Емоція, що виникає при зіткненні з мало знайомим об'єктом додасть йому відповідне забарвлення у зв'язку з його схожістю з об'єктами, що зустрічались раніше. Хоча завдяки емоціям людина отримує узагальнену й не завжди обґрунтовану оцінку об'єкта та ситуації, вона все ж допомагає їй вийти з глухого кута, коли вона не знає, що їй робити в певній ситуації [8].

Наявність у емоцій оцінюючої та компенсаторної функції робить можливим їх прояв та санкціонує інші їх функції.

Сигнальна функція емоцій пов'язана з впливом людини на інші живі об'єкти. Емоція, зазвичай, має зовнішнє вираження (експресію), за допомогою якої людина повідомляє іншій людині про свій стан. Це допомагає взаємо розумітись при спілкуванні, попереджати агресію з боку іншої людини, розпізнавати потреби і стани, що є в даний момент в іншій людини. Сигнальна функція емоцій часто поєднується з її захисною функцією: страхітливий вигляд під час небезпеки сприяє залякуванню іншої людини[7; 10; 11].

Дезорганізуюча роль емоцій, ґрунтується на тому, що страх може порушувати поведінку людини, бути пов'язаним з досягненням якої-небудь мети, викликаючи для цього пасивно-оборонну реакцію (відмова від виконання завдання, ступор при сильному страху). Дезорганізуючу роль емоцій видно і при злості, коли людина прагне досягти мети всіма способами, повторюючи одні й ті ж самі дії, які не приводять до успіху.

Позитивна роль емоцій не пов'язується напряду з позитивними емоціями, а негативна - з негативними. Остання може служити стимулом для самовдосконалення людини, а перша - стати приводом для самозаспокоєння. Багато чого залежить від цілеспрямованості людини, від умов її виховання [12;14].

Емоції відіграють важливу роль у житті людини та різним чином впливають на її діяльність.

Розглядаючи діяльність головного мозку, можна побачити те, що від кожного сприйнятого подразнення до кори великих півкуль приходить два потоки імпульсів. Один з них йде прямо до коркової частини відповідного аналізатора, де з'ясовується, що ми відчуваємо та сприймаємо, другий, що проходить через ретикулярну формацію і лімбічну систему ядер старої кори, з'ясовує значення даного роздратування для організму. Ця загальна оцінка й лежить в основі утворення різних емоційних переживань. Емоції ж за механізмами їх виникнення є рефлексорними. Так, Сеченов називав їх рефlekсами з посиленням кінцем[9].

У багатьох випадках емоційні реакції допомагають відновити справедливість, визначити ставлення до подій, повніше пережити невдачі і успіхи у трудовому та спортивному змаганнях. Вони допомагають встановити контакт між людьми посиленням кінцем[14;15;16].

Сьогодні багато професій вимагають від людини вміти керувати власними емоціями та вміти адекватно визначати виразні рухи оточуючих

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

його людей. Змога зрозуміти реакцію інших людей та правильно зреагувати на них в умовах спільної діяльності – є невід'ємною частиною успішності для багатьох професій. Нездатність домовитися та зрозуміти іншу людину, увійти в її становище може призвести до професійної некомпетентності. Уміння розбиратися в численних нюансах емоційних проявів та відтворювати їх потрібно людям, що присвятили себе мистецтву (письменникам, художникам, акторам).

Емоції – це психічні явища, які у формі переживань відображають особисту значимість та оцінку зовнішніх й внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини. Емоції слугують відображенням суб'єктивного ставлення особи до світу загалом, та самої себе зокрема.

Вчені, як і всі звичайні люди, поділяють емоції на позитивні та негативні. Більш правильним є поділ емоцій на ті, що полегшують конструктивну поведінку, та ті, що навпаки сприяють підвищенню психологічної ентропії. Завдяки цьому підходу, ми можемо класифікувати емоції як позитивні чи негативні, на основі того впливу, який вона чинить на внутрішньо-особистісні процеси, а також на взаємодію особи із найближчим соціальним оточенням.

Емоції позначаються на всіх аспектах людського буття, впливають на тіло та розум людини. Пульс розгніваної або переляканої людини може, в середньому на 40-60 ударів у хвилину, перевищувати пульс спокійної людини. Це свідчить на підтвердження того факту, що у процесі емоційного переживання задіяні майже всі соматичні та нейрофізіологічні системи організму. Під час переживання емоції активізується вегетативна нервова система, що в свою чергу впливає на нервово-гуморальну та ендокринну системи.

Емоції полярні. справа в тому, що кожне почуття, кожна емоція, за певних обставин можуть проявлятися протилежно: «горе – радість»,

«ненависть – любов», «антипатія – симпатія», «незадоволення – задоволення». Переживання, які є полярними мають досить виражений негативний або позитивний відтінок. Діяльність людини та умови її життя здатні викликати різного рівня активності почуття. Розпізнають стенічні почуття та емоції - ті, котрі спонукають до діяльності, посилюють активність, й астенічні - ті, котрі демобілізують, пригнічують людину, послаблюють її активність[1].

У залежності від особливостей індивідуальних, стану особистості та її ставлення до об'єктів й ситуації, які викликають почуття, емоції, переживання, виявляються більш або менш інтенсивно, бувають короточасними або довготривалими.

Особливістю емоцій, яка їм притаманна, є те, що вони особистість захоплюють загалом. Здійснюють досить блискавичну інтеграцію, а саме об'єднання всіх функції організму в єдине ціле, емоції повідомляють про шкідливі або корисні впливи на організм, це характеризує їх універсальне значення для життя організму. Емоції, охоплюючи всі переживання людини, як глибоко травмуючі, так і високі форми радості й соціального відчуття життя, можуть стати як позитивним чинником у житті людини, підносячи активність її організму, так і негативним, пригнічуючи всі її функції. Досліджено, що емоції, безпосередньо негативні довготривалі емоції (переживання болю, страх тощо), мають вирішальну роль, розвиваючи неврогенні захворювання[9; 11].

Поняття емоційної стійкості особистості та фактори, що впливають на емоційну стійкість

Емоційна стійкість є одним із найважливіших психологічних факторів ефективності та надійності діяльності людини у напружених обставинах. Вона відповідає за прояви готовності людини діяти, запобігає сильному стресові та зменшує негативний вплив сильних емоцій на організм людини.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

На сучасному етапі розвитку людського суспільства та психологічної науки актуальним для дослідження постає природа емоційної стійкості, засоби та шляхи її формування, підтримки та збереження.

Поняття «емоційна стійкість» включає в себе різні емоційні феномени. Деякі вчені під емоційною стійкістю розуміють «стійкість емоцій», а не стійкість людини до емоціогенних впливів. Водночас не існує єдності у розумінні поняття «стійкість емоцій». Під «стійкістю емоцій» розуміють стійкість емоційних станів, відсутність схильності до частої зміни емоцій, емоційну стабільність і т.д. Це призводить до поєднання під одним поняттям різних явищ, які значною мірою різняться між собою.

Стійкість до негативних емоцій, здатність до емоційної саморегуляції, сформованість умінь щодо подолання негативних та деструктивних психоемоційних станів займає важливе місце серед вмінь необхідних для фахівця в психологічній сфері. Важливим аспектом останнього напрямку вивчення емоційної стійкості є з'ясування змісту і рівня виявлення емоцій і почуттів у складних умовах життєдіяльності. Загострення, посилення моральних почуттів дозволяє людині долати страх, розгубленість, безнадійність. Висловлюються припущення, обґрунтовані теоретично і підтверджені експериментально, що в процесі пристосування людини до складних ситуацій відбувається якісна трансформація у взаємодії характеристик стану людини і рис особистості, причому пристосування до складних умов діяльності є творчим процесом, який сприяє через зміни станів людини формуванню нових інтегративних якостей особистості, що підвищують адаптивність і стресостійкість людини до екстремальних умов діяльності. У процесі неодноразово повторюваних зусиль пристосування до умов діяльності, що змінюються, у людини поступово формуються і стають стійкими не тільки певні засоби саморегуляції стану і поведінки, які реалізуються як мимовільно, неусвідомлено, так і довільно, цілеспрямовано,

але й змінюються деякі психодинамічні характеристики, що призводить до формування нових інтегративних якостей особистості. Недарма саме загальну здатність до усвідомленої саморегуляції поведінки сучасні дослідники у галузі психології особистості визначають як основу суб'єктного розвитку людини[12;14].

Емоційна стійкість – одна із головних психологічних якостей особистості, яка впливає на надійність та ефективність дій людини в екстремальних ситуаціях. Саме ці якості, на нашу думку, необхідно розвивати в дітях із раннього віку. На сьогодні відсутній єдиний підхід до визначення поняття емоційної стійкості, а відтак, не повною мірою визначені всі механізми людської психіки та фактори розвитку цього феномену. Розбіжності у визначенні цього поняття виникли на ґрунті різних підходів до вивчення емоційної стійкості.

Малхазов О. Р. на підставах проведеного ним ретельного аналізу наукової літератури та узагальнення результатів практичних досліджень вчених робить наступні висновки.

Перший підхід був заснований на положенні про те, що інтеграція є характерною для багатьох психічних процесів. Внаслідок цього утворюються складні психічні новоутворення з різних психічних явищ. На підставі цього положення такі вчені, як П. Зільberman, Л. Аболін, А. Чебикін, В. Троценко визначають емоційну стійкість як інтегративну властивість особистості. Так, Л. Аболін та А. Чебикін вважають лише завдяки емоційній стійкості «...людина здатна успішно діяти у непростих життєвих умовах».

Б. Варданян характеризує емоційну стійкість як «ознаку особистості, яка забезпечує гармонійне відношення між всіма компонентами діяльності у емоціогенній ситуації, яка водночас сприяє успішному виконанню людиною своєї діяльності».

Л. Баданіна визначає емоційну нестійкість, як інтегративну властивість особистості, яка відображає схильність людини до порушення емоційної рів-

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

новаги. Поряд з цим, дослідниця виділяє такі ознаки емоційної нестійкості, як: підвищена тривожність, фрустрованість, різні страхи, нейротизм.

Узагальнивши думки різних науковців, П. Зільберман так визначає емоційну стійкість – це «інтегративна властивість особистості, яка характеризується такою взаємодією вольових, емоційних, мотиваційних і інтелектуальних компонентів психічної діяльності індивідуума, що забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності у складній емотивній ситуації»[8;15;16;17;].

У літературі при дослідженні проблеми стресостійкості розглядається віднесення емоційної стійкості до стабільних рис особистості, у такому разі ця риса повинна залишатися незмінною протягом усього життя, або до динамічних характеристик особистості, що можуть змінюватися з досвідом у процесі пристосування до складних умов діяльності. Причина неоднозначності у віднесенні емоційної стійкості до стабільних властивостей особистості або до властивостей, які розвиваються в процесі пристосування до екстремальних умов діяльності, полягає у складній природі цього феномена. Він займає проміжне положення між психічними станами і рисами особистості.

Емоційну стійкість та емоційну вразливість особистості визначають особистісні детермінанти, які відповідальні за активність поведінки, емоційну спрямованість переживання (інтернальність, екстернальність) і когнітивну оцінку стану. Характер взаємозв'язку між окремими чинниками, які характеризують емоційно стійких і емоційно вразливих індивідуумів, дозволив дослідникам, що вивчали цей феномен у контексті адаптації до змінних умов життєдіяльності, зробити висновок про те, що емоційна стійкість і емоційна вразливість, об'єднуючи характеристики стану і динамічні особистісні риси, можуть бути віднесені до інтегративних властивостей особистості.

У більшості робіт емоційну стійкість представляють як властивість особистості, що сприяє успішному здійсненню діяльності в особливих умовах. На сьогоднішній день існує не тільки значна кількість робіт, присвячених емоційній стійкості, а й велике різноманіття визначень і тлумачень цього поняття. Важливість психологічної діагностики емоційної стійкості визначається й тим, що на даний час відсутній чіткий психодіагностичний комплекс методик визначення рівня сформованості емоційної стійкості.

До недавнього часу феномен емоційної стійкості вивчався, переважно, у зв'язку із завданнями прогнозування ефективності професійної, навчальної або спортивної діяльності в стресогенних умовах. Зараз емоційну стійкість вважають однією з найважливіших детермінант успішності життєдіяльності людини в цілому, складовою частиною «емоційного інтелекту» (або емоційної розумності) людини, що забезпечує, зокрема, підтримування нею доброзичливих стосунків з оточуючими.

Вчені виділяють такі стадії емоційної стійкості (адаптації до емоційно значимої ситуації):

- Стадія емоційної реактивності. Ця стадія характеризується вегетативними зрушеннями, які виникають в людському організмі внаслідок емоціогенного впливу;
- Стадія емоційної адаптації до вегетативних зрушень. Ця стадія характеризується пригніченням вегетативних зрушень, які виникли на першій стадії, а також саморегуляцією, яка має на меті збереження доцільної поведінки. Саморегуляція належить до вольових процесів, а відтак незрозуміло, чи є емоційна стійкість складовою вольових властивостей особистості, чи вона належить до емоційних якостей[8].

Вчені зазначають, що для визначення емоційної стійкості як інтегративної властивості особистості необхідно визначити роль емоційного

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

компоненту. Адже, у разі неврахування емоційного компоненту, важко уникнути ототожнення емоційної стійкості з психічною та вольовою стійкістю, котрі також можуть розглядатися як інтегративні властивості особистості, які забезпечують успішне досягнення мети діяльності у складних емотивних обставинах.

До стабільної ефективної діяльності людини потрібні прояви емоційної стійкості, які є проявами волі. Дослідники І. Я Коцан І. Я.,

Г. В. Ложкін., М. І. Мушкевич та ін., ґрунтуючись на знаннях про інтеграцію багатьох психічних процесів та їх здатності до взаємовпливів (стримувати, гальмувати, підтримувати, підсилювати тощо), трактують емоційну стійкість як здатність до вольового керування емоціями[12].

До прикладу, Малхазов О. Р. розуміє емоційну стійкість як «...здатність контролювати і стримувати астенічні емоції, що виникають в процесі життєдіяльності людини, а також несприйнятливість до емоціогенних факторів, які негативно впливають на психічний стан людини, які забезпечують виконання людиною необхідних дій».[14;15;16; 17].

В. Маріщук характеризує емоційну стійкість як здатність доволіно долати стан непотрібного емоційного збудження у ході виконання складної діяльності. Для ряду вчених ефективність роботи в емоціогенній ситуації – найважливіший критерій емоційної стійкості.

Для А. Трохачева та В. Смірнова емоційна стійкість – це константність рухових та психічних функцій в умовах емоціогенного впливу.

О. Сіротін при визначенні емоційної стійкості звертає увагу на можливість вдало виконувати складні завдання у напруженій емоціогенній ситуації.

Н. Амінов говорить, що люди, котрі краще контролюють власні емоційні реакції, є більш емоційно-стійкими[9; 11].

На нашу ж думку, вивчення особливостей емоційної стійкості тільки з точки зору її залежності від вольових якостей більшою мірою обмежує зможу дослідників при проникненні у сутність форм її прояву.

Ще один підхід до вивчення емоційної стійкості ґрунтується на поєднанні енергетичних та інформаційних характеристик особливостей психіки особистості. Емоційна стійкість існує за рахунок резервів нервової та психічної енергії, яка, у свою чергу, пов'язана із силою її нервової системи, лабільністю нервових процесів та особливостями темпераменту. Сутність цього підходу сформулювали А. Плахтійко та М. Блудов: «Емоційна стійкість – це властивість темпераменту, що дає змогу надійно виконувати цільові завдання діяльності завдяки оптимальному використанню резервів нервової та психічної емоційної енергії»[13;18].

Погоджуючись з положенням, що емоційне збудження, для якого характерні активізація декількох функцій організму людини, збільшує готовність психіки людини до різних неочікуваних дій та є необхідною умовою використання ресурсів нервової та психічної емоційної енергії. Підкреслимо, що на нашу думку, визначення емоційної стійкості як якості темпераменту є проблемним та остаточно невирішеним питанням.

Дослідник Я. Рейковський у своїй праці «Експериментальна психологія емоцій» подає два визначення емоційної стійкості:

- 1) людина емоційно стійка, коли, незалежно від сили подразників, її емоційне збудження не перевищує порогової величини;
- 2) людина емоційно стійка, коли, незважаючи на значне емоційне збудження, її поведінка не змінюється.

Також, автори виділяють наступні важливі напрямки дослідження емоційної стійкості:

- a) структурний, тобто вивчення регуляторних структур особистості;

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

- б) пошуковий, тобто пошук певного механізму для самоконтролю;
- в) фізіологічний, тобто вивчення взаємозалежності емоційної стійкості та особливостей нервової системи конкретної особи.

Наступний підхід базується на виявленні безпосередньо емоційних характеристик емоційної стійкості. Його послідовники вважають, що незважаючи на певний рівень інтеграції, кожен окремий психічний процес (пізнавальний, вольовий, емоційний тощо) є відносно незалежним від інших та має власні специфічні особливості[11;12;13].

Це все свідчить лише про те, що індивідуальні властивості темпераменту, пізнавальні та вольові процеси, незалежно від існуючого взаємозв'язку, не обов'язково стають складовими емоційного процесу. Даючи відповідь на питання про те, якими ж є емоції, мінливими чи стійкими, К. Ізард пише, що емоційний стан та емоційна риса суттєво відрізняються між собою. Дослідник підкреслює, що когнітивні процеси не є необхідною складовою емоцій, хоча водночас мають вплив на емоційні процеси.

Розвиваючи гіпотезу А. Ольшаннікової про те, що для емоційної стійкості важливим є домінування позитивних емоцій, Л. Аболін вказує на те, що тривале домінування позитивних емоцій і є однією з важливих емоційних детермінант у емоційній стійкості. На нашу думку, емоційними детермінантами емоційної стійкості також є емоційне передбачення ходу та результатів діяльності, емоційний досвід людини, емоційна оцінка ситуації, почуття та емоції, що є перенесеними в певній конкретній ситуації. Близьким до такого розуміння сутності емоційної стійкості близьким є поняття «афективної стійкості», введене Р.Кеттеллом та його колегами. Афективна стійкість передбачає спокій, стійкість інтересів, а також відсутність невротичних симптомів та проявів іпохондрії.

Дослідниця О. Чернікова, виділяє такі ознаки емоційної стійкості:

- стійкість якісних особливостей емоційних станів (стабільна спрямованість емоційних переживань на позитивне вирішення майбутніх завдань);
- відносна стійкість оптимального рівня інтенсивності емоційних реакцій.

Вона говорить, що «емоційна стійкість, наприклад, спортсмена проявляється не в тому, що він перестає переживати сильні спортивні емоції, а в тому, що ці емоції ... досягають оптимального ступеня інтенсивності».

Підсумовуючи вищевикладені теорії, ми можемо прийти до висновку, що емоційна стійкість до певної міри детермінована динамічними та змістовними характеристиками емоційного процесу.

Проаналізувавши всі підходи до вивчення емоційної стійкості, ми поділяємо думку вчених І.О Любомський., Т.А. Каткова про те, що емоційна стійкість як якість особистості – це єдність наступних компонентів (див рис. 1.1.):

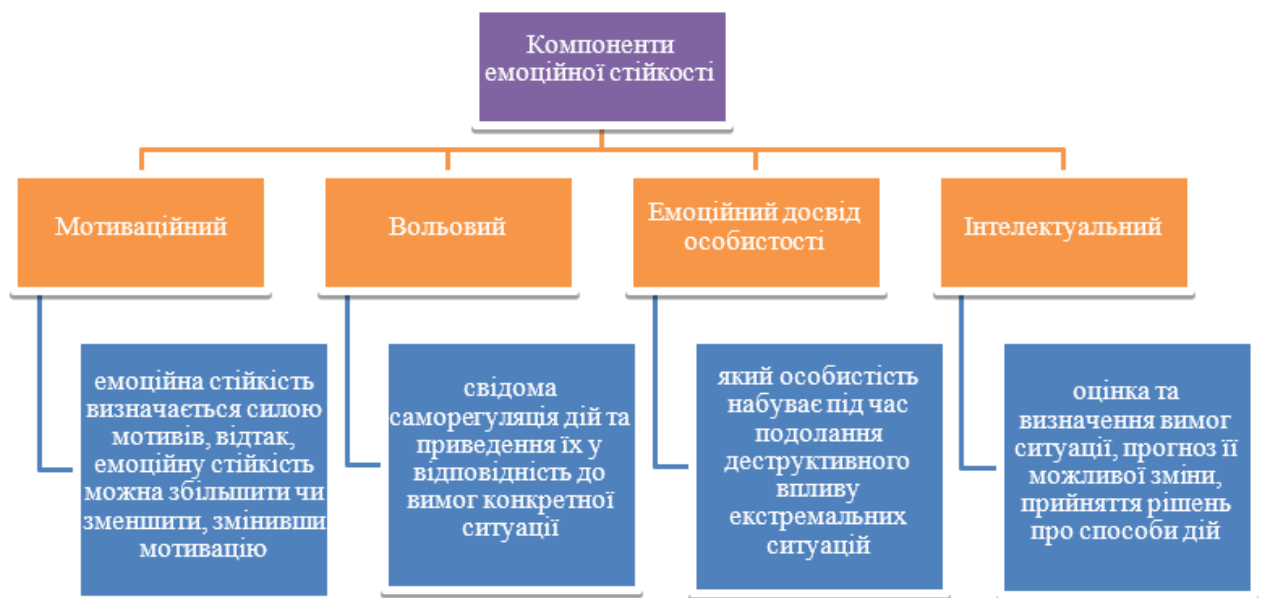

Рис. 1.1 Компоненти емоційної стійкості

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Таким чином ми встановили, що емоційна стійкість – це здатність психіки особистості у процесі складної діяльності людини, долати стан надмірного емоційного тиску, не піддаватись деструктивним емоційним навантаженням, зберігаючи при цьому стабільність позитивної спрямованості емоційних переживань.

Успіх виконання потрібних дій у складній емоційній ситуації ґрунтується не лише на емоційній стійкості особи, але й на інших особистісних якостях та досвіді людини. При застосуванні підходу, коли емоційну стійкість розуміють як можливість довільно пригнічувати емоційні реакції (тобто «силу волі», демонстровану в терплячості, наполегливості, витримці, самоконтролі та самовладанні), існує ризик обмежити розуміння її сутності та форм прояву.

На нашу думку, зміст та рівень переживань, почуттів та емоцій у складних та напружених обставинах є важливими факторами емоційної стійкості особистості.

Характеристика основних компонентів емоційної стійкості

На думку П.Б. Зільбермана емоційна стійкість особистості – це «... інтегративна властивість особистості, для якої характерна така взаємодія емоційних, мотиваційних, вольових та інтелектуальних компонентів психічної діяльності індивідуума, яка забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності у складній емотивній обстановці».

Емоційний компонент емоційної стійкості визначається мірою чутливості суб'єкта до критичних ситуацій життєдіяльності, рівнем його тривожності та збудливості.

Проблема тривожності, як власне психологічна була вперше поставлена З. Фрейдом. Він визначав цю категорію як негативне емоційне переживання, що є сигналом небезпеки.

Аналіз наукових досліджень, дозволяє зробити висновок, що тривожність – це особистісна психологічна особливість, обумовлена слабкістю нервових процесів, що виявляється в емоційному дискомфорті, пов'язаним з очікуванням неблагополуччя, небезпеці та переживанням занепокоєння [4; 6; 7; 11; 13; 18].

Показником сформованості емоційного компонента емоційної стійкості, постає наявність «середнього» рівня тривожності, який сигналізує про здатність аналізувати та регулювати емоції [20].

Інтелектуальний компонент емоційної стійкості характеризується ступенем вираженості інтелектуальних емоцій, що визначають пізнавальну активність індивіда по самоорганізації та саморегуляції поведінки.

Пізнавальна активність – це притаманна людині допитливість, безпосередній інтерес до навколишнього світу, те, що активізує пізнавальну діяльність суб'єкта.

Вона безпосередньо залежить від розвитку пізнавального інтересу, який має такі ознаки:

- а) інтелектуальна спрямованість та прагнення глибше познайомитися з об'єктом вивчення;
- б) усвідомлене ставлення до предмету свого інтересу;
- в) емоційна забарвленість пошуку істини;
- г) вольове зусилля.

Показником сформованості інтелектуального компонента емоційної стійкості, є «високий» рівень пізнавальної активності особистості.

Мотиваційна складова емоційної стійкості визначається системою мотивів, які спрямовані на подолання психологічних бар'єрів, які виникають в напруженій ситуації, яка виражається в наявності мотивації досягнення успіху та відсутності мотивації уникнення невдачі.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Під мотиваційною сферою особистості розуміється сукупність стійких мотивів, збудованих в певній ієрархії. Мотив – це внутрішнє спонукання людини до будь-якої діяльності пов'язане з задоволенням певної потреби.

Мотив може характеризуватися кількісно (сильний або слабкий) та якісно (внутрішній або зовнішній).

В останньому випадку мова йде про ставлення мотиву до змісту діяльності.

Якщо для особистості має значення діяльність сама по собі, тоді говорять про внутрішню мотивацію, а якщо превалюють інші потреби, наприклад, престижу, соціального статусу, то мають на увазі зовнішню мотивацію.

Зовнішні мотиви, в свою чергу, діляться на позитивні (мотиви досягнення успіху) та негативні (мотиви уникнення невдачі).

Маючи мотивацію на досягнення успіху, людина, починаючи справу, націлена на конструктивне її рішення. Така людина упевнена в собі, мобільна, активна, відповідальна, рішуча, наполеглива, схильна планувати своє майбутнє на значні проміжки часу.

Мотивацію уникнення невдачі має людина, активність якої пов'язана з потребою уникнути зриву, покарання. В основі цієї мотивації лежить ідея негативних очікувань, людина вже заздалегідь боїться можливої невдачі, вона малоініціативна, не впевнена в собі, уникає відповідальності, має, як правило, високий рівень тривожності.

Показником сформованості мотиваційного компонента емоційної стійкості, є наявність мотивації досягнення успіху.

Щодо вольового компоненту емоційної стійкості, то на думку П.Б. Зільбермана, емоційна стійкість може бути і нераціональним явищем, яке характеризує відсутність адекватного відображення нової ситуації, коли

розум людини не може підказати швидко правильного рішення, що свідчить про ригідність досліджуваного феноменах[8;15;16;17] .

З огляду на цю обставину емоційну стійкість визначають як синтетичну категорію двох психічних проявів індивіда мінливості та стабільності. Стабільність є запорукою збереження психіки людини в постійні зміни умов її життєдіяльності та механізмом, який регулює спрямованість вчинків, що схильні до травмуючого впливу зовнішніх та внутрішніх чинників.

Інша сторона стабільності – може бути запорукою інертності психічних проявів, що ускладнює пристосування до нових ситуацій. Мінливість психічних проявів індивіда характеризується як «плинність» психічних структур суб'єкта під впливом мінливих незалежно або залежно від нього зовнішніх та внутрішніх факторів середовища.

Проблема «розпаду» особистості виникає як зміна її сталості, тобто перетворення типового для даної особистості способу взаємодії зі світом в нетиповий.

Інша сторона мінливості – змога бути запорукою конструктивного або деструктивного розвитку особистості.

Отже, емоційна стійкість, як конструктивна властивість особистості характеризується гнучкістю та пластичністю психічних властивостей та якостей людини, її здатністю до самоорганізації й саморегуляції своєї поведінки.

Самоорганізація та саморегуляція, на думку багатьох авторів співвіднесена з таким явищем як відповідальність, що є головною відмінною рисою соціально зрілої особистості, має високий рівень емоційної стійкості.

У психології існує концепція про два типи відповідальності – це «теорія локусу контролю». Інтернальний локус контролю належить особистості, яка покладає на себе всю відповідальність за те, що відбувається

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

з нею в житті. Така людина краще контролює свою поведінку. Екстернальний локус контролю передбачає покладання відповідальності на інших. У таких людей рівень вольового контролю нижче.

Отже, локус контролю характеризує ступінь сформованості вольових процесів у індивіда.

Таким чином вольовий компонент емоційної стійкості трактується як здатність до психічного самоврядування, саморегулювання та самоконтролю.

У свою чергу поведінковий компонент емоційної стійкості у сучасній науковій літературі характеризується як співвідношення власне емоційних та неемоційних детермінант досліджуваного поняття.

До перших відносять: емоційну оцінку ситуації, емоційне передбачення ходу та результатів діяльності; випробовувані в даній ситуації емоції та почуття, емоційний досвід особистості.

Ці детермінанти відображають емоційний та когнітивний компоненти емоційної стійкості. До других – автори відносять: потреби, мотиви, вольові якості, спрямованість особистості та ін., що відображає суть мотиваційного, вольового та поведінкового компонентів емоційної стійкості[13; 14; 15].

Далі дослідники відзначають, що «слідуючи положенням діалектики про роль внутрішніх причин в розвитку предмета та явища, можна вважати, що емоційні детермінанти впливають на емоційну стійкість безпосередньо, не емоційні ж, в основному, переломлюються через них». Так, наприклад, мотиви та потреби не прямо впливають на емоційну стійкість, а через наявність мотивації досягнення успіху; вольові якості – через сформованість інтернального локусу контролю, спрямованість особистості – через сукупність відносин особистості до себе, своєї справи та характеру спілкування з іншими людьми.

Узагальнюючи, під емоційною стійкістю доцільно розуміти складну динамічну інтегративну властивість особистості, що забезпечує високу продуктивність та ефективність діяльності й поведінки в складних емоційно напружених умовах. Як показало вивчення досліджуваної проблеми, емоційну стійкість вважають однією з найважливіших і необхідних для збереження психічного здоров'я та профілактики емоційного вигорання якостей фахівців соціономічних професій. Термін «емоційна стійкість» в діяльності позначає синтез властивостей і якостей особистості, що дозволяє впевнено і самостійно в різних емоційних умовах виконувати свою професійну діяльність. Володіти емоційною стійкістю в професійній діяльності - це значить, в умовах постійних змін умов діяльності швидко орієнтуватися, знаходити оптимальне рішення в складних нестандартних ситуаціях і зберігати при цьому витримку і самоконтроль.

Емоційна стійкість займає особливе місце в психологічному просторі професійно важливих якостей менеджерів. Структура емоційної стійкості як професійно важливої якості працівників включає п'ять підструктур (див. рис. 1.2.).

Емоційна стійкість, як припускають дослідники, змінюється під впливом пристосування людини до екстремальних умов, проте успішність пристосування залежить від низки стійких особистісних характеристик, у тому числі від характеристик емоційності в структурі особистості, від мотиваційних і вольових характеристик, від стильових рис пізнавальної діяльності, пов'язаних з емоційністю.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

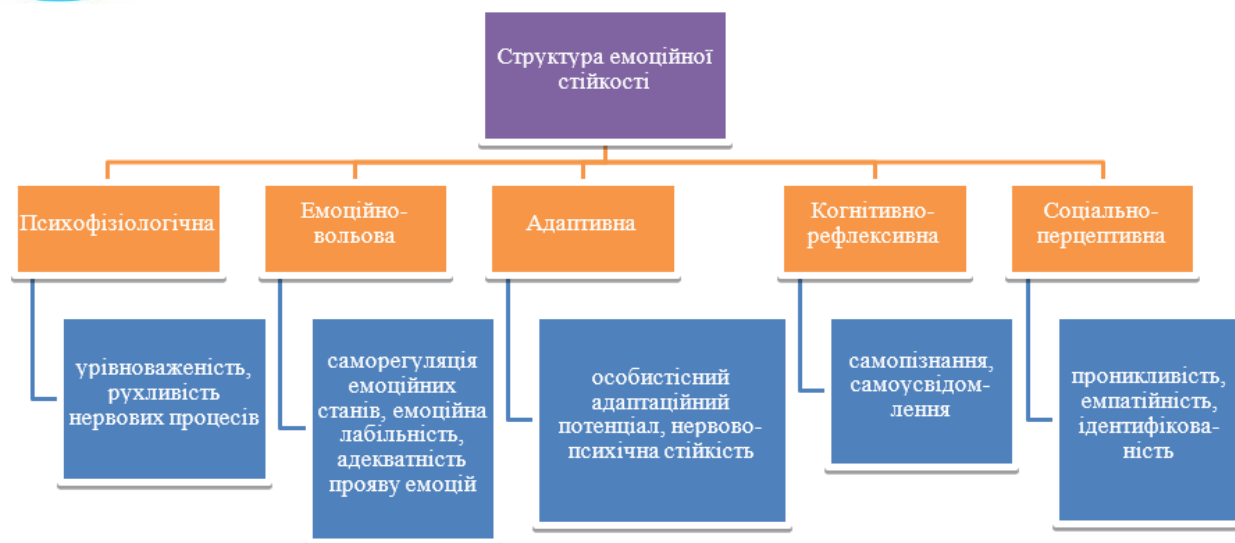

Рис. 1.2 Структура емоційної стійкості

Висновки до першого розділу

Емоції – це різні психічні явища, що виражаються у формі безпосередніх переживань щодо значущих для індивіда предметів та ситуацій, а також виступають важливим фактором регулювання його життєдіяльності. Емоції – це безпосереднє упереджене переживання життєвого сенсу, явищ та ситуацій.

Емоції допомагають краще розуміти оточуючих, судити про психічні стани один одного, не користуючись мовою, та краще налаштовуватись на спілкування та спільну діяльність. Завдяки емоціям, представники різних культур можуть безпомилково сприймати та оцінювати емоції інших людей (гнів, радість, страх, сум, відроза, подив та ін.)

Емоції відіграють значну роль у житті людини, впливаючи на її діяльність. Емоції являють собою своєрідне особистісне ставлення людини до самої себе та всього, що оточує людину.

Емоційна стійкість є багатокомпонентним поняттям, яке включає у себе різні психологічні феномени. Деякі вчені розглядають емоційну

стійкість як «стійкість емоцій», а не як стійкість людини до емоціогенних впливів. При цьому під «стійкістю емоцій» розуміють різні поняття: стійкість емоційних станів, відсутність схильності до частої зміни емоцій, емоційна стабільність тощо. Таким чином, у одному понятті дослідниками поєднуються різні явища, які не відповідають поняттю «емоційна стійкість», це зумовлює велику кількість суттєво відмінних між собою визначень цього феномену.

До основних компонентів емоційної стійкості належать: емоційний, інтелектуальний, мотиваційний, вольовий, поведінковий.

Емоційна стійкість – одна з найважливіших особистісних якостей, яка впливає на надійність та ефективність дій лідера у екстремальних ситуаціях. На нашу думку, цю якість необхідно розвивати у особистості із раннього віку. На сьогоднішній день не існує єдиного виробленого підходу до визначення поняття «емоційної стійкості», не повною мірою визначені всі фактори розвитку та механізми цього феномену. Суттєві розбіжності у визначенні цього поняття з'явилися через різноманіття підходів до вивчення цієї якості особистості.

РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНА СКЛАДОВА РОБОТИ ПСИХОЛОГА НАД ФОРМУВАННЯМ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ПРАЦІВНИКА

Теоретичні основи формування емоційної стійкості особистості

В основі нестійкості поведінки особистості лежать емоції, які в сукупності складають багаторівневу структуру емоційних явищ.

Емоції поділяються на психологічні, соціальні та біологічні. Суїність соціальних та психологічних емоцій визначається тим місцем, яке вони посідають у житті людини. Біологічні емоції оцінюють біологічний зміст предметів та узгоджують поведінку людини з вимогами природного середовища, соціальні та психологічні – соціальний зміст та врегульовують

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

взаємовідносини між людьми. Таким чином, емоції регулюють суспільне життя: через них соціальний смисл – компонент первісної свідомості – підпорядковує собі поведінку члена спільноти.

Емоції класифікують в залежності від сфери явищ, в якій вони виникають.

Одна із найбільш повних класифікацій емоцій була запропонована Б.І. Додоновим . Вчений виділяє наступні види емоцій (див. рис. 2.1.)

Виділяють також так звані фундаментальні емоції – це емоції, які мають власні механізми виникнення та виражаються особливими засобами міміки та пантоміміки.

Емоції мають різноманітні прояви у житті людини. Наприклад, агресія є одним із негативних проявів емоцій.. Так, гнів створює готовність реагувати агресивно. Збудниками негативних емоцій найчастіше виступають слова та вчинки, які призводять до агресивних намірів. На думку Б.І.Додонова, емоції не варто поділяти на вищі та нижчі, бо всі вони є людськими переживаннями, від найпростіших до найскладніших.

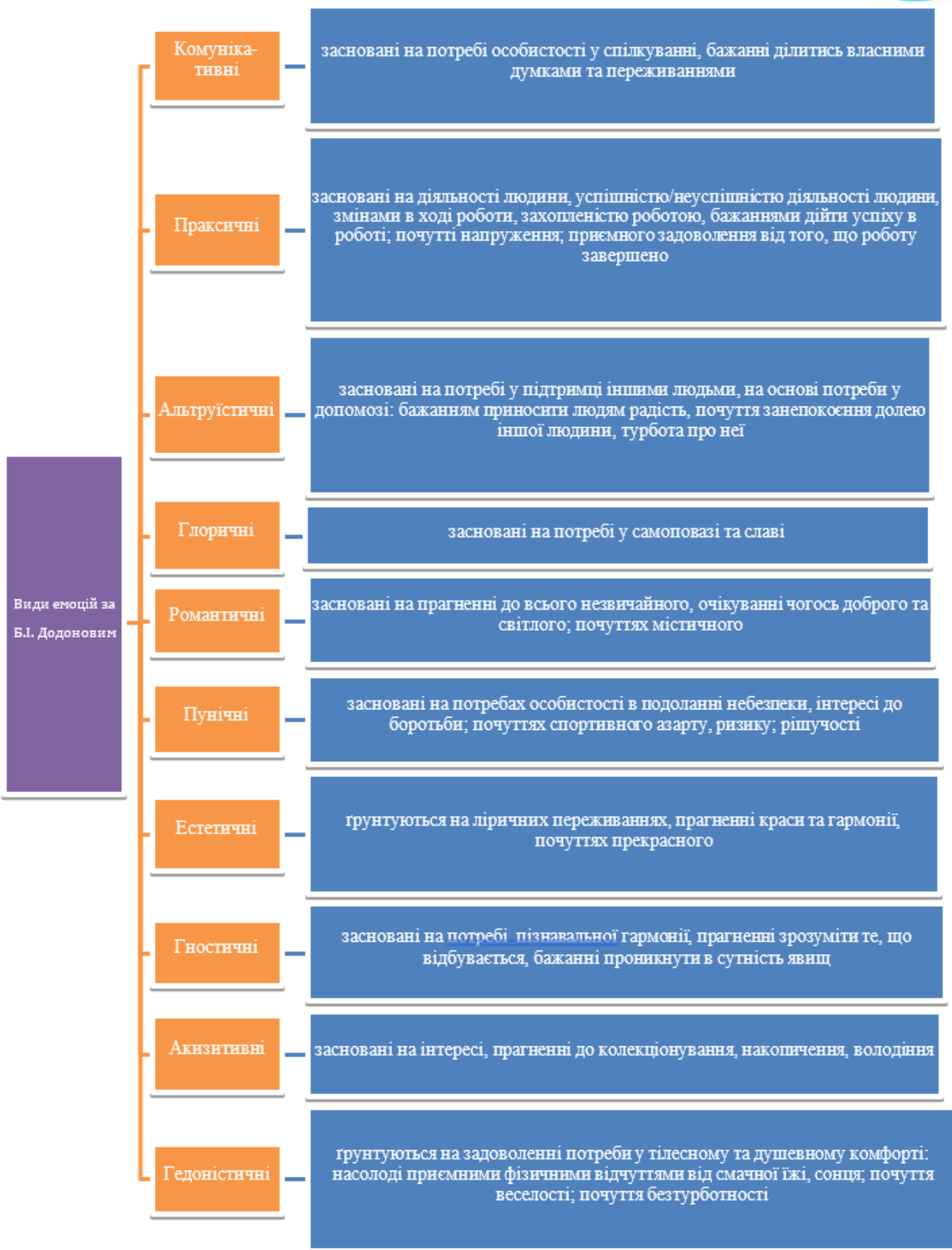

Рис. 2.1 диемоцій за Б.І. Додоновим

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

За функціональною ознакою, змістом якої є оцінка смислу різних явищ життя, виокремлюються дві групи емоційних явищ: провідні та похідні.

Провідні емоції – це емоції, які сигналізують про сутність певної потреби. Вони передують діяльності та забезпечують перетворення предмета потреби на мотив. До провідних емоцій належать біологічні, соціальні та власне психологічні емоції.

Похідними є емоції, які виникають безпосередньо у процесі діяльності індивіда, у них знаходить прояв ставлення індивіда до того, що сприяє/перешкоджає задоволенню його потреб. Вони виявляються в конкретних ситуаціях та оцінюють смисл явищ, зумовлених їх ставленням до провідного мотиву поточної діяльності. До похідних емоцій належать емоції успіху/неуспіху, які надають особистості інформацію про міру успішності її діяльності. В свою чергу, вони поділяються на узагальнювальні, передбачувальні та констатуючі.

Узагальнювальні емоції взаємодіють із провідними та стимулюють діяльність при передбаченні швидкого успіху або гальмують при передбаченні можливих труднощів і невдач. Передбачувальні – функціонують у ситуаціях, що неодноразово повторюються. Базуючись на констатуючих, вони сигналізують про можливий наслідок того чи того варіанта дії. Констатуючі емоції «позначають» успішні або неуспішні спроби індивіда досягти мети.

Процес багаторазового повторення такої взаємодії між емоціями сприяє їх перетворенню на почуття. Емоції переважно мають ситуативний характер, в той час коли почуття є позаситуативними і стабільними механізмами регуляції людської діяльності. Іншими словами, у емоціях відображається смисл ситуації, в якій знаходиться людина, тоді як у почуттях

відображається смисл предметів або явищ, які необхідні людині для перебігу її життя [8].

За структурною ознакою, завдяки якій намагаються вивчити будову емоційних явищ, емоції поділяють на: афекти, емоційний тон відчуттів, власне емоції, настрої, пристрасті, фрустрацію, стрес та почуття.

Емоційний тон являє собою найпростішу форму емоцій, у вигляді невиразних відчуттів, які супроводжують життєво необхідні впливи больового, температурного, смакового та іншого характеру. Найчастіше це відчуття задоволення/незадоволення. Генетично пізнішою формою цього виду емоцій є емоційний чуттєвий тон, завдяки якому той чи інший об'єкт може бути смішним, приємним, ніжним, нудним тощо. Емоції цього виду роблять оточуюче середовище людини багатим різноманітними емоційними відтінками.

Власне у емоціях проявляється оцінювальне ставлення індивіда до актуальних або потенційних ситуацій. На відміну від емоційного тону, це досить визначені стани, які виникають у зв'язку із задоволенням певної потреби. До того ж вони сигналізують про смисл подій, котрі ще не настали або ж відійшли у минуле, тому часто виникають у зв'язку з образами пережитих чи уявних ситуацій. Серед них є основні емоції:

інтерес – здивування, радість, хвилювання;

горе – гнів, страждання, зневага, огида, сором, страх, провина.

Комбінація деяких інших утворює комплексні емоції: депресію, тривогу, ворожнечу, любов. Кожна емоція має власну картину суб'єктивного переживання, здійснюється за рахунок специфічних фізіологічних механізмів й характеризується притаманними лише їй виразними рухами.

Найбільш типовими комплексними емоціями вважаються насамперед пристрасті, афекти, стреси і настрої.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Афектами називають відносно нетривалі, дуже сильні та бурхливі емоційні стани, які виникають у разі того, коли індивід не здатен знайти вихід із несподіваної або надзвичайної події. Зазвичай, ця ситуація безпосередньо стосується провідних потреб індивіда, інколи навіть ставить під загрозу його фізичне існування. Перебуваючи у стані афекту, особа втрачає контроль над своїми діями, а також може поводитись порушуючи соціальні норми. Афекти мають бурхливу динаміку та тривалу післядію. Вони порушують пізнавальну діяльність, мають вигляд рухових, погано координованих реакцій, котрі потім погано відтворюються.

Пристрастями називають сильні та емоції, які на певний період часу впливають на життя особи, чинять істотний вплив на спрямованість та динаміку її життя. Це виразний сигнал особистісного смислу предмета його потреби – мотиву, від якого залежить життя. Пристрасть знаходить свій вияв у зосередженості особистості на певному предметі, який притлумлює всі інші спонуки діяльності особи. Знаходячись у стані пристрасті, особа стає пасивно, вона страждає, перебуваючи ніби у підвладному стані у якоїсь сили, хоча ця сила відходить від неї самої.

Настрій – це емоційне тло життя. Це такий емоційний стан індивіда, який на певний час зафарбовує його стосунки з дійсністю. Характерною рисою настрою, як емоційного явища, є те, що він не має очевидного предметного змісту, досить часто його джерелами є несвідоме, або фізіологічні процеси організму, підпорогові показники яких сигналізують про біологічний смисл тих чи інших порушень у їх роботі. Проте, найчастіше у настрої відображаються стосунки людини із світом. Особа може бути сумною або веселою, пригніченою або життєрадісною залежно від того, наскільки задоволені чи незадоволені її головні потреби, наскільки успішно вона просувається в напрямку до своїх цілей. У цьому зв'язку настроїв можна вважати емоційною оцінкою індивідом обставин свого життя.

Стрес (англ. stress – напруга) – емоційний стан індивіда, який виникає в ситуаціях, що порушують усталений перебіг його життя. Цей стан полягає у неспецифічній реакції організму на вимоги, які до нього висуваються[21].

Вчені Д. В., Швець., В. І. Шебанова підкреслюють, що справжня емоційна стійкість проявляється лише за таких умов:

1. можна чітко відстежити час появи емоційного стану при тривалій та постійній дії емоціогенного фактора (наприклад, час появи стану монотонії та емоційного пересичення при виконанні одноманітної роботи);
2. чим пізніше виникають емоційні стани, тим вища емоційна стійкість;
3. сила емоціогенного впливу, яка спричиняє певний емоційний стан (горе, радість, страх тощо);
4. чим більша сила цього впливу (наприклад, значущість втрати або успіху), тим вища емоційна стійкість людини.

Крім того, не існує «загальної» емоційної стійкості. При різних емоціогенних факторах ця стійкість буде різною.

Головна функція емоцій полягає у оцінці впливу певних життєвих ситуацій на індивіда або на його оточення. Емоції відображають для індивіда навколишню дійсність, відтворену у формі певного образу, який він переживає.

До функцій емоцій також належать: функція оцінки смислу різноманітних життєвих явищ, яка, конкретизуючись, поділяється на функції оцінки теперішнього, закріплення досвіду, організації діяльності, синтезування образу, передбачення майбутнього.

Функція оцінки теперішнього має місце при співвіднесенні певних явищ з потребами індивіда. Події, що не мають стосунку до потреб, залишають його байдужим, про ті, що сприяють їх задоволенню, сигналізують позитивні емоції, а про ті, що перешкоджають, — негативні. Завдяки цьому

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

образ світу складається з різнорідних та багатозначних явищ, а психіка отримує таку характеристику, як небайдужість.

Функцію організації діяльності виконують емоційні явища шляхом виокремлення в образі предметів, які є мотивом діяльності. Від їх інтенсивності залежить успішність діяльності. Проте емоції нерідко і дезорганізують її.

Ця функція залежить від можливості індивіда задовольнити свої потреби та характеризується ймовірністю досягнення мети.

Функція закріплення досвіду реалізується за рахунок позитивних або негативних емоційних слідів, що зберігаються в пам'яті. У такий спосіб позначаються успішні або невдалі (відносно потреб) дії, які мали місце в минулому. Цю функцію виконують, зокрема, емоції успіху-неуспіху, які сигналізують про результативний бік діяльності. Найяскравіше це виявляється в ситуаціях, які висувають підвищені вимоги до емоційної регуляції діяльності. Тому індивід дуже довго пам'ятає (включаючи несвідоме) події, які спричинили сильну емоційну реакцію, наприклад афект.

Функція передбачення майбутнього є своєрідною емоційною формою випереджуючого відображення дійсності, яка сигналізує щодо можливого приємного або ж неприємного наслідку виконуваних дій. Завдяки цій функції значно скорочується пошук індивідом виходу з проблемної ситуації.

Функція синтезування образу емоційного явища. Цю функцію виконують емоції, що сигналізують про зміст несвідомого та мають вигляд афективного комплексу. Завдяки цьому звуки зливаються в мелодію, фарби – в малюнок, інтероцептивні відчуття – в схему тіла.

Для людини емоційними властивостями є:

1. емоційна збудливість, тобто ступінь готовності емоційного реагування на значущі для людини подразники. Виявляється через нестриманість, дратівливість, гарячковість, запальність; сприяє вразливості, чутливості тощо;

2. глибина переживання емоцій (емоційна глибина), що виражається в тому, наскільки глибоко людина переживає емоції;
3. емоційна ригідність, тобто лабільність, це стійкість емоції, які виявляються в тому, що виникнувши на якусь подію чи ситуацію, ця емоція продовжує виявлятися, попри те, що обставини вже змінились, і збудник перестав діяти.
4. лабільність емоцій (рухливість, здатність до переключення) – полягає в тому, що людина вільно виходить з одних емоційних ситуацій і швидко пристосовується до інших. Іноді це зумовлює її реактивність, імпульсивність, а це означає, що людина погано керує собою;
5. емоційна стійкість розглядається як:
 - а) здатність емоційно сильно не збуджуватись у ситуаційних умовах, придушувати емоційні реакції, самоконтролювати їх; б) емоційна незбудливість, nereагування на емоціогенні подразники;
6. експресивність – це вияв емоцій людини через жести, міміку, моторику, голос, мовлення, пантоміміку тощо. За ступенем вияву експресії виокремлюють:
 - а) гіпомімію (амімію) – означає відсутність або послаблення жестикуляції, міміки, збіднення виразних засобів мови, монотонність інтонації, згаслий погляд тощо;
 - б) гіпермімію, котра пов'язана з надзвичайним виявленням засобів вираження емоцій, з багатством яскравих експресивних станів, що швидко змінюються;
7. емоційний відгук – це ступінь чутливості, сприйняття, який виявляється в тому, як людина легко, швидко і гнучко емоційно реагує на різноманітні впливи – соціальні події, особливості партнерів, процес спілкування, «на предмет», «на справу», «на себе», «природу» тощо.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Характеристики емоційного реагування, які постійно і яскраво виявляються в даної людини, є її емоційними властивостями.

Емоційна стійкість особистості може реалізовуватися через емоційний інтелект.

В широкому розумінні емоційний інтелект трактується як здатність диференціювати позитивні та негативні почуття, а також знання про те, як змінити свій емоційний стан з негативного на позитивний.

Кожна людина народжується з обов'язковим потенціалом емоційної пам'яті, емоційної обробки, емоційної сенситивності та емоційного навчіння. Ці чотири вроджені компоненти формують серцевину емоційного інтелекту. Людина може розпочати життя з високим рівнем емоційного інтелекту, але з часом він може знизитися, якщо особистість набуває згубних емоційних звичок у дитинстві в сім'ї, де її ображають та зневажають.

Напрямки професійної діяльності психолога з емоційною стійкістю працівника/

Наше уявлення про емоційну стійкість як ключову компетенцію пояснюється її наявністю у всіх напрямках професійної діяльності психологів, яка включає в себе психологічне просвітництво, діагностику, профілактику, консультування, корекцію та соціально диспетчерську діяльність

Реалізація психологічної освіти здійснюється наступними методами і формами роботи: семінари, лекції, виставки, бесіди, круглі столи, тематичний підбір літератури, рольові ігри, дискусії і т.д.

Психологічна профілактика – це цілеспрямована та систематична робота з попередження в працівників можливих соціально-психологічних труднощів та створення максимально сприятливих умов для особистісного розвитку.

Заявлений напрямок включає в себе:

розробку та здійснення розвиваючих програм з опорою на ресурсні можливості організму та урахуванням провідної діяльності;
виявлення психологічних особливостей працівника, що надалі можуть стати причиною складнощів.

Психологічна діагностика – це діяльність з виявлення психологічних причин виникнення проблем у працівників, визначення їх потреб, здібностей, ресурсів та резервних можливостей. Здійснення даного напрямку роботи необхідно для контролю динаміки психічного розвитку та аналізу розвиваючого ефекту різних психологічних програм.

Психодіагностична діяльність здійснюється за такими схемами:

діагностичний мінімум – це комплексне, лонгітюдне психолого-педагогічне обстеження всіх працівників;

поглиблене психодіагностичне обстеження.

Будь-яка психодіагностична робота є лише елементом діагностико-корекційної або діагностико-розвивальної діяльності психолога .

Основними методами реалізації даного напрямку діяльності психолога є тестування, спостереження, бесіда, анкетування, аналіз продуктів діяльності.

Психологічна корекція – це систематична діяльність психолога, спрямована на вирішення конкретних проблем працівників.

Існує ряд вимог до побудови психокорекційної роботи: облік індивідуальних особливостей, добровільність участі, дотримання наступності методів і форм.

Виділяють дві основні форми психокорекції – індивідуальну та групову. Вибір форми залежить від характеру проблеми.

До основних методів психокорекції відносять – тренінг поведінки, соціально-психологічні тренінг, ігротерапію, тренінг особистісного зростання, психогімнастику, арттерапію і т.д.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Психологічне консультування – це багатofункціональний вид роботи психолога. Основним методом роботи психолога є консультаційна бесіда. Соціально-диспетчерська діяльність спрямована на отримання всіма суб'єктами соціально-психологічної допомоги, що виходить за рамки функціональних обов'язків та професійної компетентності психолога.

Реалізація всіх напрямків вимагає від психолога ефективно взаємодіяти з людьми, вміння аналізувати власний емоційний стан, високої концентрації уваги, використовувати раціональні установки при аналізі життєвої перспективи, регулювати емоційні реакції та поведінку, – все це є складовими елементами емоційної стійкості як ключової компетенції психолога .

У контексті компетентнісного підходу емоційна стійкість:

інтегративна та багатовимірна за своєю природою – включає в себе сукупність однорідних знань, умінь та відносин, необхідних для реалізації всіх напрямків професійної психолого-педагогічної діяльності;

багатofункціональна – оволодіння нею дозволяє конструктивно вирішувати проблеми в повсякденному житті, професійній та соціальній сферах життя;

надпредметна та міждисциплінарна – її застосування можливо в різних предметних областях та різних ситуаціях.

На думку ряду дослідників (П.Б. Зільберман, Л.М. Аболина, В.М. Писаренко, Е.А. Мілеряна та ін.) розвиток емоційної стійкості буде більш ефективним, якщо він постане як процес цілеспрямованого розвитку на основі спеціально розробленої програми[8].

У зв'язку з цим стає важливо ознайомитися з групою методів, що сприяють розвитку емоційної стійкості. До них відносяться: групові дискусії, соціально-психологічний тренінг, психогімнастика, рольові ігри, способи

саморегуляції емоційного стану, консультативні та психотерапевтичні техніки та ін. Розглянемо їх детальніше.

Соціально-психологічний тренінг являє собою вид методів активного соціально-психологічного навчання, спрямований на розвиток знань, умінь, соціальних установок та досвіду в інтересах розвитку, психокорекції та психотерапії особистості. Фахівці вважають саме цей метод універсальним засобом розвитку компетенцій.

Соціально-психологічний тренінг ефективно впливає на підвищення інтерперсональної компетентності за рахунок інтеріоризації змінених установок особистості та їх перенесення на професійну діяльність.

Основними ознаками соціально-психологічного тренінгу є:

- стадійність, обумовлена закономірностями розвитку малої групи;
- групове навчання учасників тренінгу;
- тривале за часом проведення зустрічей;
- комплексне застосування сукупності методів групової роботи;
- змістовний та особистісний розвиток учасників;
- широка цільова спрямованість.

Групова дискусія – це вид методів активного соціально-психологічного навчання, заснований на організаційній комунікації групи в процесі вирішення різних корекційно-розвивальних завдань.

За процедурою проведення групова дискусія представляє собою процес діалогічного спілкування учасників, в ході якого відбувається вирішення теоретико-практичних проблем та розвиток практичного досвіду спільної участі в їх обговоренні.

Психологічний механізм використання дискусії полягає в тому, що завдяки принципу зворотного зв'язку та професіоналізму психолога кожен учасник отримує можливість, зіставити та уточнити протилежні позиції,

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

побачити різні шляхи вирішення однієї та тієї ж проблеми, а також різницю в інтерпретації та відтворенні одних й тих же ситуацій різними людьми.

Рольова гра – це інтерактивний метод, який досягає психокорекційного ефекту за рахунок інтенсивного міжособистісного спілкування та програвання соціальних ролей в умовах ігрової імітації реальних чи вигаданих ситуацій.

Фахівці відзначають, що рольова гра дає можливість навчатись проявляти свою індивідуальність, знайти емоційний досвід взаємодії з іншими людьми в різних ситуаціях, встановити зв'язок між своєю поведінкою та поведінкою інших на основі аналізу переживань, поекспериментувати з новими моделями поведінки. У процесі рольової гри програються ситуації, що турбують та опрацьовуються непрості емоційні стани [18;19;20;21].

Психогімнастика – це комплекс письмових та усних, вербальних й невербальних психологічних вправ ігрового характеру сприяють ефективному проведенню соціально-психологічного тренінгу.

Ці вправи можуть бути спеціалізованими, впливають переважно на ту чи іншу психічну характеристику або інтегративними, які надають більш генералізований вплив.

Вони дозволяють використовувати для усвідомлення переживання проблеми різні рівні психічного відображення, що в підсумку розширює можливість сприйняття і усвідомлення однієї і тієї ж ситуації.

Засобом психологічної корекції і розвитку емоційної стійкості особистості виступають наступні прийоми та техніки.

Самомоніторинг емоційних станів використовується з метою виявлення та довільного подолання емоційної напруженості. Його суть полягає в заохоченні відкритого висловлювання працівником своїх почуттів. «Триступенева ракета» дозволяє конструктивно висловити свою думку, поважаючи

почуття іншої людини. Реалізація даної техніки включає в себе: повідомлення факту («Я бачу перед собою ... »); інтерпретацію, відображення очевидного («Для мене цей факт ... », «Може бути це про те ... », «Мені здається ... », «Я так думаю ... », «Можливо ... Ймовірно ... », «Таке відчуття, враження ... »); відображення почуттів («І в зв'язку з цим я відчуваю ... »). Дана техніка вчить приймати всі свої почуття та довіряти їм, що дозволяє знизити рівень напруги клієнта.

Парадоксальна інтенція – це перебільшення, доведене до абсурду, хвилюючої ситуації, щоб працівник усвідомив неадекватність, недоречність та небажаність своїх дій .

Клієнтам пропонується відтворити те, чого вони найбільше бояться, супроводжуючи це жартами.

Правило прийому – «Якщо ви хочете позбутися або послабити якийсь небажаний стан, спробуйте зробити прямо протилежне – викликати та посилити його».

Дихальна гімнастика включає в себе ряд прийомів регуляції дихання, використання яких дозволяє управляти своїм станом та оволодіти свободою вираження почуттів, що раніше придушувались. Ці прийоми засновані на свідомому контролі за ритмом, частотою та глибиною дихання, що дозволяє нейтралізувати надмірне збудження, нервово-психічне напруження.

Аутогенне тренування – це метод психологічної саморегуляції, заснований на формуванні стійких зв'язків між словесними формулюваннями та виникненням визначених станів із застосуванням саморефлексії.

Техніка прогресуючої м'язової релаксації. Суть цього методу пояснює закон збереження енергії. Образно кажучи, виникла психічна енергія (якщо емоції були виявлені), не розчиняється, а переходить в енергію м'язової напруги, причому ми не завжди віддаємо собі в цьому звіт. І дуже часто у

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

людей, які не виражають адекватно свої емоції та які не вміють правильно скидати напругу, формується так званий «м'язовий панцир» .

З плином часу невисловлені емоції перетворюються в м'язові зажими, які, в свою чергу, призводять до розвитку психосоматики.

Релаксація – це навичка, яку можна виробити та використовувати для подолання психоемоційних проблем. Значна частина м'язової напруги є придбаною, тому за допомогою регулярного тренування та певних вправ від неї можна позбутися.

Е. Джекобсон запропонував досягати розслаблення, використовуючи активне навантаження – підсиливши навантаження на м'язи, викликавши їх перевтому і неминуче подальше розслаблення.

Процес навчання цим методом включає в себе три стадії:

1. на першій – відбувається вироблення навичок довільного розслаблення окремих груп м'язів;
2. на другій – працівники вчаться розслабляти окремі ділянки тіла або все тіло;
3. на третій – відбувається засвоєння «досвіду відпочинку», що дозволяє довільно викликати розслаблення в складних емоціогенних ситуаціях.

Перед виконанням вправи необхідно кілька секунд витратити на розтяжку м'язів та сухожиль, а також розминку суглобів .

Систематична десенсибілізація – це техніка зниження емоційної сприйнятливості по відношенню до певних ситуацій. Розроблено Дж. Вольпе на базі експериментів І.П. Павлова. Процедура її використання включає в себе кілька етапів:

на першому етапі працівники навчаються методиці глибокого розслаблення;

на другому етапі складають так званий «Лист ієрархії страхів», на початку якого вказують ситуацію, що викликає найменший страх, в кінці – найбільший;

на третьому етапі починається власне десенсибілізація.

Працівникам, які перебувають в стані повного розслаблення, пропонується подумки уявити собі ситуацію, що викликає у них мінімальний страх, та постаратися «вжитися» в неї. Як тільки емоційна напруга, викликана поданням, досягне високої межі, працівникам пропонується припинити уявне представлення та розслабитися. Так опрацьовуються всі позиції «Листа ієрархії страхів». Вправа вважається відпрацьованою тільки в тому випадку, якщо працівник при уявному поданні всієї ієрархії психотравмуючих сцен не відчуває тривоги та хвилювання.

Декатастрофізація (техніка «що...якщо») призначена для дослідження дійсних фактичних обставин та наслідків, які в уявленні клієнта викликають у нього почуття тривоги. Ця техніка допомагає впоратися з наслідками подій, пов'язаних зі страхом. При розгляді всіх наслідків ситуації працівник приходить до висновку про те, що ситуація менш значима, ніж представлялася йому на самому початку бесіди.

«Реатрібуція» – пошук альтернативних причин проблеми. Методика, описана А. Беком, включає три групи прийомів: перевірка наповненості когніцій пацієнта реальним змістом, допомога пацієнту у виявленні необґрунтованості тверджень про причини в його ланцюжку суджень, закріплення нових атрибутів (рольовій грі, в дискусії, в повсякденному житті).

Позитивне переформулювання – техніка призначена для мобілізації людини, яка вважає, що проблема вийшла з під його контролю. Учасникам пропонується сформулювати хвилюючу проблему, а потім переформулювати

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

її так, щоб вона стала керівництвом до дії. Наприклад, людині, яка вважає: «Ніхто не звертає на мене увагу», пропонується переформулювати проблему: «Мені потрібно емоційне тепло. Я його не отримую. Тому мені потрібно попросити інших людей, щоб вони про мене подбали ».

Моделі розвитку емоційної стійкості особистості

Моделювання є не тільки одним із засобів відображення явищ та процесів реального світу, а й об'єктивним практичним критерієм перевірки істинності наших умінь, знань, навичок та відносин.

Побудова та використання моделей є ключовим механізмом пізнання. У разі багатогранності та складності реальних об'єктів та явищ навколишньої дійсності, найкращим способом їх вивчення часто є побудова та початкове дослідження моделі, яка відображає якусь грань реальності.

Моделювання в сучасних дослідженнях є вже обов'язковою технологією, але дослідники до її реалізації готові мало.

Існує дві функції емоційної стійкості: гомеостатична та адаптаційна. Гомеостатична функція емоційної стійкості виконує регуляторно-стабілізаційну роль та дозволяє підтримувати емоційний баланс, не допускаючи наростання емоційної напруженості.

Адаптаційна функція емоційної стійкості дозволяє гнучко та адекватно пристосуватися до нових або змінених зовнішніх умов або внутрішнього стану без негативних наслідків для особистості та професійної діяльності.

Функції емоційної стійкості перманентно взаємодіють один з одним та об'єднуються рефлексією емоційної сфери особистості. Існує три види такої рефлексії: рефлексивна здатність оцінки свого емоційного стану; рефлексія прийняття рішень про способи дій в емоціогенній ситуації; рефлексивна оцінка успішності емоційної саморегуляції. Виражений рівень емоційної стійкості перешкоджає виникненню синдрому професійного вигорання психологів системи освіти.

Основними детермінантами емоційної стійкості працівника виступають: комунікативність, професійна компетентність, стресостійкість, соціальна адаптація, відсутність вираженої професійної деформації, рефлексивні здібності та емоційного вигорання.

Специфіка формування емоційної стійкості забезпечується своєрідністю діяльності: наявністю в ній підвищеної емоціогенності, різноманітням комунікативних зв'язків, різноманітністю контактів в спілкуванні та взаємодії, постійною необхідністю приймати відповідальні рішення, знаходити конструктивні шляхи виходу з конфлікту, необхідністю врахування багатовимірності професійної діяльності, яка виражається в поєднанні завдань виховання, навчання, розвитку та т.д

Основними критеріями сформованості емоційної стійкості виступають: здатність до рефлексії емоційних станів, емоційна стабільність, рівень занепокоєння-тривоги, переважання позитивних емоцій, мотивація до уникнення невдач та мотивація до успіху, адекватна самооцінка, комунікативна толерантність, врівноваженість, фрустрованість, стабільність, стійкість, опірність особистості.

Емоційна стійкість особистості є стійкою психологічною характеристикою, яка вимагає для своєї зміни спеціально організованих умов. Як системну категорію емоційну стійкість доцільно розвивати в контексті інтрапсихічної діяльності по професійному самовизначенню; емоційна стійкість взаємопов'язана з процесами психологічної адаптації та професійного самовизначення.

Емоційні перевантаження призводять до змін в мотиваційній сфері, розчарування в професії, до загальної деформації особистості. Корекція негативних наслідків професійної діяльності передбачає наявність у фахівця емоційної стійкості як професійно значущої якості особистості, яка дозволяє

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

долати стан емоційного збудження при виконанні професійної діяльності, зменшувати негативний вплив сильних емоційних впливів, протистояти напруженим ситуаціям та приймати рішення про способи діяльності.

Емоційна стійкість це професійно значима якість особистості, яка забезпечує стабільність емоційного стану та ефективне виконання діяльності в емоціогенних умовах при фрустрації, перенапруженні, що сприяє попередженню професійної деформації особистості, тривожності, емоційного вигорання.

Емоційна стійкість є складним інтегративним утворенням, структура якого представлена єдністю чотирьох компонентів: когнітивно-теоретичного, мотиваційно-ціннісного, практично-діяльнісного, емоційно-особистісного [9; 11; 13].

Змістовно емоційну стійкість характеризують:

вираженість мотивів досягнення мети;

здатність регулювати силу емоційних проявів в емоціогенних ситуаціях;

знання, вміння та навички самокорекції, самопрофілактики та самодіагностики негативних емоційних станів й властивостей;

здатність продуктивного виконання діяльності, незважаючи на емоційне напруження.

Її вираженість знаходить взаємозв'язок з адекватною самооцінкою, інтернальністю локус контролю, загальним позитивним емоційним фоном, відсутністю тривожності та іншими негативними емоційними явищами.

Сформованість емоційної стійкості працівника визначається наступними критеріями та розкриває їх показниками:

ступінь вираженості мотивів, потреб та цінностей (мотиви досягнення мети, внутрішня навчально-пізнавальна мотивація, потреба в продуктивному

функціонуванні в ситуаціях емоційних перевантажень, ціннісне ставлення до свого психологічного здоров'я);

системне володіння основами психогігієни, знаннями про подолання емоційних перевантажень (знання основ психогігієни, профілактики негативних властивостей особистості і емоційних станів, методів психокорекції і психодіагностики конкретних негативних проявів роботи: соціальної фрустрованості, емоційного вигорання, тривожності та їх причин);

емоційні прояви та якості особистості, що визначають їх характер (адекватна самооцінка, інтернальність локус контролю, низький або нормальний рівень тривожності, виражений самоконтроль, загальний позитивний емоційний фон, висока нормативність і організованість);

системне володіння навичками саморегуляції (володіння навичками самодіагностики, корекції та профілактики негативних емоційних станів, властивостей особистості).

Одним з найефективніших засобів зниження нервово-емоційної напруги працівників у процесі їх діяльності, є оптимальна рухова активність та фізичне навантаження. Розширення діапазону рухових можливостей сприяє вдосконалення адаптаційних можливостей організму до тривалого інтелектуального навантаження, шляхом оптимізації функціонування основних систем організму – дихальної, серцево-судинної, центральної нервової та периферичної, ендокринної та ін., що в кінцевому підсумку сприяє раціоналізації праці.

Психофізичні тренінги містять складнокоординовані вправи, вправи статичної спрямованості та гімнастику для очей, які мають тривалість в залежності від змісту трудового дня та рівня напруженості працівника.

Зміст та спрямованість комплексів підпорядковані, з одного боку, зняттю нервово-психічної напруги, а з іншого, підтримці на належному рівні

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

розумової та фізичної працездатності. Це дозволяє значно покращувати функціональний та психологічний стан працівників.

Емоційна стійкість є важливим компонентом розвитку особистості, що включає в себе: волюві якості, оптимальний рівень реактивної тривоги, здатність до саморегуляції психічних станів.

У свою чергу моделювання являє собою опосередковане або теоретичне дослідження об'єкта, при якому безпосередньо вивчається не сам цікавий для нас об'єкт, а деяка допоміжна штучна або природна система, що знаходиться в деякому об'єктивному відповідно до пізнаваним об'єктом, здатна заміщати його в певних відносинах, дає при її дослідженні, в кінцевому рахунку, інформацію про сам об'єкт, що моделюється.

Моделювання означає матеріальне або уявне імітування реально існуючої системи шляхом спеціального конструювання аналогів (моделей), в яких відтворюються принципи організації та функціонування цієї системи.

Основною думкою тут є розуміння моделі як засобу пізнання, головною ознакою якої виступає відображення.

У західній теорії ключовим є визначення, яке дає В.А. Штофф у своїй книзі «Моделювання та філософія»: «Під моделлю розуміється така система, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заміщати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт».

В Оксфордському тлумачному словнику під моделлю розуміється уявлення, яке дублює, відображає, імітує та ілюструє зразок відносин, що спостерігаються в природі, тобто модель стає видом міні-теорії, характеристикою процесу, і в цьому випадку її цінність та корисність визначаються передбаченнями, які можна робити з її допомогою, і її роллю в керівництві та розвитку теорії дослідження[21].

У психолого-педагогічній літературі під «моделлю» розуміється уявлення способів навчання практичної діяльності, засноване на особистісно-орієнтованому підході, з метою розвитку будь-якої якості особистості

Модель розвитку емоційної стійкості прогнозує розвиток складових елементів досліджуваного феномена (знань, умінь та відносин), які розкривають зміст її компонентів (емоційного, когнітивного, вольового, мотиваційного та поведінкового), в залежності від рівня сформованості: теоретичного, емпіричного, стихійно-емпіричного.

Процес побудови моделі заснований на реалізації однієї з її функцій - абстрагуванні, а сама модель виступає в якості засоби руху пізнання по двоєдиному діалектичному шляху від початкових, абстрактних образів до більш конкретного, повного відтворення дійсності у свідомості, і, навпаки, від конкретної дійсності до її абстрактного відображення.

Методологічною базою побудови моделі є теорія пізнання (С.В. Ілларіонов, Д. Берклі, І. Кант, І.А. Ільїн, А. Мессер, Н.О. Лоський, Д. Юм та ін.).

Суть теорії пізнання полягає у виділенні двох основоположних форм: емпіричної, що спирається на дані спостереження та експерименту й теоретичної, спрямованої на всебічне пізнання об'єктивної реальності в її істотних зв'язках та відносинах.

Емпіричне знання принципово необхідно, так як теоретичний, категоріальний аналіз повинен обов'язково ґрунтуватися на емпіричному знанні. Однак, перехід від емпіричних знань до теоретичних непростий та формальний, досить накопичити потрібну кількість емпіричних фактів й це забезпечить нову якість знання. Справа в тому, що теоретичне знання не виводиться з емпіричного знання формально-логічним шляхом, воно виводиться діалектичним мисленням, переробними емпіричними знаннями в

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

теоретичні. Обидві ці форми представлені в цілісній структурі наукового пізнання.

Між ними існує чіткий взаємозв'язок: емпіричне ставить перед теоретичним нові завдання, а останнє, в свою чергу, направляє та орієнтує емпіричне.

Формами відображення та пізнання об'єктивної дійсності є категорії та закони матеріалістичної діалектики. Теоретичне мислення відтворює об'єкт пізнання методом сходження від абстрактного до конкретного та підпорядковується загальній схемі процесу пізнання.

За законами матеріалістичної діалектики людське відображення здійснюється на основі активної практичної перетворювальної діяльності, тому й сам процес розвитку будь-якої особистісної якості здійснюється не в формі споглядання дійсності, а у вигляді організованих в систему дій та операцій, що створюють певні ідеальні об'єкти, які служать засобом для пізнання, освоєння та відображення об'єктивного світу.

Ці методологічні позиції дозволяють виділити три рівня в пропонованій моделі розвитку емоційної стійкості особистості:

емпіричний рівень відображає інтуїтивне, безсистемне застосування знань, умінь та відносин, що відбивають зміст емоційної стійкості особистості;

стихійно-емпіричний рівень відрізняється ситуативним проявом емоційної стійкості особистості;

теоретичний рівень передбачає високий рівень сформованості емоційної стійкості, після реалізації спеціальної психолого-педагогічної програми взаємодії.

До компонентів емоційної стійкості працівника відносять:

Когнітивний компонент, що включає в себе: знання змістовної характеристики поняття «емоційна стійкість», знання ресурсів та резервів

психічної організації особистості, знання психолого-педагогічних умов успішного розвитку емоційної стійкості, уміння визначати стратегію розвитку емоційної стійкості, ставлення до своєї пізнавальної активності.

Емоційний компонент включає в себе: знання методів розвитку оптимального рівня тривожності, знання прийомів регуляції складних емоційних станів, вміння регулювати власні емоційні реакції, вміння аналізувати власний емоційний стан, ставлення до власних емоційних переживань.

Мотиваційний компонент включає в себе: знання раціональних установок на сприйняття подій, знання методів розвитку мотивації досягнення успіху, вміння використовувати раціональні установки для розвитку позитивної мотивації, ставлення до мотивації досягнення успіхів.

Вольовий компонент включає в себе: знання методів розвитку інтернальності локусу контролю, знання прийомів саморегуляції поведінкових реакцій, ставлення до прийняття відповідальності за що відбувається, вміння регулювати власну поведінку.

Поведінковий компонент включає в себе: знання прийомів та способів вивчення типів спрямованості особистості, знання змістовної характеристики поняття «спрямованість особистості», вміння взаємодіяти з людьми в процесі вирішення ділових питань, вміння взаємодіяти з людьми в процесі спілкування, ставлення до типу спрямованості особистості, вміння відстоювати особисті інтереси.

Таким чином, в процесі моделювання процесів розвитку емоційної стійкості особистості рівневі переходи обумовлені кількісними та якісними змінами елементів (відносин, умінь, знань) при цьому всі елементи знаходяться у взаємозв'язку та взаємозалежності у вигляді багаторівневої динамічної системи, побудованої за ієрархічним принципом.

Висновки до другого розділу

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Для людини емоційними властивостями є: глибина переживання емоцій (емоційна глибина); емоційна збудливість; лабільність емоцій (рухливість, здатність до переключення); емоційна ригідність; експресивність; емоційна стійкість; емоційний відгук. Характеристики емоційного реагування, які постійно та яскраво виявляються в даної людини, є її емоційними властивостями. Емоційна стійкість особистості може реалізовуватися через емоційний інтелект.

Будь-яка психодіагностична робота є лише елементом діагностико-корекційної або діагностико-розвивальної діяльності психолога. Основними методами реалізації даного напрямку діяльності психолога є тестування, спостереження, бесіда, анкетування, аналіз продуктів діяльності.

На думку ряду дослідників розвиток емоційної стійкості буде більш ефективним, якщо він постане як процес цілеспрямованого розвитку на основі спеціально розробленої програми, групи методів, що сприяють розвитку емоційної стійкості. До них відносяться: групові дискусії, соціально-психологічний тренінг, психогімнастика, рольові ігри, консультативні техніки та способи саморегуляції емоційного стану психотерапевтичні та ін.

Моделювання є не тільки одним із засобів відображення явищ та процесів реального світу, а й об'єктивним практичним критерієм перевірки істинності наших умінь, знань, навичок та відносин.

Побудова та використання моделей є ключовим механізмом пізнання. У разі багатогранності та складності реальних об'єктів та явищ навколишньої дійсності, найкращим способом їх вивчення часто є побудова та початкове дослідження моделі, яка відображає якусь грань реальності.

РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Характеристика діагностичної бази з теми дослідження

Емоційна стійкість – одна з динамічних властивостей емоційності. Це одна з темпоральних властивостей особистості, що характеризується швидкістю переходу від одного емоційного стану до іншого.

Експериментальне дослідження проводилось на базі _____.

Генеральною сукупністю дослідження були працівники компанії. Вибірковою сукупністю були 10 працівників, які обирались рандомним способом, задля забезпечення репрезентативності та мінливості результатів.

Експериментальне дослідження емоційної стійкості працівників компанії мотиваційної включало в себе:

1. Підготовчий етап.
2. Діагностичний етап:
проведення орієнтаційної анкети Басса;
проведення тесту-опитувальнику мотивації досягнення А. Мєграбяна;
проведення опитувальника «Рівень суб'єктивного контролю».
3. Підсумковий етап (обробка отриманих результатів, їх порівняльний аналіз).

Нижче представлено обґрунтування обраних ними методик дослідження емоційної стійкості працівників компанії (див. табл. 3.1.).

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Таблиця 3.1.

Методики для дослідження емоційної стійкості працівників компанії

Назва методики	Ціль проведення	Структура	Аналіз результатів
Орієнтаційна анкета Басса	Анкета дозволяє виявити спрямованість особистості за трьома важливими для проф-придатності шкалами: • спрямованість на спілкування, • спрямованість на себе, • спрямованість на справу.	Анкета складається з 27 пунктів-думок, по кожному з яких можливі три варіанти відповідей, відповідні трьом видам спрямованості особистості. Респондент повинен вибрати одну відповідь, яка найбільшою мірою виражає його думку або відповідає реальності, і ще один, який, навпаки, найбільш далекий від його думки або ж найменш відповідає реальності.	Відповідь «найбільше» одержує 2 бали, «найменш» - 0, залишився невиданим - 1 бал. Бали, набрані по всіх 27 пунктах, сумуються для кожного виду спрямованості окремо.
Тест-опитувальник мотивації досягнень А. Меграбяна.	Тест призначений для діагностики двох узагальнених стійких мотивів особистості: мотиву прагнення до успіху і мотиву уникнення невдач.	Тест складається із низки тверджень, що стосуються певних сторін характеру, а також думок і почуттів із приводу деяких життєвих ситуацій.	Інтерпретація результатів проводиться шляхом підрахунку балів окремо на прямі та непрямі пункти опитувальника. Після сумарного підрахунку визначається, яка мотиваційна тенденція домінує у працівника.
Опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю»	РСК виявляє екстернальний або інтернальний тип поведінки.	Опитувальник складається з 44 пунктів. У нашому дослідженні застосовувався варіант опитувальника А, що передбачав відповідь за 6-ти бальною шкалою.	Обробка відповідей проводиться за зазначеним ключем. Показники опитувальника організовані відповідно до принципу ієрархічної структури системи регуляції діяльності.

Результати дослідження представлені в пункті 2 цього ж розділу.

Дослідження емоційної стійкості особистості у професійній діяльності

Дослідження емоційної стійкості особистості у професійній діяльності

проводилось індивідуально з кожним працівником (10 осіб) у три етапи.

На першому етапі було орієнтаційне анкетування, автором якого є Б. Басс . Для кожного працівника було представлено 27 пунктів-суджень, по кожному з яких наведено 3 варіанти відповідей, що відповідають трьом видам спрямованості особистості.

Працівник, який проходить опитування має обрати одну відповідь, яка найбільшою мірою виражає його думку або відповідає реальності, і ще одну, яка, навпаки, найбільш далека від його думки або найменш відповідає реальності.

Отримані результати, у відсотковому співвідношенні, можна представити таким чином (див. рис. 3.1.).

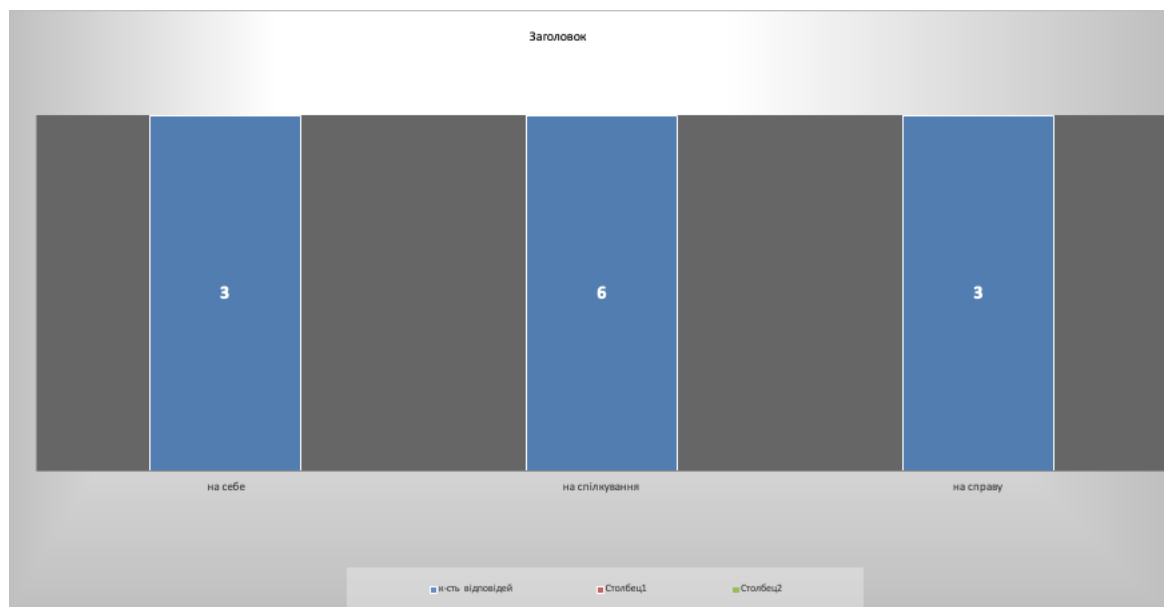

Рис. 3.1 Розподіл відповідей дітей на запитання орієнтаційної анкети Басса

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Отже, за результатами першої методики можна побачити, що 6 працівників мають результат «спрямованість на спілкування», тобто вони прагнуть за будь-яких умов підтримувати відносини з людьми, орієнтовані на спільну діяльність, але часто на шкоду виконанню конкретних завдань або наданню щирої допомоги людям; орієнтовані на соціальне схвалення, залежать від групи, потребують прихильності та емоційних відносин з людьми.

Троє працівників отримали найвищий показник в «орієнтації на себе», що відповідно, свідчить про переважання мотивів власного благополуччя, прагнення до особистої першості, престижу. Ці працівники найчастіше бувають зайняті самими собою, своїми почуттями і переживаннями і мало реагують на потреби людей навколо себе. В роботі бачить насамперед можливість задовольнити свої домагання.

І ще троє працівників отримали найвищий показник в «орієнтації на справу», що говорить про спрямованість цих працівників на завдання. Відображає переважання мотивів, породжуваних самою діяльністю, захоплення процесом діяльності, безкорисливе прагнення до пізнання, оволодіння новими вміннями і навичками. Зазвичай ці працівники прагнуть співпрацювати з колективом і домагаються найбільшої продуктивності групи, а тому намагаються довести точку зору, яку вважає корисною для виконання поставленого завдання.

Другим етапом експериментального дослідження було застосування тесту-опитувальника мотивації досягнень, автором якого є А. Меграбян. Для кожного працівника було наведено ряд запитань в опитувальнику, де працівник повинен був погодитись або не погодитись з твердженням.

Результати дослідження представлені в таблиці:

Таблица 3.2.

Твердження	+3	+2	+1	0	-1	-2	-3
1	2	4	1	2	1	2	2
2	3	1	0	3	2	0	1
3	4	0	0	1	2	0	3
4	3	2	0	0	0	5	0
5	0	0	4	3	1	0	2
6	5	0	0	2	1	0	2
7	4	2	0	0	1	3	0
8	5	0	1	1	2	0	1
9	2	0	0	3	5	0	0
10	4	0	2	0	1	1	2
11	2	0	3	1	1	3	0
12	0	3	2	1	1	2	1
13	0	2	1	1	3	0	3
14	3	0	2	0	1	4	0
15	0	2	2	0	3	2	1
16	0	2	4	0	1	2	1
17	4	0	1	0	2	2	1
18	4	0	1	1	1	0	3
19	3	0	3	0	0	4	0
20	1	2	1	3	1	1	1
21	1	3	0	3	1	1	1
22	3	2	0	0	0	4	1
23	1	2	0	2	3	1	1
24	4	0	0	1	2	0	3
25	1	3	0	3	1	1	1
26	3	1	0	3	2	0	1
27	0	0	4	3	1	0	2
28	3	1	0	3	2	0	1
29	4	0	0	1	2	0	3
30	1	3	0	3	1	1	1
31	3	1	0	3	2	0	1
32	0	0	4	3	1	0	2

Опрацювавши дані відповіді, можна зробити такі висновки:

6 працівників – отримали результати в межах 165-210 балів, що свідчить про домінування мотивації до успіху.

3 працівників – отримали результати в межах 76-164 бали, що свідчить про домінування бажання уникнути невдач.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

1 працівник – отримав результат в межах 30-75 балів, що дає змогу нам коректно інтерпретувати результати.

Третім етапом дослідження було проведення методики «Рівень суб'єктного контролю». Кожному працівнику представлений перелік запитань, на які він має дати відповідь «згоден» або «незгоден». Результати можна представити у вигляді графіка.

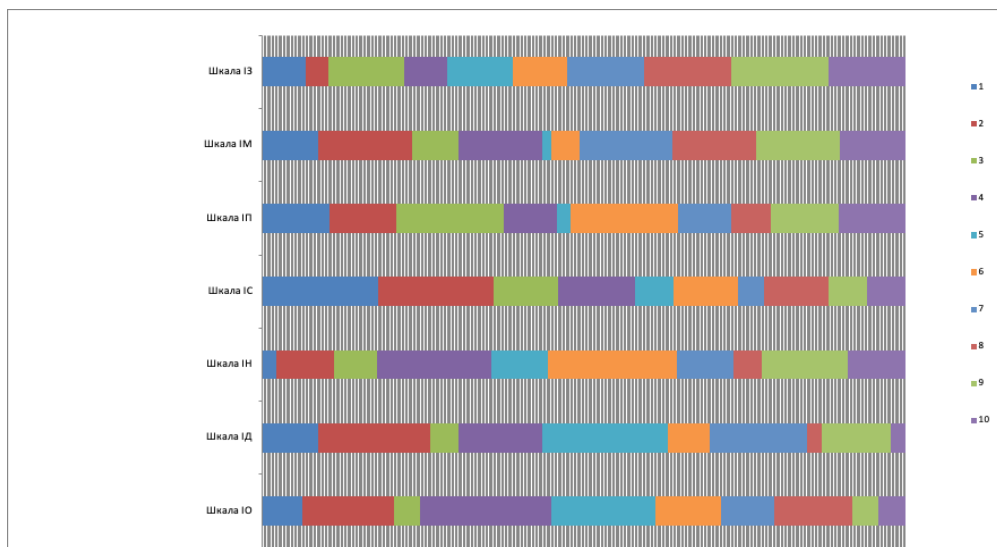

Рис. 3.2 Результати проведення опитувальника «Рівень суб'єктивного контролю»

На рисунку зображенні результати кожного з 10 працівників за шкалами. Так, розглянемо результати кожного з працівників більш детальноше.

Перший працівник має найвищий результат за шкалою ІС, а найнижчий за шкалою ІН.

Другий працівник має найвищий результат за шкалою ІМ, а найнижчий за шкалою ІЗ.

Третій працівник має найвищий результат за шкалою ІП, а найнижчі за шкалою ІО та ІД.

Четвертий працівник має найвищий результат за шкалою ІО, а найнижчі за шкалою ІП та ІЗ.

П'ятий працівник має найвищий результат за шкалою ІД, а найнижчі за шкалою ІІ та ІМ.

Шостий працівник має найвищий результат за шкалою ІН, а найнижчі за шкалою ІД та ІМ.

Сьомий працівник має найвищий результат за шкалою ІМ, а найнижчий за шкалою ІС.

Восьмий працівник має найвищий результат за шкалою ІМ, а найнижчий за шкалою ІД.

Дев'ятий працівник має найвищий результат за шкалою ІМ, а найнижчий за шкалою ІО.

Десятий працівник має найвищий результат за шкалою ІЗ, а найнижчий за шкалою ІД.

Сама ж характеристика шкал виглядає так (див. табл. 3.3)

Таблиця 3.3.

Шкала	Високий показник	Низький показник
1	2	3
ІО - шкала загальної інтернальності	Цей показник відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій в їх житті є результатом їх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, таким чином, вони відчувають свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому.	Низький показник за шкалою ІО відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі люди не бачать зв'язку між своїми діями і значущими для них подіями життя, не вважають себе здатними контролювати цей зв'язок і думають, що більшість подій і вчинків є результатом випадку або дій інших людей.
ІД - шкала інтернальності в області досягнень.	Високі показники за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями і ситуаціями. Такі люди вважають, що вони самі домоглися всього того хорошого, що було і є в їх житті, і що вони здатні з успіхом переслідувати свої цілі в майбутньому.	Низькі показники за шкалою ІД свідчать про те, що людина приписує свої успіхи, досягнення і радості зовнішнім обставинам - везінню, щасливій долі або допомозі інших людей.
ІН - шкала інтернальності в області невдач	Високі показники за цією шкалою говорять про розвинене почуття суб'єктивного контролю по відношенню до негативних подій і ситуацій, що проявляється у схильності звинувачувати самого себе в різноманітних неприємностях і стражданнях.	Низькі показники ІН свідчать про те, що людина схильна приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати ці події результатом невдачі.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Продовження табл. 3.3

1	2	3
ІВ - шкала інтернальності в сімейних відносинах	Високі показники означають, що людина вважає себе відповідальною за події, що відбуваються в її сімейному житті.	Низький ІС вказує на те, що суб'єкт вважає не себе, а своїх партнерів причиною значимих ситуацій, що виникають у його родині.
ІП - шкала інтернальності в області виробничих відносин	Високий ІП свідчить про те, що людина вважає свої дії важливим чинником організації власної виробничої діяльності, у складних відносинах в колективі, у своєму просуванні і т. д.	Низький ІП вказує на те, що людина схильний надавати більшого значення зовнішнім обставинам - керівництву, товаришам по роботі, везінню-невдачі.
ІМ - шкала інтернальності в області міжособистісних відносин	Високий показник ІМ свідчить про те, що людина вважає себе в силах контролювати свої формальні і неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію.	Низький ІМ, навпаки, вказує на те, що людина не може активно формувати своє коло спілкування і схильний вважати свої міжособистісні стосунки результатом активності партнерів.
ІЗ - шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби	Високі показники свідчать про те, що людина вважає себе багато в чому відповідальною за своє здоров'я: якщо вона хвора, то звинувачує в цьому самого себе і вважає, що одужання багато в чому залежить від його дій.	Людина з низьким вважає здоров'я і хворобу результатом випадку і сподівається на те, що одужання прийде в результаті дій інших людей, насамперед лікарів.

Отож, з результатів методики бачимо, що в всіх працівників, що брали участь у опитуванні, результати індивідуальні для кожного з них. У кожного працівника свої інтегральності стосовно кожної сфери.

З ряду проведених методик ми можемо зробити висновок, що все таки, відповідно до загального співставлення результатів трьох методик, більша частина працівників, які взяли участь у дослідженні мають кризу в емоційній стійкості у своїй професійній діяльності, але вона є незначною, в деяких працівників вона взагалі має ледь виражений прояв.

3.3. Шляхи розвитку емоційної стійкості особистості

Коли у працівника виникають проблеми з емоційною стійкістю на робочому місці, найперше, що йому необхідно зробити - це знизити темп своєї діяльності. Не варто витратити на виконання роботи багато часу, варто робити між окремими завданнями в роботі перерви. Також, необхідно знайти

час на відпочинок і при цьому займатись тим, що буде приносити задоволення.

При проблемах з емоційною стійкістю варто проаналізувати та відшукати проблеми, що призвели до даного розладу. Так, можна розповісти проблеми іншій людині (родичу, другові або психотерапевту), зазвичай вони допомагають подивитись на ситуацію з іншого ракурсу. Синдром емоційного вигорання нарастає на тлі психічного та фізичного виснаження людини. Тому запобігти даній проблемі допоможуть заходи профілактики, що будуть спрямовані на зміцнення здоров'я працівника.

Так, наприклад, фізична профілактика проблем з емоційною стійкістю вирішується за допомогою. Надзвичайно корисними стануть прогулянки й фізичні вправи на свіжому повітрі. Необхідно, також, дотримуватися режиму дня й приділяти час для повноцінного сну.

При психологічній профілактиці проблем з емоційною стійкістю необхідно організувати обов'язковий вихідний один раз на тиждень, під час якого варто робити лише те, що хочеться. Варто навчатись позбавлятися від думок тривожності або проблем методом аналізу та розставляти пріоритети: в першу чергу виконувати дійсно важливі справи, а потім переходити до інших.

Для того щоб не допустити появи емоційного вигорання, психологи радять навчитися з втратами миритися. Адже розпочати боротьбу з синдромом значно легше тоді, коли своїм страхам дивишся «в очі».

Ще одне вагоме вміння – це вміння відмовлятися від речей, що не потрібні, а гонитва за якими й спричиняє проблеми з емоційною стійкістю. Коли працівник знає, чого він бажає особисто, а не слідує загальноприйнятій думці, вона стає емоційно стійкою. Навіть тоді, коли навколо зовнішні умови та обставини, на котрі майже немає змоги вплинути, та які зумовлюють стрес

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

та виникнення емоційної нестійкості, хорошого ефекту можна отримати, коли працювати з своїми індивідуально-психологічними можливостями, розвивати необхідні вміння та якості, а також дотримуватися правил психологічної безпеки для формування особистісного ресурсу.

Працівник здатен надати собі допомогу, виявивши найперші ознаки проблем з емоційною стійкістю. Необхідно відразу зреагувати на ті сигнали, які подає власне тіло, можливо, не перший день або тиждень. Досить лише виділити трішки часу та пройтися пішки після роботи, для того щоб залишити робочі проблеми на роботі та переключитись на другу сферу життя. Не варто планувати забагато завдань на день, потрібно ж навчитися умінню розподіляти особистий час. Не варто нехтувати перерви між діями, адже не лише тілу, але й розуму необхідний відпочинок. Рекомендовано частіше займатися справою, що подобається, а не проживати на роботі фізично та думками.

Одним із найефективніших засобів профілактики розвитку синдрому емоційного вигорання вважають саморегуляцію, адже без активного і свідомого включення самої особистості неможливо успішно подолати цю проблему. Саморегуляція – це управління своїм психоемоційним станом, який досягається шляхом впливу людини на саму себе за допомогою слів, уявних образів, управління м'язовим тонусом і диханням.

Саморегуляція може застосовуватись у будь-яких ситуаціях. Навіть найміцніший організм можуть зруйнувати довгострокові нервові навантаження. Саме тому кожному працівникові необхідно вміти вчасно помічати деструктивний вплив стресу, вміти вчасно зняти негативний емоційний вплив, «розрядити» психічну напругу та знизити больові відчуття. Не менш важливою є здатність миттєво здійснювати вольову мобілізацію. Досягти цього можна за допомогою методів психічної саморегуляції. Саморегуляція здійснюється чотирма основними засобами, які можуть

використовуватись як самостійно, так і в комплексі. Наслідком саморегуляції виступають такі ефекти:

- ефект заспокоєння (усунення емоційної напруженості);
- ефект відновлення (ослаблення проявів втоми);
- ефект активізації (підвищення психофізіологічної реактивності).

Ще раз підкреслимо, що під час виконання особою своєї професійної діяльності досить часто виникають ситуації стресогенного характеру. З огляду на це, емоційно-вольова стійкість – важливий показник психологічної підготовленості до професійної діяльності. Емоційно-вольова стійкість – це здатність особи у будь-яких складних умовах зберегти необхідний для успішної роботи психічний стан.

Сфера саморегуляції органічно пов'язує індивідуальність з особистістю. Наприклад, за такими рисами, як нерозсудливість, безтурботність, необачність, розпещеність, метушливість, недбалість тощо, неважко помітити дефіцит у розвитку даної сфери. Навпаки, якщо людину характеризують як акуратну, витриману, відповідальну, організовану, сумлінну у виконанні своїх обов'язків, то за кожною з перелічених рис добре проглядається вміння контролювати свої думки і почуття, дії та вчинки.

Ознаками розвинутої сфери саморегуляції є також вміння людини вчасно «скидати» напругу, знімати внутрішні «затиски», розслабитися, здатність знімати втому і знаходити стан внутрішньої стабільності, свободи, впевненості у собі. Це сприяє нейтралізації та придушенню негативних емоцій.

У сучасній науковій літературі існує багато методів гармонізації психофізичного стану: працетерапія, імітаційні ігри, метод повної раціоналізації майбутньої події, метод вибіркової позитивної ретроспекції, вміння переоцінювати те, чого не зміг досягнути, об'єктивація стресів,

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

навички до розслаблення, дискретне спілкування, гумор, навіювання, самонавіювання, психорегулююче тренування, театротерапія, книготерапія, арт-терапія, музикотерапія, природотерапія, лікування сном, гештальт-терапія, групи психодрами та інше.

Універсального рецепту, як уберегтися від «емоційного вигорання», на жаль, немає. Протікання процесу та способи виходу з ситуації, що склалася, залежать від структури і психологічних особливостей кожної людини. Тому треба знати себе, знати свою природу, розуміти, що викликає певні стани, і як ними можна управляти. Людський організм володіє від природи колосальним потенціалом і механізмами саморегуляції та відновлення сил. Можливо, правильніше буде сказати, що наше завдання – не заважати тому природному розуму, яким із надлишком наділяє нас життя. І для цього нам потрібно вчитися слухати себе і піклуватися про себе, правильно координувати свої емоції та почуття, отримувати задоволення і будувати відносини. Адже якщо проявляти увагу до самих себе, то життя у всіх його проявах (робота, сім'я, друзі, відпочинок) приносить радість і сили, щоб жити, не згасати.

Важливо продовжувати освіту, самоосвіту, розвивати професійні навички. Потрібні добрі та дружні стосунки з колегами. У процесі отримання нових знань, будучи в оточенні інших професіоналів, особистість отримує можливість обговорювати з іншими професійні проблеми. І, звичайно, менша ймовірність виникнення емоційного вигорання, якщо є психологічна підтримка, можливість чи перспектива професійного зростання.

Загальні для всіх рекомендації – це регулярні фізичні вправи, достатній сон, збалансоване харчування. Елементарні умови психологічної підтримки можуть бути безпосередньо на робочому місці: наприклад, розуміє колега, з яким завжди можна обговорити свої переживання.

Корисним може бути також звернення до професійного психолога, з яким можна не тільки обговорити свій стан, свої переживання, проблеми, знайти якийсь прийнятний вихід, а й вивчити методи саморегуляції та самопомоги, які можна буде потім використовувати самостійно. Крім того, люди, які гостро потребують допомоги, у зв'язку з тим, що переживають кризу, можуть отримати допомогу, відчути турботу про себе.

Нижче, представленні вправи, які може використовувати психолог при роботі з працівниками, які мають емоційне вигорання.

1. Вправа «Зрозумій іншого».

Кожен працівник має протягом 2—3 хвилин розповісти настрій будь-кого з присутніх. Потрібно представити, відчути людину, її емоції, стан, можливі переживання й усе це написати на папері. Далі цей опис необхідно зачитати вголос та отримати підтвердження або спростування своїх думок.

2. Вправа «Люблячий погляд».

Один з працівників має вийти за двері кімнати. Повернувшись до кімнати, він має визначити, хто з присутніх дивиться на нього «люблячим» поглядом (їх обирає психолог). Після цього обирається другий учасник, який буде відгадувати. А кількість тих, хто буде дивитиметься «люблячим» поглядом поступово збільшується.

3. Вправа «Епітети».

Для проведення вправи потрібен набір фотографій, де будуть зображені людей, які мають різний емоційний стан. Кожен з працівників отримує фото з певним емоційним станом. Йому необхідно досить уважно подивитись на фото та описати їх, до того ж не лише окремі частини обличчя, а й особистість людини у цілому. Необхідно підібрати не менше ніж сім епітетів, що будуть розкривати характер цієї людини та її емоційний стан. Наприклад: ця людина лагідна, спокійна, щира, слабка, поступлива, доброзичлива, весела, проста, безтурботна, радісна.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

4. Вправа «Віддзеркалення почуттів».

Усі працівники об'єднуються в пари. Перший з них у парі промовляє фразу, яка буде емоційно забарвленою. Другий працівник спершу промовляє своїми словами сутність того, що він почув, а після цього пробує визначити почуття, що відчуває колега у момент говоріння цієї фрази. Колега має оцінити вірність двох віддзеркалень. Потім колеги в парі міняються ролями.

5. Вправа «Геометрична фігура».

Працівникам пропонується намалювати рукою в просторі перед собою прямокутник. Завдання показує очевидні варіанти в проявах експресії. Так, один з них намалює в невеличку фігуру, ледве повертаючи прямим вказівним пальцем, не рухаючи при цьому ні головою, ні очима. Другий намалює підключивши енергію усієї своєї руки, його погляд буде синхронно відстежує контури уявної фігури, будуть рухатись і тулуб, і голова. Третій працівник «рубав» долонею, ніби перед ним знаходиться якась твердь. А інший навпаки легко оперує кистю руки, удаючись до широкого або середнього жесту.

6. Вправа «Слон».

До кола запрошуються 4—5 працівників. Їх завдання – це уявити, що маленькі дітки просять у мамі або татка показати, як ходить слон. Очікувано, що «слони» будуть різні: одні будуть ступати м'яко й обережно, вони будуть повільні та добрі, інші будуть кидатись з боку в бік, треті ж — агресивні, незграбні, важкі. Кожен мимовільно відтворює властивий для нього режим сигнальної експресії. Стереотип нав'язливий, тому коли в працівника варіант рухів тіла жорсткий, то йому тяжко поводитися по-іншому, навіть коли його про це просять. Вправу можна продовжити, наприклад, попросивши тих же виконавців показати, як ходить друга тварина, наприклад кішка або лисиця. Працівники, що мають м'яку експресією легко продемонструють новий

образ, наділяючи його характерними рисами. А у працівників з жорсткою експресією кішка доволі схожа на слона або ж навпаки.

7. Вправа «Пригощання чаєм».

Працівники по черзі (4-5 осіб) мають представити дружню вечірку (або ділову бесіду, інтимну зустріч) та принести присутнім чай: для початку необхідно взяти уявні чашки та блюдця, поставити їх на уявний піднос, налити в них уявний чай, а потім подати кожному чашку на блюдці з підноса.

8. Вправа чи «Чи можу я уявити?».

Працівникам потрібно довільно об'єднатись в групи по 5 осіб. Завданням буде: дивитися один на одного та намагатись уявити той образ людини, на яку буде зараз вказано. Намагатись побачити цю людину розгубленою, в сльозах, у стражданні, скривдженою, коли вона дратується, грубить, хитрує. Варіанти: продавець на ринку, романтик, питуща людина, добрий кухар, цар (королева), блазень.

9. Вправа «Імітація інтонації».

Психолог вголос вимовляє уривок знайомого усім вірша, але робить це з несподіваними та незвичними інтонаціями. Психолог змінює інтонації неочікувано посеред віршованого уривка та наприкінці, створюючи незвичайний мелодійний малюнок. Присутні на занятті працівники мають гуртом відтворити даний уривок та всі інтонації, що робив психолог. Зазвичай це вдається не всім, оскільки «на слуху» заучена та простенька ритміка й мелодика вірша. Проте усі добре чують, хто різко «випадає» із загального хору та виводить звичну звукову палітру, а хто ж проявляє гнучкість та може повторити завдання дуже близько до оригіналу, який прозвучав.

10. Вправа «Хто ви?».

Кожному працівнику пропонується написати характеристику невербальної поведінки одного з членів колективу. Потім такі характеристики

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

озвучуються без зазначення до адресата. Колектив повинен визначити, кому ж належить ця характеристика.

11. Вправа «Як ся маєте?».

Колективу пропонується мімікою відреагувати у відповідь на запитання «Як ся маєте?». Показати мімікою можна такі фрази: «Так собі», «Спасибі, добре», «Дуже добре», «Не можу навіть і відповісти», «Швидше добре, ніж погано», «Погано» тощо. Користуватися вербальними засобами під час виконання цього завдання не можна, жести допускаються мінімальні.

12. Вправа «Переживання».

Працівникам пропонується створити мімічний портрет стану, який вони переживають. Опис стану чи настрою фіксується на картці. Той, хто отримав картку, сідає за стіл перед колективом та виконує завдання. Колектив же ж не знає що написано в картці, вони відгадують стан за мімікою. Це є подвійною вправою: із розуміння міміки та її застосування.

13. Вправа «Скло».

Працівників об'єднують у пари. У парах вони повинні вести діалог засобами міміки, ніби через товсте скло, яке не пропускає звуки. Зміст діалогу обумовлюється до початку вправи. Наведемо приклад діалогу:

- Добрий день! Як справи?
- Дякую, не дуже добре...
- В чому причина?
- Маю багато неприємностей...
- Які саме неприємності?
- Посварився з батьками... Собака захворів... Втратив гроші...
- Я можу чимось допомогти?
- Дякую, я сам впораюсь
- Нехай щастить!

- Ти дуже добра людина! Дякую ще раз.

14. Вправа «Кіносюжет».

Працівники об'єднуються в декілька підгруп й придумують сюжет та зміст мовленнєвого спілкування, програють задумане в ізоляції. Потім підгрупи показують свою роботу для загального огляду, позбавивши звуку події, які розігрують. Колектив визначає суть того, що відбувається, за мімічними показниками.

16. Вправа «Мімічна відповідь на запитання».

Члени колективу по черзі ставлять один одному запитання, але на них відповідати можна лише мімічно.

17. Вправа «Маски в спілкуванні».

Вправа на усвідомлення власних індивідуальних способів відходу від щирого та відкритого спілкування. Психолог пропонує учасникам на вибір картки, де зображені маски: прохолодної ввічливості; байдужості; агресивності; зарозумілої неприступності; удаваної доброзичливості або співчуття; слухняності або догідливості; простодушно-дивакуватої веселості. Оскільки в групі може бути більш ніж 7 осіб, то 2-га і 6-та картки повторюються. Тепер працівники по черзі мають продемонструвати свою «маску».

Варіант 1. Кожному працівнику потрібно пригадати або придумати ситуацію, що допомогла б зобразити маску та продемонструвати її всім.

Варіант 2. Кожен працівник має обрати собі партнерів та інсценувати без слів або зі словами ситуацію, що відповідає масці. Інсценування закінчується «живою фотографією»: маску необхідно втримувати на обличчі протягом двох хвилин.

Коментар. Варіант 2 є більш ефективним, оскільки він знижує тривожність та деяку штучність завдання. Після тренінгу можна дати домашнє завдання: у нотатнику для самоаналізу написати, якими «масками»

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

працівники зазвичай користуються в житті, чим ці «маски» допомагають та чим заважають у спілкуванні.

18. Вправа «Усмішка».

Працівникам пропонується розставити колег по колу відповідно до того, як сприймається їхня усмішка: а) від вільної до скутої; б) від напруженої до спокійної; в) від радісної до сумної. Зробити спробу передати доброзичливу усмішку по ланцюжку, дивлячись одне на одного.

19. Вправа «Вираз обличчя».

Працівникам пропонується розташувати колег по колу залежно від виразу обличчя: а) від того, що розташовує до спілкування, до того, що насторожує; б) від сумного до веселого; в) від того, що стомилося, до того, що відпочило.

20. Вправа «Дзеркало».

Одна людина показує яку-небудь гримасу колезі. Той, у свою чергу, «передражнює» її якомога точніше та передає далі своєму сусіду. «Гримаса» передається по колу. Вправа закінчується, коли вона повертається до першого працівника. Так само «передаються» ще декілька емоцій.

Запитання для обговорення

Яким є механізм пізнавання емоцій та почуттів?

Чи легко було їх передавати? Дізнаватися про них? Чому?

Які емоції були важчими для відтворення? Чому?

21. Вправа «Передавання почуттів».

Усі встають одне за одним. Останній повертає передостаннього та передає йому мімікою яке-небудь почуття (гнів, радість, здивування, печаль тощо). Друга людина повинна передати наступній те саме почуття — і так за ланцюжком. У першого в ланцюзі питають, яке почуття він отримав, та порівнюють з тим, яке почуття було надіслано спочатку.

22. Вправа «Крокодил».

Працівники об'єднуються у дві команди. Кожна загадує слово-поняття. Слово повідомляється на вушко члену іншої команди. Він може тільки показати це слово своїми жестами та мімікою. Його група ставить навідні запитання. Запитання ставлять так, щоб на них можна було відповісти «не знаю», «ні», «так». Не можна нічого говорити словами. Виграє та команда, яка зуміє відгадати більшу кількість слів.

23. Вправа «Зовнішнє вираження емоцій».

Кожен працівник отримує репродукцію живописного портрета. Він повинен «пожвавити» портрет, тобто прийняти вираз обличчя, позу та сказати декілька слів, відповідних міміці та позі зображеного.

24. Вправа «Віддзеркалення емоційного стану» («Дзеркало»).

Усі працівники об'єднуються в пари. Один виконує роль дзеркала, що має відобразити показаний партнером емоційний стан. Вправа виконується за допомогою міміки та пантоміми. Кожен виконує вправу тричі (різні емоційні стани).

25. Вправа «Зображення».

Зобразити за допомогою жестів та міміки психологічні особливості людини (себе, іншого), зміст приказки, прислів'я.

26. Вправа «Почуття».

Працівники записують на аркушах паперу яке-небудь почуття. Картки збирають та перетасовують. Потім кожен працівник обирає будь-яку картку. Йому необхідно показати те почуття, яке написано на ній. Показ може бути мімічним чи пантомімічним. Інші висловлюються щодо сприйняття цього показу. Психолог не має розкривати секрет відразу після перших висловлених припущень. Необхідно, щоб свою думку висловили всі працівники. Кожен має показати декілька почуттів.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Запитання для обговорення

Чому було складно визначати почуття?

Чи сприймали вас адекватно?

Розкажіть свої враження.

27. Вправа «Список емоцій».

Колективу пропонують перерахувати якнайбільше слів на позначення емоцій. Після цього один із групи показує обрану самотійно емоцію засобами міміки та жестів, не використовуючи слів. Інші учасники групи мають відгадати що це за емоція. Той, хто відгадає першим, наступним показує обрану ним самим емоцію.

Ускладнений варіант. Вправа проводиться в колі: один працівник називає емоцію – інші показують її.

Запитання для обговорення

Чи мали вся члени групи однаковий вираз обличчя під час відображення емоції? Чому саме так?

Чи здатні люди відчувати однакові емоції, але мати при цьому різний вираз обличчя? Доповніть відповідь прикладами.

Яку з емоцій вам було найскладніше зобразити?

Завдання для самотійної роботи

Колективу пропонується виконати наступні завдання:

Перебуваючи у громадському транспорті, непомітно пильно придивитись до обличчя якоїсь особи. Спробуйте уявити обличчя цієї людини засмученим, усміхненим, глузливым, ніжним і т.д. Намагайтесь також уявити ті відчуття, які переживає людина в ту мить.

Поспостерігайте за собою під час взаємодії із близькими людьми: намагайтесь відчути та зрозуміти їх емоційний стан, вислухайте їх.

Спостерігайте за собою. Визначте, які з емоційних проявів є типовими для вас, яким способом найчастіше взаємодієте з негативними емоціями.

Розгляньте уважно своє відображення у дзеркалі, але не критикуйте себе. Спробуйте за допомогою міміки зобразити дружелюбність, незадоволення бо відвертість. Визначте, що вам вдається найкраще. Спробуйте зобразити різні рівні дружелюбності та доброзичливості – від симпатії до обожнювання. Після цього запитайте у себе: «Що я відчуваю у цей момент?» Проаналізуйте цей експеримент. Для того, щоб зранку позбутись похмурого виразу обличчя – посміхніться та покажіть собі язика перед дзеркалом. Налаштуйте себе на те, що протягом дня у вас повинен бути не «казенний» вираз обличчя.

Емоційна стійкість залежить від вміння свідомо керувати своєю діяльністю, створювати оптимальний режим роботи, вміння дозувати і підтримувати психічне навантаження на тому рівні, який забезпечував оптимальну працездатність, характер діяльності і успішність її виконання, вміння правильно оцінювати свої сили і знаходити ресурси для впевненої поведінки, свідомо керувати емоційним станом. В процесі професійної діяльності емоційна стійкість зменшує негативні емоційні впливи, попереджує стрес, сприяє появі готовності до дій в напружених ситуаціях. Це один із психологічних факторів надійності, ефективності і успіху діяльності в складних умовах професійної діяльності.

Основними детермінантами формування емоційної стійкості як професійно важливої якості фахівця є ресурси підструктур емоційної стійкості: психофізіологічної (урівноваженість та рухливість нервових процесів), емоційно-вольової (непідвладність перешкодам у встановленні емоційних контактів, відсутність формування симптомів емоційного вигорання), когнітивно-рефлексивної (низький рівень тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності), адаптивної (нервово-психічна стійкість, розвиненість особистісного адаптивного потенціалу) та соціально-

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

перцептивної (психологічна проникливість, психологічна прозорливість, соціальна інтуїція, гнучкість здатності до корекції образу іншого в процесі спілкування).

Головним шляхом формування емоційної стійкості є опанування прийомів емоційно-вольової регуляції на психологічному і психофізіологічному рівнях, розвиток і удосконалення індивідуальних властивостей і психічних функцій особистості, які забезпечують емоційну стійкість. Дослідження показують, що оволодіння навичками та вміннями емоційної саморегуляції діяльності в комплексі (розвиток професійних вмінь та навичок, психологічного тренінгу зі складання ситуації успіху та аутогенного тренування), найбільш ефективно сприяють формуванню емоційної стійкості фахівця.

Висновки до третього розділу

Емоційна стійкість – одна з динамічних властивостей емоційності. Це одна з темпоральних властивостей особистості, що характеризується швидкістю переходу від одного емоційного стану до іншого.

Дослідження емоційної стійкості особистості у професійній діяльності проводилось індивідуально з кожним працівником (10 осіб) у три етапи.

За результатами першої методики можна побачити, що шість працівників мають результат «спрямованість на спілкування», тобто вони прагнуть за будь-яких умов підтримувати відносини з людьми, орієнтовані на спільну діяльність. Троє працівників отримали найвищий показник в «орієнтації на себе», що відповідно, свідчить про переважання мотивів власного благополуччя, прагнення до особистої першості, престижу. І ще троє працівників отримали найвищий показник в «орієнтації на справу», що говорить про спрямованість цих працівників на завдання.

За результатами другої методики, маємо такі висновки: 6 працівників мають домінування мотивації до успіху; 3 працівників мають домінування

бажання уникнути невдач; 1 працівник – отримав результат, що не дає змогу нам коректно інтерпретувати результати.

Результати третьої методики показує, що в всіх працівників, що брали участь у опитуванні, результати індивідуальні для кожного з них. У кожного працівника свої інтегральності стосовно кожної сфери.

З ряду проведених методик ми можемо зробити висновок, що все таки, відповідно до загального співставлення результатів трьох методик, більша частина працівників, які взяли участь у дослідженні мають кризу в емоційній стійкості у своїй професійній діяльності, але вона є незначною, в деяких працівників вона взагалі має ледь виражений прояв.

У сучасній науковій літературі існує багато методів гармонізації психофізичного стану: працетерапія, імітаційні ігри, метод повної раціоналізації майбутньої події, метод вибіркової позитивної ретроспекції, вміння переоцінювати те, чого не зміг досягнути, об'єктивація стресів, навички до розслаблення, дискретне спілкування, гумор, навіювання, самонавіювання, психорегулююче тренування, театротерапія, книготерапія, арт-терапія, музикотерапія, природотерапія, лікування сном, гештальт-терапія, групи психодрами та інше.

Універсального рецепту, як уберегтися від «емоційного вигорання», на жаль, немає. Протікання процесу та способи виходу з ситуації, що склалася, залежать від структури і психологічних особливостей кожної людини. Тому треба знати себе, знати свою природу, розуміти, що викликає певні стани, і як ними можна управляти.

Висновки. Емоції являють собою різні психічні явища, які у формі безпосередніх переживань виражають значущі для особистості предмети та явища. Емоції є одним із найважливіших факторів регуляції життєдіяльності людини. Вони є безпосереднім суб'єктивним переживанням кожною людиною сенсу власного життя, певних явищ та ситуацій в ньому.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Емоції дозволяють нам краще розуміти своє оточення, не користуючись вербальними засобами розуміти психологічний стан іншої людини, краще налаштуватись на спілкування та спільну працю. Завдяки емоціям нівелюються культурні відмінності між людьми, та встановлюється незримий зв'язок, який дозволяє безпомилково сприймати та оцінювати прояви таких емоційних станів іншої людини як гнів, радість, страх, сум, відраза, подив та ін..

Під поняттям «емоційна стійкість» об'єднують різні емоційні феномени. Деякі вчені розглядають емоційну стійкість як «стійкість емоцій», а не як стійкість людини до емоціогенних впливів. При цьому під «стійкістю емоцій» розуміють різні поняття: стійкість емоційних станів, відсутність схильності до частої зміни емоцій, емоційна стабільність тощо. Таким чином, в одному понятті поєднують різні явища, які не відповідають поняттю «емоційна стійкість», що зумовлює велику кількість визначень цього явища, які суттєво відрізняються одне від одного.

До основних компонентів емоційної стійкості належать: емоційний, інтелектуальний, мотиваційний, вольовий, поведінковий.

Будь-яка психодіагностична робота є лише елементом діагностико-корекційної або діагностико-розвивальної діяльності психолога. Основними методами реалізації даного напрямку діяльності психолога є спостереження, тестування, анкетування, бесіда, аналіз продуктів діяльності.

На думку ряду дослідників розвиток емоційної стійкості буде більш ефективним, якщо він постане як процес цілеспрямованого розвитку на основі спеціально розробленої програми, групи методів, що сприяють розвитку емоційної стійкості. До них відносяться: соціально-психологічний тренінг, групові дискусії, рольові ігри, психогімнастика, способи саморегуляції емоційного стану психотерапевтичні та консультативні техніки та ін.

Емоційна стійкість – одна з динамічних властивостей емоційності. Це одна з темпоральних властивостей особистості, що характеризується швидкістю переходу від одного емоційного стану до іншого.

З ряду проведених методик ми можемо зробити висновок, що все таки, відповідно до загального співставлення результатів трьох методик, більша частина працівників, які взяли участь у дослідженні мають кризу в емоційній стійкості у своїй професійній діяльності, але вона є незначною, в деяких працівників вона взагалі має ледь виражений прояв.

Сучасна наукова література містить безліч методик гармонізації психологічного та фізичного стану особистості серед них виділимо: працетерапію, метод повної раціоналізації майбутньої події, імітаційні ігри, метод вибіркової позитивної ретроспекції, вміння переоцінювати те, чого не зміг досягнути, об'єктивація стресів, навички до розслаблення, дискретне спілкування, гумор, навіювання, самонавіювання, психорегулююче тренування, театротерапія, книготерапія, арт-терапія, музикотерапія, природотерапія, лікування сном, гештальт-терапія, групи психодрами та інше.

Список використаних джерел:

1. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник довідник: Навч. посіб., 4-те вид., випр. і доп. – К.: Каравела, 2021. – 418 с.
2. Кравчук С.Л. Психологічні особливості емоційної лабільності та емоційної стійкості особистості юнацького віку. Проблеми сучасної психології -.2024 - Вип. 26. - С. 308-325.
3. Кравчук. С. Л. Психологічні особливості емоційної стійкості та самоконтролю особистості. Актуальні проблеми психологі. Збірник наукових праць. 2022.- С.207-222.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

4. Андрусик О.О. Проблема емоційної стійкості особистості як психологічний феномен. Загальна психологія. Історія психології. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія Том 33 (72) № 2. 2022.- С.1-6.

5. Якимчук І. П. Саморегуляція як чинник формування емоційної стійкості у майбутніх педагогів. Вісник Національного університету оборони України. Збірник наук. праць. К.: НУОУ, 2021. Вип. 5(63). С. 141–147.

6. Шевчишена О. В. Проблема емоційної стійкості в контексті професійного здоров'я вчителя Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер. : Педагогічні та психологічні науки. 2024. № 4. С. 531–540.

7. Любомський І.О., Каткова Т.А. Особливості розвитку емоційної стійкості студентів у процесі навчання у вищому навчальному закладі. Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології». 2021. Вип. 1. С. 53–57.

8. Малхазов О. Р. Розвиток емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій : монографія.— Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. – 215 с.

9. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2024. 265 с.

10. Кокун О. М., Пішко І. О., Лозінська Р. С., Копаниця О. В., Малхазов О. Р. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів : методичний посібник. Київ :НДЦ ГП ЗСУ, 2021. 281 с.

11. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : [монографія]. Суми : Мак Ден, 2021. 412 с.

12. Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини. Луцьк : РВВ – Вежа|| Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2021. 430с.

13. Кулик А. Л., Яблuchанский Н. И. Биологическая обратная связь и современная клиническая практика. Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2021. № 975. С. 82 – 93.

14. Малхазов О. Р. Матрична багаторівнева двокільцева циклічна система як основа формування інформаційної готовності управління поведінкою. Актуальні проблеми психології. Т. 5: Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. Вип. 5. Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2022. С. 133 – 148.

15. Малхазов О. Р. Розвиток емоційної стійкості в соціально-психологічному супроводі осіб, що переживають наслідки травматичних подій. Теорія і практика сучасної психології: Зб. наук. праць Класичного приватного ун-ту. Запоріжжя, 2021. Вип. № 5. Т. 1. С. 162–166.

16. Малхазов О. Р. Самовладання у соціально-психологічному супроводі розвитку емоційної стійкості особистості. Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки: Зб. наук. праць. Херсон, 2022. №3. С. 155–162.

17. Малхазов О. Р. Рефлексивність як чинник розвитку емоційної стійкості особистості. Проблеми сучасної психології. 2021. 2(21). С. 48–56.

18. Царенко Л. (Заг. ред.) Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посіб. / Т. Вебер, М. Войтович, Л. Гриценко, В. Кочубей, Л. Гридковець. Київ, 2021. Т. 2. 240 с.

19. Швець Д. В. Копінг-поведінка майбутніх правоохоронців у контексті прогностичної компетентності. Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості: Зб. наук. пр. Інту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2021. С. 188–197.

20. Шебанова В. І. Копінг-поведінка і механізми подолання стресу. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2021. Вип. 26 (29). С. 289–296.

21. Armitage, C. J., & Conner, M. Social cognition models and health behavior: a structured review. Psychology and Health. 2000. №1. P. 173–189.

Vydavatel:

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.
se sídlem V Lázních 688, Jesenice 252 42
IČO 03562671 Česká republika

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek LII mezinárodní kolektivní monografie

Podepsáno k tisku 10. leden 2025
Formát 60x90/8. Ofsetový papír a tisk
Headset Times New Roman.
Mysl. tisk. oblouk. 8.2. Náklad 100 kopií.